

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՂԱԶԱՐՅԱՆ ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԽԱԿԻ

«ԴՐԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՕԲՅԵԿՏԻՎՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ»

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

ԺԲ.00.01 մասնագիտությամբ - «Պետության և իրավունքի տեսություն և պատմություն, պետական և իրավական ուսմունքների պատմություն» իրավաբանական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի համար

Գիտական ղեկավար՝

Իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Ա.Գ. Վաղարշյան

Երևան - 2017

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	3
ԳԼՈՒԽ 1. ԴՐԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԼԵԶՎԱՆՇԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ԼԵԶՎԱՏՐԱՄԱԲԱՆԱԿԱՆ ՕԲՅԵԿՏԻՎՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ.....	13
1.1. «Է»-ի և «պետք է»-ի հարաբերակցությունը որպես դրական իրավունքի լեզվանշանագիտական օբյեկտիվության հիմնահարց	13
1.2. Դրական իրավունքի նշանի և իմաստի մարդկային գիտակցությունից և մտքից անկախության հիմնահարցը	22
1.3. Դրական իրավունքի նորմերի լեզվատրամաբանական օբյեկտիվության հիմնահարցը	30
1.4. Դրական իրավունքի նորմատիվ համակարգի լեզվատրամաբանական օբյեկտիվության հիմնահարցը	42
ԳԼՈՒԽ 2. ԴՐԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՕԲՅԵԿՏԻՎՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՅԸ ԻՐԱՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՊՈԶԻՏԻՎԻԶՄԻ ԵՎ ՈՉ-ՊՈԶԻՏԻՎԻԶՄԻ ԻՐԱՎԱԿԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ	54
2.1. Դրական իրավունքի օբյեկտիվության պոզիտիվիստական թեզերի առանձնահատկությունները.....	54
ա. Դրական իրավունքի օբյեկտիվության վերաբերյալ մեթոդոլոգիական պոզիտիվիզմի թեզը	54
բ. Դրական իրավունքի օբյեկտիվության վերաբերյալ ինկլյուզիվ և էքսկլյուզիվ պոզիտիվիզմի թեզերը	62
2.2. Դրական իրավունքի օբյեկտիվության ոչ-պոզիտիվիստական թեզերի առանձնահատկությունները.....	66
ա. Իրավունքի օբյեկտիվության վերաբերյալ Ռ. Դվորկինի թեզը.....	66
բ. Դրական իրավունքի օբյեկտիվության վերաբերյալ Զ. Ֆինիսի և Ռ. Ալեքսիի թեզերը	72
ԳԼՈՒԽ 3. ԴՐԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԳԻՏԱԲԱՆԱԿԱՆ ՕԲՅԵԿՏԻՎՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ.....	81
3.1. Դրական իրավունքի վերաբերյալ օբյեկտիվ գիտելիքի ձեռքբերման մեթոդոլոգիական հիմնահարցերը	81
3.2. Դրական իրավունքի տեսության և դրական իրավունքի գործառնությունների հարաբերակցությունը.....	89
3.3. Օբյեկտիվ տեսական գիտելիքի ազդեցությունը հասարակության առաջադիմական վերափոխման վրա	93
ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ	99
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԱԿՏԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ.....	104

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Թեմայի ուսումնասիրման արդիականությունը:

Թեմայի ընտրությունը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ դրական իրավունքի տարաբնույթ ասպեկտների ուսումնասիրման կիզակետում գրեթե չուսումնասիրված են շարունակում մնալ դրական իրավունքի օբյեկտիվության հիմնախնդիրները: Տարբեր գիտական հրապարակումներում, նախ և առաջ՝ մենագրություններում, ուսումնամեթոդական ձեռնարկներում նվիրված պետության և իրավունքի տեսությանը և դրա հիմնահարցերին, մի շարք իրավագետներ (հատկապես՝ խորհրդային և հետխորհրդային իրավագետներ, այդ թվում՝ Դ.Ա. Քերիմով, Ս.Ս. Ալեքսեն, Վ.Ս. Ներսեսյանց, Վ.Ի. Չետվեռնին) պնդում են այն թեզը, որ դրական իրավունքը օբյեկտիվ է: Սակայն, այնուամենայնիվ, նրանց աշխատանքներում մնում է չուսումնասիրված, թե ի՞նչ է դրական իրավունքի օբյեկտիվությունը, ինչպե՞ս է դրական իրավունքը օբյեկտիվ և ինչպիսի՞ միջոցների և չափանիշների ներքո է հնարավոր դրական իրավունքի օբյեկտիվությունը: Այս առումով, թեմայի վերաբերյալ առկա անգլո-ամերիկյան որոշ հեղինակների (Կ. Գրինավալտ, Ա. Մարմոր, Մ. Կրամեր և ուրիշներ) ուշադրությունը և որոշ հրապարակումները ևս չեն հավակնում ծածկել տվյալ հարցադրումների հետևանքով առաջացած բացերը: Այսպես, հիմնախնդրային տեսք են ստանում՝ դրական իրավունքի օբյեկտիվության որոշակի հիմնահարցերի խումբ կամ հիմնահարցերի որոշակի ասպեկտներ՝ բաց թողնելով ուշադրության կենտրոնից թեմայի ուսումնասիրման համար անհրաժեշտ և կարևոր առանձին հիմնախնդիրներ և դրանցից ածանցվող հիմնահարցեր:

Այսպես, ուշադրության կենտրոնից բաց են թողնվում դրական իրավունքի օբյեկտիվության՝

ա. լեզվանշանագիտական հիմնախնդիրը և դրանից ածանցվող հիմնահարցերը, կամ (և),

բ. լեզվատրամաբանական հիմնախնդիրը և դրանից ածանցվող հիմնահարցերը, կամ (և),

գ. գիտաբանական հիմնախնդիրը և դրանից ածանցվող հիմնահարցերը:

Երկրորդ, ուսումնասիրման թեմայի արդիականությունը կապված է նաև մեր

օրերում զարգացող իրավագիտության հարացուցային փոփոխությունների կողմնակիցների կողմից՝ ոչ դասական կամ հետդասական մեթոդոլոգիայի և դիսկուրսների «թմբկահարման» հետ (Ի.Լ. Չեստնով, Վ.Ի. Պավլով, Ս.Ի. Մակսիմով, Ա.Վ. Պոլյակով, Ե.Վ. Տիմոշինա, Ա.Վ. Ստովբա): Քանզի այս դիսկուրսի ներկայացուցիչները պնդում են, որ պետք է հաղթահարել նախկին իրավագիտությունը՝ դիտարկելով այն իր կոնցեպտուալ ապարատով, ռացիոնալությամբ և մեթոդոլոգիայով իբրև սպառված: Այդ պատճառով նրանք առաջարկում են մշակել «նոր» իրավունքի տեսություն և քննախոսություններ, որոնք իրապես օբյեկտիվ կնկարագրեն իրավունքի սոցիալական իրականությունը:

Երրորդ, դրական իրավունքի օբյեկտիվության հիմնահարցի ուսումնասիրումը բացի տեսական հրատապությունից, ունի նաև գործնական հրատապություն: Պատճառը կայանում է նրանում, որ մասնագիտական իրավագիտակցության կրողները, շատ դեպքերում չունեն որևէ մեթոդոլոգիական գործիքակազմ տալու իրավակարգում առաջացած այս կամ այն հարցին օբյեկտիվ պատասխան: Իսկ վերջինս ունենում է լուրջ ազդեցություն «տեսության» և «պրակտիկայի» տրամաբանական ոչ անհրաժեշտ կապով կապվածության վերաբերյալ թեզի զարգացման հարցում:

Թեմայի գիտական մշակվածության աստիճանը:

Դրական իրավունքի օբյեկտիվության թեմային նվիրված են մի շարք աշխատություններ անգլո-ամերիկյան և մայրցամաքային տեսաիրավական գրականության մեջ:

Դրական իրավունքի լեզվանշանագիտական օբյեկտիվության հիմնախնդրի իմաստաբանական (իմա՝ սեմանտիկ) օբյեկտիվության հիմնահարցերին են նվիրված Կ. Գրինավալտի, Զ. Քոլեմանի, Բ. Լայթերի, Ա. Մարմորի Դ. Բրինքի, Մ. Կրամերի, Տ. Մազարեչեի, Ռ. Գուաստինիի, նաև որոշակի առումով՝ Ռ. Դվորկինի աշխատությունները: Դրական իրավունքի լեզվանշանագիտական օբյեկտիվության դրական իրավունք նշանի մարդու գիտակցությունից և մտքից անկախության հիմնահարցերին են նվիրված՝ Մ. Կրամերի, Բ. Լայթերի, Ա. Մարմորի, նաև որոշակի առումով՝ Զ. Կոլեմանի, Ս. Սվավասթոփրի աշխատությունները:

Դրական իրավունքի լեզվատրամաբանական օբյեկտիվության իմացաբանական

հիմնահարցերին են նվիրված՝ Հ. Քելզենի, Ա. Հեյզերսթրոմի, Կ. Օլիվեկրոնայի, Օ. Վայնբերգերի, Գ.Հ. Վրիգթի, Գ. Կալինովսկիի, Ա. Ռոսի, Ե. Բուլիգինի, Կ. Ալչուռոնի, Ռ. Դվորկինի աշխատությունները:

Դրական իրավունքի նորմատիվ համակարգերի լեզվատրամաբանական օբյեկտիվության հիմնահարցերի տարաբնույթ ասպեկտներ շոշափվել են՝ Հ. Քելզենի, Հ. Հարթի, Ա. Ռոսի, Օ. Վայնբերգերի, Զ. Ռազի, Ն. Բոբիոյի, Ե. Բուլիգինի, Կ. Ալչուռոնի, Պ. Ռոդրիգեսի, Պ. Նավառոյի, Խ. Մորետոյի, Է. Պատառոյի, Վ. Վալուչոյի, Լ. Գրինի, Ռ. Ալեքսիի աշխատություններում:

Դրական իրավունքի գիտաբանական օբյեկտիվության որոշ հիմնահարցեր քննարկվել են՝ Բ. Լայթերի, Հ. Հարթի, Ռ. Դվորկինի, Զ. Կոլեմանի, Կ. Բայոնի, Զ. Ռազի աշխատություններում:

Այս ամենի հետ միասին, հարկ է նշել, որ այս հեղինակներից յուրաքանչյուրը դարձնում է իր ուսումնասիրության խնդրո առարկա դրական իրավունքի օբյեկտիվության որոշակի հիմնահարցերը կամ դրանց առանձին մասերը: Այդ իսկ պատճառով, բացակայում է որևէ համալիր հետազոտություն այս թեմայի հետ կապված, ինչը կհավակներ լինելու ընդգրկուն բարձրացված հիմնախնդիրների և դրանց հնարավոր լուծումների առումով: Այսինքն՝ բացակայում է «հիմնախնդիր-հիմնահարց-հնարավոր լուծում» պատճառահետևանքային եռանդամ կապի շրջանակներում՝ դրական իրավունքի լեզվանշանագիտական, լեզվատրամաբանական և գիտաբանական համալիր հետազոտություն:

Իսկ ինչ վերաբերում է հայրենի իրավաբանական գրականությանը, ապա ուսումնասիրության չեն ենթարկվել նույնիսկ այս թեմայի առանձին վերցրած հիմնահարցերը:

Հետազոտության նպատակը և խնդիրները:

Ատենախոսության նպատակը դրական իրավունքի օբյեկտիվության հիմնախնդիրների հետազոտումն է և դրանցից ածանցվող հիմնահարցերի բարձրացումը ու հնարավոր պատասխանների և լուծումների տրամադրումն է: Այս նպատակին հասնելու համար աշխատանքի առջև դրվում են հետևյալ խնդիրները՝

Ա. Բաժանել դրական իրավունքի օբյեկտիվության երեք հիմնական հիմնախնդիրները՝ լեզվանշանագիտական, լեզվատրամաբանական և գիտաբանական նույնանուն

առանցքների,

Բ. Ուսումնասիրությունը իրականացնել «հիմնախնդիր-հիմնահարց-հնարավոր լուծում» պատճառահետևանքային կապի շրջանակում,

Գ. Թեմայի ուսումնասիրման լրիվության և համակողմանիության համար ինտենսիվորեն օգտագործել վերլուծական փիլիսոփայության և վերլուծական իրավագիտության մեթոդոլոգիան,

Դ. Վերհանել դրական իրավունքի օբյեկտիվության հիմնախնդիրների ուսումնասիրման տեսական և գործնական նշանակությունը,

Ե. Աշխատանքը կառուցել ժամանակակից տրամաբանության, փաստարկման տեսության կոնցեպտուալ կանոնների և հիմնական թեզերի վրա:

Հետազոտության օբյեկտն ու առարկան:

Ուսումնասիրության օբյեկտ է հանդիսանում դրական իրավունքի օբյեկտիվության հիմնախնդիրները: Ուսումնասիրության առարկան կազմում է դրական իրավունքի օբյեկտիվության լեզվանշանագիտական, լեզվատրամաբանական և գիտաբանական հիմնախնդիրների լրիվ և համակողմանի ուսումնասիրությունը:

Հետազոտության մեթոդաբանական հիմքը:

Հետազոտության համար օգտագործվել են, ինչպես գիտական ճանաչողության ընդհանուր, համատեսական մեթոդներ՝ անալիզ, սինթեզ, թեզիս, հակաթեզիս, ինդուկցիա, դեդուկցիա, այնպես էլ հատուկ և մասնակի իրավաբանական մեթոդներ՝ իրավունքի կոնցեպտուալ վերլուծության, իրավունքի բովանդակային վերլուծության, իրավական համակարգի ռացիոնալ վերակառուցման (ռեկոնստրուկցիայի), ձևական տրամաբանական¹:

Հետազոտության տեսական հիմքը:

Հետազոտության համար որպես տեսական հիմք են ծառայում փիլիսոփաների, իրավունքի փիլիսոփաների և իրավագետների աշխատություններ, որոնցում քննարկվում կամ շոշափվում են դրական իրավունքի օբյեկտիվության տարաբնույթ հիմնահարցեր: Դրանց թվին են դասվում արտասահմանյան փիլիսոփաների, ինչպի-

¹ St' u Казарян Т. М. Методы исследования норм права в аналитической философии права // Проблемы методологии и философии права // Проблемы методологии и философии права: сб. ст. междунар. круглого стола. 28 февраля 2014 г. Самара: Самар. гуманитар. акад., 2014. С. 36-46.

սիք են՝ Մ. Շլիքի, Մ. Մորիցի, Լ. Վիտգենշթայնի, Հ. Պոլսոնի, Ս. Բլեքբուրնի, Ք. Ռայթի, Մ. Դամիթի, Մ. Դեվիթի, Զ. Սյորլի, Գ. Հ. Վրիգթի, Դ. Դենեթի, Դ. Չալմերսի, Ռ. Կառնապի, Ու. Քուայնի, Օ. Նեյրաթի և այլ հեղինակների աշխատությունները: Արտասահմանյան իրավագետների և իրավունքի փիլիսոփաների՝ Ե. Բենթամի, Զ. Օսթինի, Ա. Միխայիլովի, Վ. Մայիոֆերի, Գ. Հուսսերլի, Ա. Ռայնախի, Հ. Քելզենի, Ա. Ռոսի, Ա. Հեյզերսթրոմի, Հ. Հարթի, Զ. Ռազի, Ե. Բուլիգինի, Կ. Ալչուռոնի, Լ. Գրինի, Մ. Կրամերի, Ա. Մարմորի, Վ. Վալուչոուի, Ռ. Դվորկինի, Զ. Ֆինիսի, Ռ. Ալեքսիի և այլ հեղինակների աշխատությունները:

Հետազոտության գիտական նորույթը:

Ատենախոսական աշխատանքի գիտական նորույթը կայանում է հետևյալում՝

ա. Առաջին անգամ հայրենական, ինչպես նաև արտասահմանյան իրավական գրականության մեջ փորձ է արվել համալիր ուսումնասիրել դրական իրավունքի օբյեկտիվության հիմնախնդիրները՝ պահպանելով «հիմնախնդիր-հիմնահարց-հնարավոր լուծում» հեղինակի կողմից առաջ քաշված չափանիշը:

բ. Թեմայի ուսումնասիրման ընթացքում վերհանվել, վերլուծվել և քննադատության են արժանացվել դրական իրավունքի օբյեկտիվության վերաբերյալ տարբեր քննախոսությունների ներկայացուցիչների մոտեցումները, փորձվել է հստակեցնել թեմային առնչվող որոշ լեզվատրամաբանական թերություններ պարունակող հասկացություններ և սահմանագծել դրանց գիտագործնական կիրառության շրջանակները:

գ. Դրական իրավունքի օբյեկտիվության հիմնախնդիրների հետ կապված առանձնացվել են երեք հիմնախնդիրներ՝ լեզվանշանագիտական, լեզվատրամաբանական և գիտաբանական, որոնք իրենց համալիրության մեջ համակողմանիորեն ընդգրկում են ուսումնասիրման թեման լրիվությամբ:

դ. Ուսումնասիրվել է դրական իրավունքի օբյեկտիվության հիմնախնդիրների ոչ միայն ընդհանուր փիլիսոփայական և գիտական, այլ նաև՝ մեթոդոլոգիական հիմնահարցերը: Իրականացվել է փիլիսոփայական, գիտական, ինչպես նաև մեթոդոլոգիական տարբեր մոտեցումների քննադատական վերլուծություն և դրանց արդյունքում փորձ է արվել տալ համակարգային լուծումներ:

Ի լրումն, ատենախոսության գիտական նորույթը արտահայտված է պաշտպա-

նության ներկայացվող դրույթներում, ատենախոսության եզրակացության մեջ՝ տեսագործնական բնույթի ընդհանրացումներում և առաջարկություններում:

Պաշտպանության ներկայացվող դրույթներն են՝

1. Դրական իրավունքի օբյեկտիվության հիմնախնդիրները՝ դրական իրավունքի վերաբերյալ լեզվանշանագիտական, լեզվատրամաբանական և գիտաբանական ճշմարիտ դատողությունների, կոնցեպտուալ կանոնների, չափանիշների և կանխավարկածների հետ կապված հիմնահարցերն են, որոնք իրենց հերթին ընդգրկում են դրական իրավունքի նկարագրության, դրական իրավունքի էմպիրիկ իրականության, դրա իմացաբանության և տրամաբանության, վերացարկման (աբստրակցիայի) և կոնցեպտուալիզացիայի ամբողջ գործընթացը:

2. Դրական իրավունքի օբյեկտիվությունը, նախ և առաջ, լեզվանշանագիտական հասկացություն է: Այն գործ ունի դրական իրավունքի վերաբերյալ դատողությունների ճշմարտության հետ: Եթե դատողությունը ճշմարիտ է, ապա արտահայտում է օբյեկտի անհրաժեշտ և էական հատկանիշները: Եթե դատողությունը սխալ է, ապա սխալ տեղեկություն է տալիս օբյեկտի վերաբերյալ: Այս դեպքում, դատողության օբյեկտ է հանդիսանում իրավանորմը, որի վերաբերյալ սուբյեկտը արտահայտում է տեղեկություն՝ անելով այդ դատողությունը:

Իրավանորմի վերաբերյալ դատողության օբյեկտիվությունը չի կարող նույնակա՜նացվել իրավանորմի օբյեկտիվության հետ: Քանի որ, անհնար «է»-ով դատողություններից բխեցնել «պետք է»-ով պատվիրագրեր և հակառակը՝ «պետք է»-ով պատվիրագրերից՝ «է»-ով դատողություններ: Այսինքն անհնար է նկարագրողական (դիսկրիպտիվ) նախադասություններից բխեցնել պատվիրագրող (պրեսկրիպտիվ) նախադասություններ և հակառակը:

3. Դրական իրավունքի օբյեկտիվությունը գործ ունի նաև դրական իրավունքի լեզվական նշանի և իմաստի մտքից անկախության հարցի հետ: Դրական իրավունքի անկախությունը մարդկային մտքից կարող է դրսևորվել միայն լեզվական առումով: Այսինքն՝ դրական իրավունքի լեզվական նշանի՝ նորմատիվ ձևակերպման և իմաստի՝ նորմի, մտքից անկախությամբ: Դրական իրավունքի նորմատիվ ձևակերպումը (նշանը) և բուն նորմը (իմաստը) թույլ անկախության մեջ են գտնվում մարդկային մտքից,

պատկերացումներից և համոզմունքներից:

Այդուհանդերձ, դրական իրավունքի գիտաբանական կանխավարկածները, չափանիշները և նորմերը չունեն թույլ կամ ուժեղ անկախություն մարդկային մտքից, պատկերացումներից և համոզմունքներից:

4. Դրական իրավունքի լեզվատրամաբանական օբյեկտիվությունը կապված է իրավանորմերի դեօնթիկ տրամաբանության հետ: Եթե վրիգթյան «հասարակ» դեօնթիկ տրամաբանությունը միայն գործ ունի գործնական ռացիոնալության հետ, այն է թե՛ ուսումնասիրում է նորմատիվ կամարտահայտության համապատասխանությունը դեօնթիկ տրամաբանության կոնցեպտուալ կանոններին, ապա իրավանորմերի դեօնթիկ տրամաբանությունը ուսումնասիրում է ոչ միայն իրավական-նորմատիվ կամարտահայտության համապատասխանությունը դեօնթիկ տրամաբանության կոնցեպտուալ կանոններին, այլև՝ համապատասխանությունը իրավագիտության մեջ ձևավորված և ընդունված պայմանական (իմա՝ կոնվենցիոնալ) կանխավարկածներին և կանոններին:

5. Դրական իրավունքի նորմատիվ համակարգի լեզվատրամաբանական օբյեկտիվության անհրաժեշտ հատկանիշն է՝ դրական իրավունքի իրավանորմերի իրավաբանական վավերությունը: Իրավանորմը համարվում է իրավաբանորեն վավեր, եթե այն տվյալ իրավակարգի վավեր նորմի կա՛մ գենետիկ, կա՛մ դեդուկտիվ հետևանքն է: Իրավանորմի կիրառելիության և պարտադիր ուժի հարցերը անհրաժեշտաբար հիմնվում են իրավանորմի իրավաբանական վավերության տեսության վրա:

6. Իրավաբանական պոզիտիվիզմը որպես իրավաընկալման մոտեցում, իր տարաբնույթ քննախոսություններով, միակն է, որ հավակնում է դրական իրավունքի լրիվ և օբյեկտիվ նկարագրությանը առանց իրավունքի՝ այլ սոցիալական կարգավորիչների հետ անհրաժեշտ լեզվանշանագիտական և լեզվատրամաբանական կապի թեզի պնդմանը:

Իրավաբանական ոչ-պոզիտիվիզմի ներկայացուցիչների թեզերը դրական իրավունքի լեզվանշանագիտական և լեզվատրամաբանական օբյեկտիվության վերաբերյալ ունեն տրամաբանական և փաստարկվածության թերություններ:

7. Դրական իրավունքի տեսության լեզուն ոչ միայն նկարագրողական է, այլև՝

պատվիրագրող: Պատվիրագրող լեզուն ծառայում է որպես միջոց՝ ա. դրական իրավունքի վերաբերյալ օբյեկտիվ գիտելիքներ ձեռք բերելու, բ. դրական իրավունքի վերաբերյալ ձեռքբերված օբյեկտիվ գիտելիքների տեսականացման և կոնցեպտուալիզացիայի համար:

8. Դրական իրավունքի տեսության և դրական իրավունքի գործառութավորման միջև կապի տրամաբանորեն անհրաժեշտ կամ ոչ-անհրաժեշտ լինելը կախված է՝ միմյանց հետ մրցող նորմոլոգիական և սոցիոլոգիական գիտաբանական կանխավարկածներից: Այս առումով, անհրաժեշտ է գիտական հանդուրժողականության սկզբունքը կիրառել դրական իրավունքի տեսության և դրական իրավունքի գործառութավորման միջև տրամաբանական անհրաժեշտ կամ ոչ-անհրաժեշտ կապի թեզը հաստատող կամ ժխտողների նկատմամբ:

9. Դոկտրինալ և մասնագիտական իրավագիտակցության կրողները օբյեկտիվ գիտելիքի միջոցով կարող են ազդել հասարակության առաջադիմական վերափոխման և «բաց հասարակության» կայացման վրա: Այդպիսի իրավագիտությունը անհրաժեշտ է, որ՝ ա) մաքուր լինի սուբյեկտիվ բարոյաէթիկական արժևորումներից, բ) հիմնվի այնպիսի ընդհանուր և հատուկ տեսությունների, քննախոսությունների վրա, որոնք խարսխված են ժամանակակից տրամաբանության և փաստարկման տեսությունների վրա, գ) ունենա էմպիրիկ նյութի տեսական իմաստավորման համար մեթոդոլոգիական հարուստ գործիքակազմ, դ) իրավանորմերի դեօնթիկ տրամաբանության միջոցով ազդի հասարակության իրավագիտակցության վրա՝ տրամադրելով իրավանորմերի վերաբերյալ գիտելիքներ:

Հետազոտության տեսական և գործնական նշանակությունը:

Ատենախոսության տեքստը, հիմնական դրույթները և եզրահանգումները կարող են օգտագործվել իրավագիտության, տրամաբանության, մետաէթիկայի, սոցիոլոգիայի ոլորտներում գիտագործնական նպատակներով: Եզրահանգումները և հիմնական դրույթները կարող են օգտագործվել պետության և իրավունքի տեսության, իրավունքի փիլիսոփայության ոլորտում գիտական ձեռնարկների, դասընթացների ծրագրերի մշակման, ինչպես նաև մենագրություններ և այլ գիտական հրապարակումներ հեղինակելիս:

Իրավանորմերի դեօնթիկ տրամաբանությունը, ինչպես նաև իրավական համակարգերի տրամաբանությունը կարող է օգտագործվել և՛ իրավաստեղծ, և՛ իրավակիրառ պետական մարմինների կողմից իրենց գործունեության ընթացքում մի շարք խնդիրների լուծման համար:

Գիտական արդյունքների փորձարկումը:

Ատենախոսությունը պատրաստվել է ԵՊՀ պետության և իրավունքի տեսության ու պատմության ամբիոնում: Ատենախոսության հիմնական թեզերն արտացոլված են հեղինակի կողմից հետևյալ գիտաժողովներում ներկայացված գիտական զեկույցներում:

Միջազգային նշանակության գիտաժողովներ՝

ա. 1-ին միջազգային կլոր սեղան «Իրավունքի մեթոդոլոգիայի և փիլիսոփայության հիմնախնդիրները» խորագրով, կազմակերպված Ռուսաստանի Դաշնության Սամարայի հումանիտար համալսարանի կողմից (2014թ. փետրվարի 28):

Զեկույցի թեման՝ «Իրավանորմերի ուսումնասիրման մեթոդները իրավունքի վերլուծական փիլիսոփայությունում»:

բ. 10-րդ միջազգային կլոր սեղան «Իրավունքի անթրոպոլոգիա. կարգավիճակը, հիմնահարցերը, տեսականները» խորագրով, կազմակերպված Ուկրաինայի Հանրապետության Լվովի Իվանո Ֆրանկոյի անվան ազգային համալսարանի կողմից (2014թ. դեկտեմբերի 12-13):

Զեկույցի թեման՝ «Իրավունքի մետանորմատիվ սկզբունքներն ու մետանորմերը» (զեկույցի լեզու՝ ռուսերեն):

գ. 2-րդ միջազգային կլոր սեղան «Իրավունքի մեթոդոլոգիայի և փիլիսոփայության հիմնախնդիրները» խորագրով, կազմակերպված Ռուսաստանի Դաշնության Սամարայի հումանիտար համալսարանի կողմից (2015թ. փետրվարի 27-28):

Զեկույցի թեման՝ «Իրավանորմերի և նորմատիվ ակտերի տրամաբանությունը» (զեկույցի լեզու՝ ռուսերեն):

դ. 3-րդ միջազգային գիտական և մեթոդոլոգիական սեմինար «Իրավագիտության դասական և հետոջդասական մեթոդոլոգիաները» խորագրով, կազմակերպված Բելոռուսի Հանրապետության ՆԳՆ ակադեմիայի պետության և իրավունքի տեսության ամ-

քիոնի կողմից (2015թ. ապրիլի 24-25):

Ձեկույցի թեման՝ «Իրավունքի և բարոյականության օբյեկտիվությունը իրավունքի վերլուծական փիլիսոփայության տեսակետից» (զեկույցի լեզու՝ ռուսերեն):

Ե. 3-րդ միջազգային կլոր սեղան «Իրավունքի մեթոդոլոգիայի և փիլիսոփայության հիմնախնդիրները» խորագրով, կազմակերպված Ռուսաստանի Դաշնության Սամարայի հումանիտար համալսարանի կողմից (2016թ. փետրվարի 26-27):

Ձեկույցի թեման՝ «Իրավունքի գիտակցությունից անկախության խնդիրը՝ իրավունքի սինտաքսիսի և սեմանտիկայի տարբերակման խորապատկերում. Մ. Կրամերի հայացքների քննադատությունը» (զեկույցի լեզու՝ ռուսերեն):

Տեղական նշանակության գիտաժողովներ՝

զ. ԵՊՀ իրավագիտության ֆակուլտետի ասպիրանտների և հայցորդների 2014թ. գիտաժողով (2014թ. դեկտեմբերի 9):

Ձեկույցի թեման՝ «Իրավական համակարգի նույնականացման և արդյունավետության չափանիշները»:

է. ԵՊՀ իրավագիտության ֆակուլտետի ասպիրանտների և հայցորդների 2015թ. գիտաժողով (2015թ. դեկտեմբերի 9-10):

Ձեկույցի թեման՝ «Է»-ի և «պետք է»-ի հարաբերակցությունը դրական իրավունքի օբյեկտիվության հիմնահարցում:

ը. ԵՊՀ իրավագիտության ֆակուլտետի ասպիրանտների և հայցորդների 2016թ. գիտաժողով (2016թ. դեկտեմբերի 13-14):

Ձեկույցի թեման՝ «Դրական իրավունքի օբյեկտիվություն» և «սոցիոլոգիական օբյեկտիվություն» հասկացությունների հարաբերակցությունը:

Ատենախոսության կառուցվածքը. Ատենախոսությունը բաղկացած է ներածությունից, 3 գլուխներից և 9 պարագրաֆներից, եզրակացությունից և օգտագործված գրականության ցանկից:

ԳԼՈՒԽ 1. ԴՐԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԼԵԶՎԱՆՇԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ԼԵԶՎԱՏՐԱՄԱՐԱՆԱԿԱՆ ՕԲՅԵԿՏԻՎՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

1.1. «Է»-ի և «պետք է»-ի հարաբերակցությունը որպես դրական իրավունքի լեզվանշանագիտական օբյեկտիվության հիմնահարց

Դրական իրավունքի անբաժանելի մասնիկը, «ատոմը»՝ նորմն է: Նորմը միշտ արտահայտվում է որևէ մատերիայում: Այդ մատերիան, լեզվական միավորն է՝ նշանը, որի միջոցով ձևակերպվում է նորմատիվ նախադասությունը²: Նորմատիվ նախադասությունը կոնկրետ բնական կամ ձևական լեզվի քերականության կանոններով և սկզբունքներով պայմանավորված հասկացություն է³:

Նորմատիվ նախադասության իմաստը՝ նորմն է⁴: Նորմատիվ նախադասությունը արտահայտման առումով՝ երկբնույթ է: Այսինքն՝ այն և՛ կարող է արտահայտել նորմ, և՛ նորմի գոյության փաստը հավաստող դատողություն⁵: Եթե այն ձևակերպվում է պատվիրագրերի լեզվի միջոցով, ապա արտահայտում է նորմ⁶: Եթե այն օգտագործվում է նկարագրողական (իմա՝ դիսկրիպտիվ) լեզվով, ապա այն արտահայտում է նորմատիվ դատողություն⁷:

Նորմի և նորմատիվ դատողության տարանջատումը հիմնվում է «է»-ից (իմա՝ դիսկրիպտիվ նախադասություններից) «պետք է»-ի (իմա՝ պրեսկրիպտիվ նախադասությունների) դեդուկտիվ դուրսբերման անհնարինության հյումյան թեզի վրա:

Հայտնի անգլիացի լուսավորիչ, փիլիսոփա Դեյվիդ Հյումը իր «Մարդկային բնույթի

² Տե՛ս Wright G. H. von. Norm and action. 1st ed. London: Routledge and Kegan Paul. 1963, P. 93, 105.

³ Նախադասության նորմատիվությունը պոստուլատ (իմա՝ կանխադրույթ) է, որը կապված է յուրքանջյուր նորմատիվ նախադասության իլլոկուտիվ ուժ ունենալու փաստի հետ: Այսինքն՝ յուրքանջյուր նորմատիվ նախադասությանը նախորդում է որոշակի կամարտահայտություն, որի հետևանքն է հանդիսանում տվյալ նորմատիվ նախադասության իմաստը, տե՛ս Austin J. L. How To Do Things With Words. Cambridge: Harvard University Press. 1962, P. 116, 139, Bulygin E. Norms And Logic: Kelsen And Weinberger On The Ontology Of Norms. Law and Philosophy. Vol. 4, No 2 (1985), P. 145-163.

⁴ Տե՛ս Bulygin E. Objectivity of Law in the View of Legal Positivism. Analisi e diritto. 2004, P. 225.

⁵ Ibid.

⁶ Տե՛ս Wright G. H. von. Norm and action. 1st ed. London, P. 105.

⁷ Տե՛ս Bulygin E. True or False Statements in Normative Discourse // in Egidio R. In search of a new humanism. 1st ed. Dordrecht: Kluwer Academic. 1999, P. 184., Wright G. H. von. 1983. Norms, Truth And Logic // Practical Reason, Philosophical Papers / ed. Wright G. H. von. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press. P. 131., Mazzarese T. Norm Proposition: Epistemic and Semantic Queries. Rechtstheorie, Vol. 22, No 1 (1991), pp. 39-70., Казарян Т. М. Методы исследования норм права в аналитической философии права // Проблемы методологии и философии права // Проблемы методологии и философии права: сб. ст. междунар. круглого стола. 28 февраля 2014 г. Самара: Самар. гуманит. акад., 2014, С. 36-46.

վերաբերյալ» տրակտատում նշում է, որ անհիմն է համարում բարոյական, ինչպես նաև աստծո գոյության մասին քննախոսություններում «պետք է»-ով փաստարկ ներկայացնելը⁸: Պատճառն այն է, որ «պետք է»-ով փաստարկումը չի բխում էմպիրիկ փաստերից: Հյումյան այս թեզը փիլիսոփայության մեջ հայտնի է նաև «հյումյան պարադոքս», «հյումյան կառավանատ» (իմա՝ գիլյոտին) եզրույթներով:

19-րդ դարում իրավագետ-պոզիտիվիստ Ջոն Օսթինը օգտագործելով «հյումյան պարադոքս»-ի իմացաբանական նշանակությունը՝ հիմք դրեց վերլուծական իրավագիտությանը⁹: Վերլուծական իրավագիտության խնդիրն էր դրական իրավունքի նորմատիվ փաստերի նկարագրությունն՝ «այնպես, ինչպես որ է» և ոչ «այնպես ինչպես, որ պետք է լինի»¹⁰:

Վերլուծական իրավագիտության կողմից առաջ քաշված «է»-ի և «պետք է»-ի միմյանցից տարանջատման արդյունքը հանդիսացավ՝ նորմի և նորմատիվ դատողության տարանջատումը:

Նորմի և նորմատիվ դատողության տարանջատման առաջին փորձը կատարեց անգլիացի իրավագետ, փիլիսոփա Երեմիա Բենթամը: Նա տարբերակում էր «իշխանական իմպերատիվները», որոնք առկա են օրենսդրության մեջ՝ «ոչ-իշխանական իմպերատիվներից»¹¹: Վերջիններս, ի տարբերություն առաջինի, չեն հանդիսանում համապարտադիր կարգավորիչներ: Ե. Բենթամն տարանջատում էր նաև «դրական իրավունք» և «դեկլարատիվ իրավունք» հասկացությունները: Ըստ Ե. Բենթամի՝ «դեկլարատիվ իրավունք»-ն, ի տարբերություն «դրական իրավունք» եզրույթի, կազմված է դրական իրավունքի նորմերի գոյությունը փաստող կամ ժխտող դատողություններից¹²: Ինչպես երևում է, Ե. Բենթամը իրականացնում է մեթոդոլոգիական տարանջատում երկու իմաստաբանական (իմա՝ սեմանտիկ) առումով տարբեր նախադասությունների միջև՝ դրական իրավունքը նկարագրող և դրական

⁸ St' u Hume D. A treatise of human nature. 1st ed. [Waiheke Island]: Floating Press. 2009, P. 715.

⁹ St' u Austin J. The Province Of Jurisprudence Determined. Cambridge: Cambridge University Press. 1995, P. 18.

¹⁰ Казарян Т. М. От классической к постнеклассической научной рациональности: проблемы современного юридического мышления // «Հանրային կառավարում» գիտ. հանդես, Երևան, No 1, 2013, С. 153.

¹¹ Bentham J. Of laws in general. 1st ed. London: University of London. Athlone Press. 1970, P. 152-154.

¹² Bentham J. An Introduction To The Principles Of Morals And Legislation. Oxford: Clarendon Press. 1996, P. 240.

իրավունքը արտահայտող:

Ե. Բենթամից հետո, բավական հստակություն մտցրեց տվյալ քննախոսության մեջ, գերմանացի իրավագետ, փիլիսոփա Ադոլֆ Ռայնախը: Ա. Ռայնախը տարանջատում է իրավագետի դատողությունը և իրավունքի նորմը (իմա՝ իրավադրույթը)¹³: Ըստ Ա. Ռայնախի՝ առաջինը կարող է լինել ճշմարիտ կամ սխալ: Սակայն, իրավանորմը (իմա՝ իրավադրույթը) ճշմարիտ կամ սխալ արժևորման ենթակա չէ: Այս հարցում Ա. Ռայնախի դիրքորոշմանը նման է շվեդացի տրամաբան Ինգեմար Հեդենիուսի տեսակետը: Ի. Հեդենիուսն առանձնացնում է՝ «աուտենտիկ» և «ոչ-աուտենտիկ» իրավական նախադասություններ¹⁴: Ըստ Ի. Հեդենիուսի՝ առաջինը՝ նորմերն են, երկրորդը՝ նորմերի մասին դատողությունները: Հայտնի գերմանացի իրավագետ Հանս Քելզենի մոտ նույնպես առկա է նման տարանջատում: Հ. Քելզենը տարանջատում է «իրավունքի նորմ» (գերմ.՝ *rechtsnorm*) եզրույթը՝ «իրավունքի նախադասություն» (գերմ.՝ *rechtssatz*) եզրույթից¹⁵: Ըստ Հ. Քելզենի՝ իրավանորմը չի կարող լինել սխալ կամ ճշմարիտ, այն՝ կա՝ մ գործող է, կա՝ մ ոչ: Իսկ իրավական նախադասությունը, ըստ Հ. Քելզենի, ունի նկարագրողական բնույթ: Այսինքն՝ ինչպես յուրաքանչյուր դատողություն, այն ենթակա է ճշմարիտ կամ սխալ արժևորման:

Ֆինլանդացի տրամաբան Գեորգ Վրիգթը նորմատիվ քննախոսության մեջ առանձնացնում է՝ «նորմատիվ դատողություն» եզրույթը՝ «նորմ» եզրույթից¹⁶: Նորմատիվ դատողությունը նորմի գոյության մասին տեղեկություն հայտնող դատողությունն է¹⁷: Այսինքն՝ այն հայտնում է տեղեկություն, թե ինչ է թույլատրում, արգելում կամ պարտադրում կոնկրետ նորմը: Ըստ այդմ՝ այն ենթակա է ճշմարիտ կամ սխալ արժևորման: Իսկ նորմը այդպիսի արժևորման ենթակա չէ¹⁸:

Հայտնի անգլիացի իրավագետ Հերբերտ Հարթը ևս տարանջատում է «իրավանորմ» եզրույթը՝ «նորմատիվ դատողություն» եզրույթից: Նա առաջինն անվա-

¹³ Reinach A., Seifert J. *Philosophy of law*. 1st ed. Irving, Tex.: International Academy of Philosophy Press. 1983, P. 104.

¹⁴ Hedenius I. *Om rätt och moral*. 1st ed. Stockholm: Tidens. 1941, S. 65-66.

¹⁵ Kelsen H. *Reine Rechtslehre. Mit einem Anhang: Das Problem der Gerechtigkeit*. 2n ed. Wien: F. Deuticke. 1960, P. 73-77., Kelsen, H. *General theory of norms*. 1st ed. Oxford England: Clarendon Press. 1991, P. 149-153.

¹⁶ Wright G. H. von. *Norm and action*. 1st ed. London: Routledge and Kegan Paul. 1963, P. 93.

¹⁷ Ibid. P. 106.

¹⁸ Ibid. P. 7.

նում է՝ ներքին իրավական դատողություններ, որոնք ուղղված են իրավական համակարգի սուբյեկտներին և ենթակա չեն ճշմարիտ կամ սխալ արժևորման¹⁹: Իսկ երկրորդը՝ արտաքին իրավական դատողություններ, որոնց օբյեկտ է հանդիսանում նորմի գոյության կամ բացակայության փաստը²⁰: Ըստ այդմ՝ վերջիններս ենթակա են ճշմարիտ կամ սխալ արժևորման: Հայտնի դանիացի իրավագետ Ալֆ Ռոսն տարանջատում է «իրավանորմը»՝ «իրավունքի դոկտրինալ հետազոտության նախադասություններ» կապակցությունից²¹: Վեջիններս, ի տարբերություն նորմերի, արտահայտում են դատողություններ և ենթակա են ճշմարիտ կամ սխալ արժևորման:

Վերը նշված հեղիակներից բացի, մի շարք հայտնի իրավագետներ և տրամաբաններ ևս տարանջատում են նորմը՝ նորմատիվ դատողություններից: Նրանցից են՝ Գ. Ռադբրուխը, Գ. Կալինովսկին, Մ. Մորիցը, Օ. Վայնբերգերը, Ե. Բուլիգինը, Կ. Ալչուրոնը և ուրիշներ²²:

«Հյումյան պարադոքսի»-ի հիմնավորվածության և նորմերը՝ նորմատիվ դատողություններից տարանջատման գործնական անհրաժեշտության դեմ հանդես են գալիս տրամաբանական պոզիտիվիզմի և վերլուծական փիլիսոփայության մի շարք ներկայացուցիչներ:

Ինչպես երևում է վերոշարադրյալից, այս հարցի գործնական նշանակությունը անհնար է գերազնահատել:

Առաջին՝ այս հարցը կապված է դրական իրավունքի ոսումնասիրման լեզվի սեմանտիկ բնույթի հետ: Եթե հնարավոր է՝ «է»-ով նախադասություններից բխեցնել «պետք է»-ով նախադասություններ, ապա դրական իրավունքի ոսումնասիրման լեզուն ոչ

¹⁹ Hart H. The concept of law. 2nd ed. Oxford: Clarendon Press. 1994, P. 89.

²⁰ Ibid. P. 102-103.

²¹ Ross A. Om ret og retfærdighed. 1st ed. København: Nyt nordisk forlag Arnold Busck. 1953, P. 19-20, 51., Ross A. On law and justice. 1st ed. Berkeley: University of California Press. 1959, P. 8-9, 38- 39.

²² Radbruch G. Der Handlungsbegriff in seiner Bedeutung für das Strafrechtssystem. Neudruck Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1967, S. 29., Kalinowski G. Théorie des proportions normative // Kalinowski, G. Études de logique déontique. 1st ed. Paris: Librairie générale de droit et de jurisprudence. P. 19-53., Moritz M. Verpflichtung und Freiheit. Über den Satz “Sollen impliziert Können”, Theoria, Vol. 19, No. 3 (1953), S. 143., Weingberger O. Normenlogik und logische Bereiche // Conte A., Hilpinen R., Wright G. H. von. Deontische Logik und Semantik. 1st ed. Wiesbaden: Athenaion. 1977, P. 180-186., Alchourron C. E. Logic of Norms and Logic of Normative Propositions. Logique et Analyse. Vol. 12, No. 47 (1969), P. 243., Bulygin E. Norms, normative propositions, and legal statements // Fløistad G. La philosophie contemporaine. 1st ed. Dordrecht: Springer Netherlands. 1982, P. 127-152., Alchourron C., Bulygin E. Introducción a la metodología de las ciencias jurídicas y sociales. 1st ed. Buenos Aires: Editorial Astrea de R. Depalma. 1975, P. 173.

միայն գործ ունի դրական իրավունքի նորմատիվ փաստերի օբյեկտիվ արտահայտման և վերլուծության հետ, այլև դրա բարոյական, էթիկական քննադատության հետ:

Երկրորդ՝ այս հարցը կապված է նաև իրավունքի ուսումնասիրման լեզվի մեթոդաբանության հետ: Եթե հնարավոր է՝ «է»-ով նախադասություններից բխեցնել «պետք է»-ով նախադասություններ, ապա դրական իրավունքի օբյեկտիվ նկարագրությանը ոչ միայն կազմվում է նորմատիվ դատողությունների միջոցով, այլև դրա գնահատման, պրեսկրիպտիվ (պատվիրագրող) նախադասությունների միջոցով:

Երրորդ՝ այս հարցը կապված է իրավունքի հասկացությանին-տեխնիկական լեզվի սահմանների հետ: Եթե հնարավոր է՝ «է»-ով նախադասություններից բխեցնել «պետք է»-ով նախադասություններ, ապա իրավունքի հասկացությանին-տեխնիկական լեզուն ամբողջությամբ չի հիմնվում դրական իրավունքի սոցիալական իրականության վրա (իմա՝ ձևավորման, գործողության և կիրառման վրա): Այլ հիմնվում է՝ կորպորատիվ, բարոյական և էթիկական պատվիրագրերի վրա:

Վերհանելով այս խնդրի գործնական նշանակությունը՝ առանձին-առանձին անդրադառնանք հյումյան թեզը ժխտողների փաստարկներին:

Տրամաբանական պոզիտիվիզմի վեճական խմբակի հիմնադիր, գերմանացի փիլիսոփա Մորիս Շլիքն պնդում է, որ եթե կամայական ընտրված մեկը՝ քաղաքացի Հ.-ն, ունի իրավական պարտականություն կատարելու որևէ արարք, ապա Հ.-ն պետք է կատարի դա²³: Այսպիսով Մ. Շլիքը բացառում է նկարագրողական նախադասություններից պատվիրագրող նախադասությունների դուրսբերման անհնարինությունը և ամբողջությամբ կասկածի տակ է դնում հյումյան թեզի հիմնավորվածությունը:

Առաջին հայացքից թվում է, թե Մ. Շլիքի դատողությունը ճշմարիտ է: Սակայն, իրերի վիճակն այլ է: Մ. Շլիքը թույլ է տալիս նորմատիվ փաստարկման սեմանտիկ սխալ՝ խառնելով նորմատիվ դատողությունը և նորմը: Նորմատիվ դատողության օբյեկտը նորմն է: Այսինքն՝ ինչպես նշեցինք վերևում, նորմատիվ դատողությունը տեղեկություն է հայտնում նորմի (իմա՝ բովանդակվող արգելքի, պարտադրանքի կամ թույլտվության) մասին: Այն կարող է լինել ճշմարիտ (իմա՝ օբյեկտիվ) կամ սխալ (իմա՝ ոչ-օբյեկտիվ): Ըստ այդմ՝ նորմատիվ դատողությունը ճշմարիտ է, եթե միայն

²³ Տե՛ս *Schlick M. Problems of ethics*. 1st ed. New York: Dover Publications. 1962, P. 110.

նորմատիվ դատողության օբյեկտին վերագրվող հատկությունը կամ հարաբերությունը գոյություն ունի: Եվ տվյալ դատողությունը սխալ է, եթե միայն նորմատիվ դատողության օբյեկտին վերագրվող հատկությունը կամ հարաբերությունը գոյություն չունի:

Այսպես, Մ. Շլիքի կողմից բերված օրինակը՝ Հ.-ն ունի իրավական պարտականություն անելու արարք *p*-ն, ոչ այլ ինչ է, քան նորմատիվ դատողություն²⁴: Այն կլինի ճշմարիտ, եթե միայն կա նորմ, ըստ որի՝ Հ.-ն ունի իրավական պարտականություն անելու արարքը *p*-ն: Եվ համապատասխանաբար, սխալ՝ եթե Հ.-ն չունի իրավական պարտականություն անելու արարքը *p*-ն: Այսինքն՝ եթե այս նորմատիվ դատողությունը ճշմարիտ է, ապա իր հիմքում ունի նորմի գոյության փաստը: Սակայն, բուն նորմը սխալ կամ ճշմարիտ լինել չի կարող: Նորմը պատվիրագրում է որոշակի արարքի կատարման պարտադիրությունը, արգելքը կամ թույլտվությունը: Հետևապես՝ բուն նորմն ոչինչ չի նկարագրում. այն պատվիրագրում է:

Սակայն, հարց է առաջանում. «արդյո՞ք նորմի բովանդակությունը ինքնին չի ենթադրում նկարագրություն»:

Օրինակ, առկա է իրավանորմ, որի համաձայն՝ «Հ.-ն պետք է անի *p* արարքը»: Այս իրավանորմին տանք լատիներեն տառի տեսքով ձևակերպված՝ «N»-ը հապավումը:

«N»-ն նկարագրություն չէ, որովհետև այս նորմը, ինչպես և բոլոր նորմերը կամ պատվիրագրերը չեն նկարագրում ներկա կամ առկա իրերի վիճակ: Այլ՝ ուղղված է բոլոր այն ապագա դեպքերին, որի ընթացքում պետք է տեղի ունենա արարք *p*-ի կատարումը: Այսինքն՝ նորմը (պատվիրագիրը) ապագային ուղղված վարքագծի կանոն է, բայց ոչ այն իմաստով, որ այն գուշակում է կամ նկարագրում է ապագան: Այլ այն իմաստով, որ սուբյեկտը պետք է կատարի պատվիրակված արարքը կոնկրետ, ապագայում առաջացած հնարավոր դեպքում:

²⁴ Ասույթների տրամաբանության լեզվում *p*, *q*, *r* պրոպոզիցիոն փոփոխականները փոխարինում են որևէ պարզ դատողության: Տվյալ դեպքում, « արարք *p* » ձևակերպման տակ կարելի է հասկանալ, կամայական ընտրված հրամայական լեզվով ձևակերպված որևէ իրավական նախադասություն՝ օրինակ, ՀՀ սահմանադրության 14-րդ հոդվածի 3-րդ մասի համաձայն՝ «Յուրաքանչյուր քաղաքացի պարտավոր է օրենքով սահմանված կարգով մասնակցել Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանությանը» կամ ՀՀ հարկային օրենսգրքի հոդված 134-րդ հոդվածի 2 մասի համաձայն՝ «Հարկային գործակալները մինչև յուրաքանչյուր հաշվետու եռամսյակին հաջորդող ամսվա 20-ը ներառյալ Օրենսգրքի 53-րդ հոդվածով սահմանված կարգով հարկային մարմին են ներկայացնում նախորդ հաշվետու եռամսյակում ոչ ռեզիդենտ շահութահարկ վճարողներին վճարված եկամուտների, այդ եկամուտներից հաշվարկված, պահված և պետական բյուջե վճարված շահութահարկի գումարների մասին հաշվարկ»:

Սակայն հնարավոր է, որ արարք p -ն, այնուամենայնիվ, տեղի չունենա, այսինքն՝ սուբյեկտը չկատարի իրեն պատվիրագրված արարքը: Այս դեպքում դատողությունը, ըստ որի՝ սուբյեկտն չի կատարել կամ խախտել է պատվիրագիրը կլինի ճշմարիտ: Սակայն սա արդեն փաստի նկարագրություն է, ոչ թե՛ նորմի (պատվիրագրի)²⁵:

Այսպես, ինչպես երևում է, Մ. Շլիքի պնդումն «է»-ից»՝ «պետք է»-ի դուրսբերման տրամաբանական հնարավորության մասին՝ անհիմն է:

«է»-ից՝ «պետք է»-ի արտածման (իմա՝ դեդուկցիայի) այլ փորձ հանդիպում ենք տրամաբանական պոզիտիվիզմի ներկայացուցիչ, փիլիսոփա Մայքլ Բլեքի մոտ²⁶: Մ. Բլեքը պնդում է, որ այն նորմերը, որոնք ձևակերպված են «միջոց-նպատակ» սկզբունքով պարունակում են և՛ նկարագրող, և՛ պատվիրագրող մասեր: Որպես այդպիսի նորմի օրինակ, ըստ Մ. Բլեքի, կարող է ծառայել շախմատում հայտնի կանխադրույթ-կանոնը, ըստ որի՝ «մատ անելու համար պետք է կատարել քայլ»:

Առաջին հայացքից այս շախմատյան ձևակերպումը թվում է, թե իրենից ներկայացնում է ոչ այլ ինչ, քան նկարագրություն: Օրինակ, պատկերացնենք, որ այս շախմատային կանոնի տիպի կանոն գոյություն ունի որևէ իրավական համակարգում, ըստ որի՝ «եթե ցանկանում ես լինել իրավահպատակ, պետք է չխախտես իրավանորմերը»: Որքան էլ ձևակերպումը տարօրինակ լինի, փորձենք պատկերացնենք, որ մի իրավաստեղծ մարմին նման մի նորմ է սահմանել: Նրա դեօնթիկ տրամաբանական ձևակերպումն կունենա հետևյալ տեսքը՝ $O(p \rightarrow q)$ ։ Այս ձևակերպումն նշանակում է՝ պարտադիր է, որ p -ին հաջորդի q -ն: Երևում է, որ սա պատվիրագիր է (ապագային ուղղված վարքագծի կանոն)՝ չնայած իր տարօրինակ ձևակերպմանը: Այսինքն՝ այստեղ նկարագրություն չկա: Խառնաշփոթի պատճառն «պետք է»-ի ձևակերպման վայրն է նախադասության մեջ: Թվում է թե՛ այստեղ նորմ է միայն «պետք է չխախտես իրավանորմերը» ձևակերպումը: Իսկ առաջին մասը՝ «եթե ցանկանում ես լինել

²⁵ Այսպիսի նորմի և նորմի կատարման վերաբերյալ դատողության չտարանջատման արդյունքում առաջացած խառնաշփոթի հետևանք է՝ փիլիսոփա, տրամաբանական պոզիտիվիզմի մեկ այլ ներկայացուցիչ՝ Մանֆրեդ Մորիցի պնդումն առ այն, որ «է»-ից հնարավոր է արտածել «պետք է»-ն: Մ. Մորիցը պնդում է, որ պարտադիր կատարման ենթակա արարքը պարտադիր է այնքան ժամանակ, քանի դեռ չի կատարվել տվյալ արարքը: Այսինքն՝ ըստ Մ. Մորիցի նորմն ու դրա իրացումը ունեն հակառակ գոյության մոդուսներ կամ բևեռներ: Եթե առկա է նորմը, ապա չկա իրացումը. եթե կա իրացումը, ապա նորմը բացակայում է: St' u Moritz M. Über den Satz. Die Handlung H ist Pflicht, Theoria, Vol. 17, No. 1-3 (1951), P. 176-182.

²⁶ St' u Black M. The Gap Between "Is" and "Should". The Philosophical Review. 1964, P. 165-181.

իրավահպատակ» ուղղակի նկարագրություն է: Բայց, ինչպես ցույց տվեցինք, իրերի իրական վիճակը այդպիսին չէ: Այս արտահայտությունը իր ամբողջությամբ է նորմ և ոչ թե՛ արտահայտության մի մասով:

Այս դեպքում, հարց է առաջանում, թե ինչու՞ է «պետք է»-ն գտնվում նախադասության երկրորդ մասում: Այս նախադասության երկրորդ մասում գտնվող «պետք է»-ն՝ իրավանորմ չէ կամ պատվիրագիր: Դա տեխնիկական կամ նորմատիվ անհրաժեշտություն է²⁷: Այսինքն՝ դա «միջոց-նպատակ» կապող կապակցություն է՝ $p \rightarrow (O_i q)$ ²⁸: Իսկ պատվիրագիր կամ նորմ է ամբողջ նախադասությունը՝ «Եթե ցանկանում ես լինել իրավահպատակ, պետք է չխախտես իրավանորմերը»: Պատվիրագիրն կամ պատվիրագրի «պետք է»-ն տվյալ նորմում ի հայտ է գալիս միայն դրա դեօնթիկ տրամաբանական ձևակերպման ժամանակ (ինչը և մենք ներկայացրեցինք վերոնշյալ պարբերության մեջ): Այն նորմերը, որոնք պարունակում են այս տեխնիկական «պետք է»-ն, այսինքն՝ «միջոց-նպատակ» կապող «պետք է»-ն՝ իրավագիտության և տրամաբանության մեջ կոչվում են տեխնիկական նորմեր կամ դիրեկտիվներ²⁹:

Այսպես, Մ. Բլեքի բերված «է»-ից «պետք է»-ի դուրսբերման օրինակը՝ անհաջող է: Քանզի այստեղ չկա որևէ փաստացի վիճակի նկարագրում:

Այլ փաստարկ «է»-ից «պետք է»-ի դուրսբերման հնարավորության օգտին բերում է վերլուծական փիլիսոփա Զ. Սյորլը³⁰: Սյորլյան փաստարկը ունի հետևյալ տեսքը.

1. Հ.-ն խոստանում է անել p գործողությունը,
2. Խոստանալով անել p -ն, Հ.-ն իրեն դնում է պարտականության տակ անել p -ն,
3. Հետևապես Հ.-ն պետք է անի p -ն:

Զ. Սյորլի այս փաստարկն ևս, ինչպես «է»-ից «պետք է»-ի արտաձման օգտին բերված մյուս փաստարկները՝ խառնաշփոթի արդյունք է: Հ.-ն պարտականության տակ է ընկնում ոչ թե՛ խոստման ուժով կամ պատճառով, այլ պատվիրագրի առ-

²⁷ Տե՛ս *Bon F.* Grundzüge der wissenschaftlichen und technischen Ethik. Leipzig: W. Engelmann. 1896, S. 96., *Wright G. H. von.* Is and ought // Bulygin E., Gardies, J. and Niiniluoto, I. Man, law, and modern forms of life. 1st ed. Dordrecht, Holland: D. Reidel Pub. Co. 1985, P. 274.

²⁸ Տե՛ս *Wright G. H. von.* Norms, Truth And Logic. Practical Reason, Philosophical Papers // *Wright G. H. von.* Ithaca, N.Y.: Cornell University Press. 1983, P. 152-153.

²⁹ Սա այն է ինչին փիլիսոփաներ Ի. Կանտն ու Ռ.Մ. Հեյրը անվանում են հիփոթետիկ իմպերատիվներ: Տե՛ս *Hare R.* The language of morals. 1st ed. Oxford [Eng.]: Clarendon Press. 1952, P. 33., *Kant I., Vorländer K.* Grundlegung zur Metaphysik der Sitten. 1st ed. Hamburg: F. Meiner. 1965, S. 49.

³⁰ Տե՛ս *Searle J.* Speech acts. 1st ed. London: Cambridge University Press. 1969, P. 177.

կայության փաստով: Քանի որ այս սյորյան փաստարկի մեջ ներակա կարգով (իմա՝ իմպլիցիտ) ընդունվում է, որ կա էթիկական կամ իրավական նորմ, որի համաձայն՝ «տված խոստումները պետք է կատարվեն»: Ըստ այդմ էլ՝ Հ.-ն խոստում տալով՝ կրում է դա կատարելու պարտականությունը: Այլ կերպ ասած, Հ.-ի պարտականության առաջացման պատճառ ոչ թե հանդիսանում է իր կողմից տված խոստումը, այլ այն նորմը, որը պարտադրում է յուրքանջյուրին կատարել տված խոստումները:

Նույն կերպ հանրային և մասնավոր իրավունքնում առկա է՝ ստանձնած պարտականությունների կատարման անհրաժեշտության սկզբունքը, որն արտացոլում է գտել և՛ միջազգային, և՛ ներպետական մի շարք իրավական նորմերում: Այստեղ սուբյեկտը կաշկանդված է ոչ թե՝ *ipso facto* (իմա՝ ինքնին փաստով) իր խոստումի ուժով, այլ պարտադրող նորմով, որը պատվիրագրում է ստանձնած պարտականությունների կատարումը:

Ցույց տալով հյումյան թեզի դեմ պայքարի անարդյունավետությունը տրամաբանության և փաստարկման տեսության տեսանկյունից՝ կարելի է կատարել հետևյալ եզրահանգումները: Այսպիսով, դրական իրավունքի օբյեկտիվությունը, նախ և առաջ, նշանագիտական (իմա՝ սեմիոտիկ) հասկացություն է: Դա կապված է դրական իրավունքի վերաբերյալ նորմատիվ դատողությունների ճշմարտության հետ³¹: Այսպես, դրական իրավունքի օբյեկտիվ նկարագրության համար անհրաժեշտ են, որպեսզի դրական իրավունքի (ինչն առանձնակի կարևոր է՝ նորմատիվ համակարգի) վերաբերյալ մեր դատողությունները լինեն ճշմարիտ: Օրինակ, եթե LS լատինատառ հապավմամբ իրավական համակարգում *p* արարքը արգելված է *q* դեպքում, ապա դատողությունը, որ LS իրավական համակարգում *p* արարքը արգելված է *q* դեպքում կլինի ճշմարիտ: Իսկ դատողությունը, որ LS իրավական համակարգում *p* արարքը արգելված չէ *q* դեպքում կլինի սխալ, քանի որ *p* արարքը արգելված է *q* դեպքում:

³¹ St'u Bulygin E. Objectivity of Law in the View of Legal Positivism. *Analisi e diritto*, 2004, P. 222, *Казарян Т. М. Объективность права и морали с позиции аналитической философии права // Этические и антропологические характеристики современного права в ситуации методологического плюрализма: сб. науч. тр. под общ. ред. В.И. Павлова, А.Л. Савенка. Минск: Акад. МВД, 2015, С. 184-192,*

1.2. Դրական իրավունքի նշանի և իմաստի մարդկային գիտակցությունից և մտքից անկախության հիմնահարցը

Ժամանակակից փիլիսոփայության մեջ առկա են տարբեր քննախոսություններ գոյաբանության (իմա՝ օնթոլոգիայի) գիտակցությունից և մտքից անկախության վերաբերյալ: Այս հարցի վերաբերյալ գոյություն ունի երկու հիմնական մոտեցում: Առաջին մոտեցման կողմնակիցները (այդ թվում՝ Ու. Օ. Քուայն, Բ. Ռայթ, Բ. Հեյլ և ուրիշներ) կոչվում են ռեալիստներ³²: Ռեալիստները պնդում են, որ գոյություն ունի «անդունդ»՝ իմացության (իմա՝ ճանաչողության) և աշխարհում առկա փաստերի միջև: Նրանք պնդում են, որ աշխարհում գոյություն ունեցող օբյեկտներն ու միավորները անկախ են մեր համոզմունքներից և լեզվից:

Ռեալիստների թեզերը կարելի է ներկայացնել նաև հետևյալ կերպ՝

1. Առկա է որևէ իրերի վիճակ *p*:

2. Ա.-ն կարող է իմանալ, որ *p*: Սակայն, *p*-ի վերաբերյալ Ա.-ի իմացությունը դինամիկ երևույթ է և փոփոխվում է նոր դիտարկումների և ուսումնասիրությունների արդյունքում:

3. Հետևապես *p*-ի մասին դատողությունը համարվում է ճշմարիտ, եթե միայն՝ այն համապատասխանում փաստին, որ *p*³³:

Երկրորդ մոտեցման կողմնակիցները հայտնի են ոչ-ռեալիստներ անվանմամբ: Վերջիններս (Ռ. Կառնապ, Մ. Դամիթ, Հ. Փութնամ, Դ. Չալմերս) մերժում են ռեալիստների կողմից առաջ քաշված թեզերը³⁴: Ըստ ոչ-ռեալիստների՝ չկա որևէ «անդունդ»

³² Տե՛ս Quine W. V. (1948) On What There Is // in Quine, W. V. *From A Logical Point Of View*. Cambridge: Harvard University Press. 1961, pp. 1-22., Hale B., Wright C. Putnam's Model-Theoretic Argument Against Metaphysical Realism// in Hale B. and Wright C. *A Companion to the Philosophy of Language*, Oxford: Blackwell, 1997, P. 427-457., Devitt M. Realism And Truth. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1984, P. 13-83., Devitt M., Kim S. *Language And Reality*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1999. Pp. 233-245., Wright C. *Realism, Meaning, And Truth*. Oxford, UK: Blackwell, 1987, P. 1-45.

³³ Տե՛ս Russell B. *The Problems Of Philosophy*. New York: Oxford University Press (1st ed. 1912), 1959, P. 119-130., Tarski A. *The Semantic Conception Of Truth: And The Foundations Of Semantics*. Philosophy and Phenomenological Research. Vol. 4, No. 3 (1944), P. 341-355.

³⁴ Տե՛ս Carnap R. Empiricism, semantics, and ontology. *Revue Internationale de Philosophie*. Vol. 4 (1950). P. 20-40., Dummett M. *Realism* // in Dummett, Michael. *Truth And Other Enigmas*. Cambridge: Harvard University Press, 1978, P. 145-165., Putnam H. *The Many Faces Of Realism*. La Salle, Ill.: Open Court, 1987, P. 1-41., Chalmers D. *Ontological Anti-Realism* // in D. Manley, D. Chalmers, R. Wasserman. *Metametaphysics: new essays on the foundations of ontology*. Oxford: Oxford University Press. 2009, P. 77-129.

իմացաբանության և աշխարհում առկա փաստերի միջև: Նրանց հիմնական փաստարկը կայանում է նրանում, որ եթե իրապես առկա լիներ «անդունդ»՝ իմացաբանության և փաստերի միջև, ապա յուրաքանչյուր իմացաբանական փաստ, ինչին մենք տիրապետում ենք, կլիներ անհուսալի և բավական մեծ հավանականություն կունենար սխալ լինելու³⁵:

Ոչ-ռեալիստների թեզերը, ի տարբերություն ռեալիստների, ունեն հետևյալ տեսքը՝

1. Առկա է որևէ իրերի վիճակ *p*,
2. Ա-ն կարող է իմանալ, որ *p*,
3. Հետևապես *p*-ի մասին դատողությունը համարվում է ճշմարիտ, եթե միայն.

ա) Այդ դատողությունը ենթակա է վերիֆիկացման կամ հիմնավորման³⁶,

բ) Այդ դատողությունը ենթակա է հիմնավորման կամ ռացիոնալապես ընդունելի է՝ էպիստեմոլոգիական կատարյալ պայմաններում (էպիստեմոլոգիական կատարյալ պայմանները դրանք սուբյեկտիվ հանգամանքներից անկախ պայմաններն են) ³⁷,

³⁵ Տե՛ս *Putnam H. Reason, Truth, And History*. Cambridge [Cambridgeshire]: Cambridge University Press, 1981, P. 1-22. Ամենից հայտնի փաստարկն ընդդեմ ռեալիստների, դա հայտնի վերլուծական փիլիսոփա Հ. Փոլթնամի կողմից «Բանականություն, ճշմարտություն և պատմության» աշխատության մեջ ներկայացված փաստարկն է (Տե՛ս *Putnam H. Reason, Truth, And History*. Cambridge [Cambridgeshire]: Cambridge University Press, 1981, Ibid.):

Այսպես, Հ. Փոլթնամը նշում է պատկերացնել հետևյալ փիլիսոփայական մտային փորձարարությունը. մի «չար» բժիշկ մեկի ուղեղը հանում է մարմնից և դնում փորձանոթի մեջ, ապա այն միացնում համակարգչին: Համակարգիչը, իր հերթին, սկսում է կոնկրետ ծրագրի միջոցով ցուցադրել «իրականություն» և այդ «մարդը» սկսում է ապրել համակարգչային ծրագրի կողմից գեներացված «իրականության» մեջ: Իսկ գեներացված «իրականությունը», իր հերթին, ամբողջությամբ, բոլոր մանրամասնություններով, կրկնում է մեզ հայտնի աշխարհը (այն է՝ իրականությունը): Յավոք այս «մարդը», երբեք չի կարող իմանալ արդյո՞ք ինքն ուղեղ է փորձանոթի մեջ, թե ոչ: Քանի որ, իր արած յուրաքանչյուր դատողություն աշխարհի և իրականության մասին կլինի սխալ: Իրականության մեջ, նա ուղղակի ուղեղ է փորձանոթի մեջ: Այս մտային փորձարարությունից բխում է՝

1. Եթե Ա-ն կարող է իմանալ, որ առկա է *p*-ն, ապա գիտի, ինքն ուղեղ չէ փորձանոթի մեջ:
2. Բայց Ա-ն չի կարող իմանալ, որ արդյո՞ք ինքն ուղեղ է փորձանոթի մեջ, թե՛ ոչ:
3. Հետևաբար Ա-ն չի իմանում *p*-ն:

Փոլթնամն առաջարկում է նաև պատկերացնել այս մտային փորձարարության ծայրահեղ տարբերակը: Պատկերացնել մի իրավիճակ, որ բոլորս ենք ուղեղ փորձանոթի մեջ: Այս դեպքում մենք պետք է ընդունենք, որ մեր ունեցած յուրաքանչյուր պատկերացում իրականության մասին սխալ է, ինչպես Ա-ի դեպքում: Այս երկու մտային փորձարարությամբ Հ. Փոլթնամը ցույց է տալիս, որ ռեալիզմը իր ճանաչողական և իմացաբանական սկեպտիցիզմով հանգեցնում է իմացաբանական անհուսալիության և նիհիլիզմի:

³⁶ Տե՛ս *Dummett M. What is a theory of meaning? (II)* // in Evans G., McDowell J. *Truth and Meaning*. Oxford: Clarendon Press. 1976, P. 67-138., *Dummett M. "Truth"* // in *Dummett M. Truth And Other Enigmas*. Cambridge: Harvard University Press, 1978, P. 1-25.

³⁷ Տե՛ս *Putnam H. Reason, Truth, And History*. Cambridge [Cambridgeshire]: Cambridge University Press, 1981, P. 5.

գ) Այն գերհիմնավորելի (superassertible) է³⁸: Այսինքն՝ որոշակի օբյեկտների նկատմամբ առկա հատկության կամ օբյեկտների միջև հարաբերությունների վերաբերյալ տեղեկության հաստատումը կամ ժխտումը՝ կպահպանի իր ճշմարտանմանությունը, այդ դատողության կամայական և մանրակրկիտ ուսումնասիրման ժամանակ: Կամ էլ այդ դատողության պրեդիկատը (իմա՝ հասկացություն օբյեկտին վերագրվող հատկության մասին կամ օբյեկտների միջև առկա հարաբերության մասին) չի ժխտվում հընթացս ձեռքբերված նոր տեղեկությունների:

Իրավական քննախոսության մեջ հիմնականում գերակայում է իմացաբանական ռեալիզմը: Սակայն ոչ վերոներկայացված տեսքով: Այստեղ իմացաբանական ռեալիզմն ընդունում է ավելի չափավոր տեսք: Քանի որ դրական իրավունքի գոյաբանությունը պայմանավորված է լեզվի առկայության փաստով, ապա անհնար է դառնում խոսել դրական իրավունքի՝ իրավունքի սուբյեկտի մտքից բացարձակ անկախության մասին:

Իրավական քննախոսության օբյեկտը՝ դրական իրավունքը, ընդունվում է, որպես սոցիալական տեխնիկա, ինչի գոյությունը կախված է մարդկանց մտային գործունեության շարունակականությունից և լեզվից³⁹: Հետևապես դրական իրավունքի անկախությունը մարդկային մտքից կարող է միայն դրսևորվել լեզվական առումով⁴⁰: Այսինքն՝ դրական իրավունքի լեզվական նշանի՝ նորմատիվ ձևակերպման և իմաստի՝ նորմի՝ մտքից անկախությամբ:

Ըստ ամերիկացի իրավունքի փիլիսոփա Մ. Կրամերի՝ դրական իրավունքի մտքից անկախությունը ունի լեզվական երկու մակարդակ՝ թույլ և ուժեղ⁴¹:

Դրական իրավունքը համարվում է մտքից թույլ անկախ գոյություն ունեցող, եթե դրա շարունակականությունը չի ենթադրում դրան նախորդող անհատական գիտակցության առկայություն: Այսինքն՝ եթե այն միայն կախված է կոլեկտիվ գիտակցության առկայության փաստից:

³⁸ Տե՛ս Wright C. Truth And Objectivity. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992, P. 48.

³⁹ Տե՛ս Казарян Т. М. Юридический позитивизм и независимость онтологии права от сознания // Евразийский юридический журнал. Но. 7 (98). С. 143.

⁴⁰ Տե՛ս Moore Michael S. Moral Reality Revisited. Michigan Law Review. Vol. 90, No. 8 (1992), pp. 2443-2444., Svavarsdottir S. Objective Values. Does Metaethics Rest on a Mistake // in B. Leiter. Objectivity in Law and Morals. Cambridge. 2001, P. 162, Moore Michael S. Moral Reality Revisited. Michigan Law Review. Vol. 90, No. 8 (1992), pp. 2443-2444., Kramer M. Objectivity And The Rule Of Law. New York: Cambridge University Press. 2007, P. 5.

⁴¹ Տե՛ս Kramer M. Objectivity And The Rule Of Law. 2007, P. 5.

Դրական իրավունքը համարվում է մտքից ուժեղ անկախ գոյություն ունեցող, եթե դրա շարունակականությունը չի ենթադրում դրան նախորդող հատուկ անձանց կամ հատուկ հանրության գիտակցության առկայություն:

Պարզելու համար դրական իրավունքը ուժեղ, թե թույլ մակարդակով է մտքից անկախ, որոշարկել է պետք դրական իրավունքի մտքից անկախության երկու առում.

ա. Դրական իրավունքի լեզվական նշանի անկախությունը մտքից,

բ. Դրական իրավունքի իմաստաբանության անկախությունը մտքից:

Ա և բ առումները բացահայտելու համար՝ ստիպված պետք է վերադառնանք սույն գլխի առաջին պարագրաֆում (տե՛ս գլուխ 1, §1.1) արդեն իսկ ներկայացրած որոշակի եզրույթային տարանջատումների: Դրական իրավունքի անբաժանելի մասնիկը, ատոմը՝ նորմն է: Նորմը միշտ արտահայտվում է որևէ մատերայում: Այդ մատերիան՝ լեզվական միավորն է՝ նշանը, որի միջոցով ձևակերպվում է նորմատիվ նախադասությունը⁴²: Իսկ նախադասության իմաստը՝ նորմն է⁴³: Այսպես, այն կարող է արտահայտել իմաստ՝ նորմ կամ իմաստի՝ նորմի վերաբերյալ տեղեկություն: Այլ կերպ ասած՝ այն կարող է արտահայտվել և՛ նկարագրողական, և՛ պատվիրագրող լեզվի միջոցով:

Այս ամենի հստակեցումը, ինչպես կտեսնենք հաջորդիվ, ունի էական գործնական նշանակություն դրական իրավունքի՝ սուբյեկտի մտքից անկախության մակարդակը բացահայտելու գործում:

Ըստ Մ. Կրամերի՝ դրական իրավունքը (դրական իրավունքի նշանը), որպես կանոն, թույլ անկախ է սուբյեկտի մտքից⁴⁴: Այսինքն՝ դրական իրավունքի գոյությունը կախված է որոշակի կոլեկտիվ գիտակցության գոյության փաստից: Օրինակ, ՀՀ իրավակարգի գոյության փաստը կախված է այն կոլեկտիվ գիտակցությունից, որը տարբերակում է իրավունքի գոյության փաստը՝ դրա բացակայության փաստից:

Սակայն Մ. Կրամերը չի բացառում այնպիսի իրավակարգի գոյություն, որտեղ դրական իրավունքի որոշ նորմեր ուժեղ անկախ լինեն կոլեկտիվ գիտակցությունից և լինեն կախյալ կոնկրետ անհատի մտքից:

⁴² Տե՛ս Wright G. H. von. Norm and action. 1st ed. London: Routledge and Kegan Paul. 1963, P. 93, Wright G. H. von. Norms, Truth And Logic // Practical Reason, Philosophical Papers. (ed. Wright, G. H. von). Ithaca, N.Y.: Cornell University Press. 1983, P. 131.

⁴³ Տե՛ս Bulygin E. Objectivity of Law in the View of Legal Positivism. Analisi e diritto, 2004, P. 225.

⁴⁴ Տե՛ս Kramer M. Objectivity And The Rule Of Law. New York: Cambridge University Press, 2007, pp. 6-7.

Այդպիսի հիպոթետիկ իրավակարգի օրինակ, ըստ Մ. Կրամերի, կարող է ծառայել որևէ իրավակարգ, որտեղ միապետի հրապարակած իրավական ակտերը ուժը կորցրած են ճանաչվում՝ միապետի մահվան կամ անգիտակից վիճակում գտնվելու արդյունքում⁴⁵։ Այս վերջին վերապահումով Մ. Կրամերը սկիզբ է դնում իր կողմից առաջ քաշվող թեզի վերաբերյալ տարրնկալումների։ Այսինքն՝ արդյո՞ք նա այստեղ ի նկատի ունի նորմատիվ ձևակերպման (իմա՝ նշանի), թե՛ դրական իրավունքի վավերության մտքից անկախությունը։ Վերջինս, ի տարբերություն առաջինի, իմաստաբանական (իմա՝ սեմանտիկ) հարց է։

Այս տարրնկալմանը և հնարավոր շփոթներին մեկընդմիջտ վերջ տալու համար՝ փորձենք հստակեցնել նորմատիվ ձևակերպման (իմա՝ նշանի) և նորմի (այդ թվում՝ իրավաբանական վավերության) տարանջատման չափանիշները։

Այսպես, օրինակ, իրավագիտության մեջ կան տարբեր դոկտրիններ, որոնք սահմանում են, թե ինչը համարենք դրական իրավունքի նորմատիվ ձևակերպում կամ նշան և ինչը՝ չհամարենք այդպիսին։

Այս առումով, հայտնի անգլիացի իրավագետ Հ. Հարթը գտնում է, որ իրավագետներն ունեն էմպիրիկ կանոն, ինչը հնարավորություն է տալիս զանազանելու իրավունքը՝ այլ սոցիալական կարգավորիչներից կոնկրետ իրավակարգերում⁴⁶։ Նա այս էմպիրիկ կանոնը անվանում է «ճանաչման կանոն» (անգլ.՝ «rule of recognition»)։

Վերոգրյալից ելնելով՝ կարելի է ասել, որ իրավագիտության մեջ ձևավորվում են կոնցեպտուալ կանոններ, չափանիշներ և կանխադրույթներ, որոնք հանդիսանում են դոկտրինալ իրավագիտակցության մեջ առկա կոնսենսուսի արդյունք։ Այս կոնցեպտուալ կանոնների գոյությունը ուղղակիորեն կախված է իրավագետ-հետազոտողների մտավոր գործունեության հետ։ Այս կոնցեպտուալ կանոնների, չափանիշների և կանխադրույթների օգնությամբ տեղի է ունենում դրական իրավունքի գոյաբանության էմպիրիկ ընդհանրացումը գիտական լեզվում։ Այլ կերպ ասած՝ գաղափարախոսական օբյեկտիվացումը, ինչը իրականացվում է իրավունքի լեզվական ապարատի կողմից⁴⁷։

Սակայն չի բացառվում սկեպտիցիզմ կոնցեպտուալ կանոնների, չափանիշների և

⁴⁵ St' u Kramer M. Objectivity And The Rule Of Law. 2007, P. 7.

⁴⁶ St' u Hart H. *The concept of law*. 2nd ed. Oxford: Clarendon Press. 1994, P. 94.

⁴⁷ St' u Михайлов А. М. Объективизация права как функция правовой идеологии/ Правоведение. No.1, 2015, С. 22.

կանխադրույթների նկատմամբ: Այսպիսի սկեպտիցիզմի դեմ, որպես փաստարկ, կարելի է բերել նեյրաթ-քուայնյան ընդհանուր իմացաբանական և գիտաբանական պատկերի փոխաբերական նկարագրությունը⁴⁸:

Ըստ գիտության փիլիսոփաներ՝ Օ. Նեյրաթի և Ու. Քուայնի, մեր գիտաբանական իրավիճակը նման է նավակի, որը գտնվում է ծովի մեջ և ունի վերանորոգման կարիք: Մենք չենք կարող դուրս գալ նավակից, որպեսզի վերանորոգենք նավակը: Միշտ պետք է ունենանք ամուր հիմք մեր ոտքերի տակ, ինչի վրա կանգնելով կկարողանանք վերանորոգենք նավակը: Այսպիսին է իրերի վիճակը նաև իրավագիտության մեջ: Մենք միշտ պետք է հիմնվենք իմացաբանական և գիտաբանական որոշակի կանխադրույթների, չափանիշների և կոնցեպտուալ կանոնների վրա, որոնք առավել նպատկահարմար են գիտության մեջ գործնական նպատակների լուծման համար: Բայց, այս նեյրաթ-քուայնյան «նավակի թեզը», այնուամենայնիվ, չի նշանակում, որ երբեք չպետք է կասկածի տակ դնենք իմացաբանական և գիտաբանական կանխադրույթները, չափանիշները և կոնցեպտուալ կանոնները: Ուղղակի, մենք, ինչպես նավակի վերանորոգման դեպքում՝ անհրաժեշտ է, որ ունենանք ամուր հիմք:

Այդպիսի ամուր հիմք ունեցող սկեպտիցիզմը գիտության զարգացման հիմքն է: Իսկ վերոնշյալ անհիմն սկեպտիցիզմը՝ զարգացման խոչընդոտը:

Այսպես, իրավագիտության լեզուն ենթարկում է գաղափարախոսական օբյեկտիվացման իրավունքի գոյաբանությունը: Իրավագիտության լեզվի կողմից ձևակերպվող չափանիշները և կանոնները հիմնվում են տարբեր իրավական համակարգերի դիտարկումների և էմպիրիկ նորմատիվ փաստերի ընդհանրացման վրա:

Ընդհանրացնելով վերոգրյալը՝ կարելի է պնդել, որ դրական իրավունքի նշանային ասպեկտը, որպես կանոն, թույլ անկախության մեջ է գտնվում մտքից: Այսինքն՝ կախված է իրավական համայնքի կողմից մշակված կոնցեպտուալ կանոններից, չափանիշներից և կանխադրույթներից:

Դրական իրավունքի նորմատիվ ձևակերպումների կամ նշանի սուբյեկտի մտքից անկախությունից տարբերվում է դրա իմաստաբանության անկախությունը մարդկային

⁴⁸ St' u Neurath O. Protokollsätze. Erkenntnis. Vol. 3, No. 1 (1932/33), P. 204–214., Identity, Ostension, and Hypostasis // in Quine W. V. From A Logical Point Of View. Cambridge: Harvard University Press. 1961, P. 79, Quine W. V. Word And Object. [Cambridge]: Technology Press of the Massachusetts Institute of Technology, 1960, P. 3.

մտքից:

Այս տարանջատումը հիմնվում է նշանի և դրա արտահայտած իմաստի տարանջատման վրա: Այսինքն՝ նորմատիվ ձևակերպման և նորմի տարանջատման վրա: Այսպես, նորմատիվ նախադասությունից դրա իմաստի՝ նորմի, դուրսբերման համար մտքի առկայությունը բավարար պայման չի կարող համարվել⁴⁹: Այդ առումով՝ անհրաժեշտ է մտքի կոգնիտիվ (հասկացութային) ունակությունների առկայություն:

Այս թեզից ելնելով, մի շարք իրավագետներ և իրավունքի փիլիսոփաներ բարձրացնում են նաև այն հարցը, թե ի՞նչ մակարդակի վրա է գտնվում իրավանորմի անկախությունը մեր պատկերացումներից և համոզմունքներից⁵⁰:

Բրիտանացի իրավագետներ Ք. Գրինավալտը և Ա. Մարմորը կարծում են, որ իրավանորմը թույլ անկախ է մեր պատկերացումներից և ընկալումներից⁵¹: Սա նրանք բացատրում են նրանով, որ անհավանական է նման դեպք, որ ողջ իրավական համայնքը սխալվի իրավանորմի գոյության փաստի վերաբերյալ: Այս թեզին հակադարձելով Մ. Կրամերը նշում է, որ հնարավոր է սխալականություն նորմի գոյության վերաբերյալ՝ անգամ ամբողջ իրավական համայնքի կողմից⁵²:

Մ. Կրամերն դա հիմնավորում է հետևյալ կերպ: Միշտ հնարավոր է իրավիճակ, երբ իրավական համայնքը ունենա առաջին կարգի պատկերացումներ ստեղծված իրավանորմի վերաբերյալ: Սակայն նույն համայնքը սխալվի երկրորդ կարգի

⁴⁹ Հայնտի վերլուծական փիլիսոփա Ջոն Սյորլի կողմից առաջ քաշված «չինական սենյակ» կոչվող փիլիսոփայական մտային փորձարարությունը ցույց է տալիս այս տարանջատման հիմնավորվածությունը (Տե՛ս *Searle J. Minds, Brains, And Science*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1984, P. 28-42): Ջ. Սյորլը առաջարկում է հետևյալ մտային փորձարարությունը. Ա.-ն գտնվում է մի սենյակում, որից այն կողմ գտնվում են չինացիներ: Նա պետք է շփվի չինացիների հետ: Սակայն, Ա.-ն չի տիրապետում չինարենի: Այսպես, չինացիների կողմից տրվող ամեն հարցի դեպքում, Բ.-ն, ով տիրապետում է չինարեն լեզվին, օգնում է Ա.-ին և տրամադրում է գրավոր պատասխան չինական հիերոգլիֆների տեսքով: Ա.-ն փոխանցում է այդ գրավոր պատասխանը և չինացիների հետ իր շփումը հաջողվում է: Սակայն, Ա.-ն այդպես էլ չի հասկանում, թե ի՞նչ հարցեր էին տալիս չինացիները և ինքն ի՞նչ հաղորդեց չինացիներին: Իսկ չինացիներն, իրենց հերթին, այդպես էլ չեն իմանում, որ Ա.-ն չէր տիրապետում չինարենի: Այս փաստարկը, որը ներկայացնում է Ջ. Սյորլը, ցույց է տալիս, որ շարահյուսությունը (իմա՝ սինտաքսիսը) բավարար պայման չէ իմաստաբանության (իմա՝ սեմանտիկայի) գոյության համար:

⁵⁰ Տե՛ս *Kramer M. Objectivity And The Rule Of Law*. New York: Cambridge University Press. 2007, P. 8-9., *Svavarsdottir S. Objective Values. Does Metaethics Rest on a Mistake? // in B. Leiter. Objectivity in Law and Morals*. Cambridge. 2001, P. 162, 189.

⁵¹ Տե՛ս *Greenawalt K. Law And Objectivity*. New York: Oxford University Press. 1992, P. 48, *Marmor A. Positive Law And Objective Values*. Oxford [England]: Clarendon Press. 2001, P. 136.

⁵² Տե՛ս *Kramer M. Objectivity And The Rule Of Law*. New York: Cambridge University Press. 2007, Pp. 9-10.

պատկերացումներում և ընկալումներում: Օրինակ, իրավաստեղծը կարող է մեկ պատկերացում և ընկալում ունենալ նորմի (բովանդակության) վերաբերյալ ստեղծելու պահին, իսկ իրավակիրառը այլ ընկալում՝ այն կիրառելուն հընթացս: Այս փաստարկի օգնությամբ Մ. Կրամերը հիմնավորում է, որ իրավանորմը ուժեղ անկախ է մարդկային պատկերացումներից և ընկալումներից:

Սակայն մեզ համար համոզիչ չի հնչում Մ. Կրամերի փաստարկը: Նախ՝ սխալականությունը նորմի գոյության վերաբերյալ ողջ մասնագիտական և դոկտրինալ իրավագիտակցության կողմից՝ անհնար է: Քանի որ, սա կհանգեցնի սկեպտիցիզմի ոչ միայն իրավագիտության, այլև՝ լեզվի որպես հաղորդակցության միջոցի նկատմամբ: Երկրորդ՝ իրավակիրառի սխալը ունենում է հետևանքներ. այդպիսին իրավակիրառման ակտի անվավերությունն է: Այս առթիվ, անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել, որ հնարավոր է իրավակիրառի կողմից նորմի սխալ մեկնաբանման երկու դեպք: Առաջին՝ նորմի խախտումն է, երբ իրավակիրառը ակնհայտ սխալ մեկնաբանելով է կիրառում նորմը: Այսպես, նորմի ակնհայտ սխալ մեկնաբանությամբ զուգորդված իրավակիրառումը՝ հանգեցնում է այդ իրավակիրառման ակտի անվավերությանը: Երկրորդ՝ երբ իրավակիրառը նորմատիվ նախադասության մեջ անորոշ կամ բազմիմաստ տերմինը մեկնաբանում է իր հայեցողությամբ (եթե դա նրան թույլատրված է տվյալ իրավակարգում վավեր իրավագործող նորմով կամ նման նորմերով): Օրինակ, դատավորը կարող է իր հայեցողությամբ ընտրել մեկնաբանման մարտավարությունը և տալ ինչպես i_1 , այնպես էլ հնարավոր i_2 կամ i_3 մեկնաբանությունը նորմին⁵³: Եվ այս դեպքում մեղադրելը դատարանին նորմի սխալ մեկնաբանման մեջ, ոչ այլ ինչ է, քան հռետորական հնարք կամ կեղծ փաստարկ:

Այսպիսով, դրական իրավունքը և՛ նշանային, և՛ իմաստային առումով, գոյություն ունի որպես մտքից թույլ անկախ կարգավորիչ:

⁵³ Այստեղ «i» լատինատառ հապավումը օգտագործվում էին իտերպրետացիա կամ մեկնաբանություն բառի փոխարեն:

1.3. Դրական իրավունքի նորմերի լեգվատրամաբանական օբյեկտիվության հիմնահարցը

Արդյո՞ք դրական իրավունքի նորմատիվ լեզուն համապատասխանում է տրամաբանության ընդհանուր կանոններին, թե՛ ոչ: Այսինքն՝ արդյո՞ք հնարավոր է խոսել դրական իրավունքի նորմերի լեգվատրամաբանական օբյեկտիվության մասին:

Այս հարցերին սպառնիչ պատասխանելու համար անհրաժեշտ է պարզել, թե ի՞նչ գոյաբանական կարգավիճակ ունեն նորմերը:

Ժամանակակից մետաէթիկական քննախոսություններում գոյություն ունեն նորմի գոյաբանության վերաբերյալ ռեալիստական և հակառեալիստական մոտեցումներ:

Մետաէթիկայի ոլորտում ռեալիստները պնդում են, որ գոյություն ունեն բարոյական փաստեր⁵⁴: Դրանք գոյություն ունեն անկախ դրանց նկատմամբ մեր հավատքից, զգացումունքներից և ընկալումներից:

Մետաէթիկական ռեալիզմը բաղկացած է նատուրալիզմից և ոչ-նատուրալիզմից: Նատուրալիստական ռեալիստները պնդում են, որ մետաէթիկական փաստերը նման են իրականության մեջ գոյություն ունեցող այլ բոլոր, հնարավոր փաստերին⁵⁵: Իսկ ոչ-նատուրալիստական ռեալիստները պնդում են, որ մետաէթիկական փաստերը նման չեն իրականության մեջ գոյություն ունեցող փաստերին⁵⁶:

Բացի մետաէթիկական ռեալիզմից գոյություն ունեն ոչ-ռեալիստական մետաէթիկայի տեսակներ՝ սխալի տեսությունը (պնդում է, որ չկան մետաէթիկական փաստեր և, հետևաբար, մետաէթիկական յուրաքանչյուր ասույթ սխալ է) և ոչ-կոգնիտիվիզմը (պնդում է, որ բոլոր մետաէթիկական ասույթները՝ ոչ ճշմարիտ են, ոչ էլ՝

⁵⁴ Տե՛ս Moore G. E. Principia Ethica. Cambridge: At the University Press. 1922, P. 5., Shafer-Landau R. Moral Realism: A Defense. Oxford. 2003., P. 59-112, Bloomfield P. Moral Reality. Oxford: Oxford University Press. 2001, P. 3-23., Kramer M. H. Moral Realism As A Moral Doctrine. Chichester, U.K.: Wiley-Blackwell, 2009, P. 259-288.

⁵⁵ Տե՛ս Brink D. O. Moral Realism and the Foundations of Ethics. New York: Cambridge University Press, 1989, P. 14-37., Brink D. O. Realism, Naturalism, and Moral Semantics. Social Philosophy and Policy. Vol.18, No 2 (2001), pp. 154-176., Boyd R. How to be a Moral Realist // in Sayre-McCord G. Essays On Moral Realism. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press. 1988, P. 187-228.

⁵⁶ Տե՛ս Parfit D. On What Matters. Oxford: Oxford University Press. 2011, P. 295-324., Ross W. D. The Right and the Good, Oxford: Oxford University Press, 1930, P. 134-142.

սխալ)⁵⁷:

Անհրաժեշտ է նաև նշել, որ մետաէթիկայի ոլորտում առկա այս ռեալիզմը և ոչ-ռեալիզմը տարբերվում են իմացաբանական քննախոսություններում առկա նույն՝ ռեալիստական և ոչ-ռեալիստական տեսություններից (ինչը քննարկեցինք նախորդ պարագրաֆում, տե՛ս § 1.2):

Այսպես, հետազոտողը կարող է հարել իմացաբանական ռեալիզմին (օնթոլոգիական նատուրալիզմին կամ ոչ-նատուրալիզմին) և չլինել ռեալիստ մետաէթիկայի ոլորտում:

Այս մետաէթիկական քննախոսությունները փորձենք *mutatis mutandis* (իմա՝ անհրաժեշտ փոփոխություններով հանդերձ) կիրառել նորմատիվ տրամաբանության գոյության հնարավորության հարցում:

Փորձենք իրավանորմի օրինակով ցույց տալ վերոնշված մետաէթիկական քննախոսությունների հետևանքները նորմատիվ տրամաբանության գոյության հնարավորության հարցի վրա:

Ըստ այդմ՝ պետք է առանձնացնել երեք մոտեցում: Առաջին երկու մոտեցումները բխում են մետաէթիկական ռեալիզմից և պնդում, որ իրավանորմերը նման են դատողություններին: Երրորդ մոտեցումը բխում է մետաէթիկական ոչ-ռեալիզմից և պնդում է, որ նորմերը նման չեն դատողություններին:

Այսպես, առաջին երկու մոտեցումները մենք կանվանենք նորմատիվ նատուրալիստական և ոչ-նատուրալիստական մոտեցումներ: Իսկ երրորդ մոտեցումը կանվանենք նորմատիվ հակառեալիզմ:

Նատուրալիստական նորմատիվ ռեալիստները (այդ թվում՝ Գ. Կալինովսկին, Ռ. Շրայբերը) պնդում են, որ նորմը համարվում է ճշմարիտ, եթե միայն այն համապատասխանում է իր նորմատիվ փաստին⁵⁸: Այսինքն՝ նրանք ճանաչում են, որ աշխարհում

⁵⁷ Տե՛ս *Mackie J. L. Inventing Right And Wrong*. Harmondsworth: Penguin, 1977, P. 15-48., *Wittgenstein L. Tractatus Logico-Philosophicus*. London, 1960, P. 187., *Austin J. How to do things with words*. 1st ed. Cambridge, 1962, P. 4., *Carnap R. Philosophy And Logical Syntax*. New York: AMS Press, 1979, P. 24-25., *Ayer A. J. Language, Truth, And Logic*. New York: Dover Publications, 1952, P. 107., *Blackburn S. Ruling Passions*. Oxford: Clarendon Press, 1998, P. 48-77, 84-119.

⁵⁸ Տե՛ս *Kalinowski G. Norms And Logic*. The American Journal of Jurisprudence. Vol. 18, No.1 (1973), P. 165-197., *Schreiber R. Logik des Rechts*. Berlin and Heidelberg 1962, P. 15, *Weinberger O. Bemerkungen zur Grundlegung der Theorie des juristischen Denkens* // in Albert H. *Rechtstheorie Als Grundlagenwissenschaft*

առկա են բնական նորմատիվ փաստեր: Եվ, համապատասխանաբար, նորմը համարվում է սխալ, եթե միայն չկա դրա գոյության փաստը:

Այսպիսով, երևում է, որ նատուրալիստական նորմատիվ ռեալիստները նորմերի միջև ճանաչում են տրամաբանական հարաբերությունների հնարավորություն:

Ոչ-նատուրալիստական նորմատիվ ռեալիստները (այդ թվում՝ Թ. Աքվինացի, Գ. Հուսսերլ, Վ. Մայհոֆեր, Ռ. Նոուզիք, Ռ. Դվորկին) գտնում են, որ նորմը համարվում է ճշմարիտ, եթե միայն այն համապատասխանում է բարոյական նորմատիվ փաստերի (ինչը իր հերթին անդրանցային փաստ է)⁵⁹: Եվ, համապատասխանաբար, նորմը համարվում է սխալ, եթե միայն չի համապատասխանում բարոյական նորմատիվ փաստերի:

Ինչպես երևում է՝ նորմատիվ ռեալիզմը նորմերը համարում է դատողություններ, որոնք ենթակա են ճշմարիտ կամ սխալ արժևորման: Եվ եթե նորմերը դատողություններ են, ապա առկա է նորմերի տրամաբանության ստեղծման հնարավորություն:

Այս երկու ռեալիստական քննախոսություններն ունեն մի շարք տրամաբանական թերություններ: Առաջին քննախոսության հիմնական թերությունը՝ նորմի և նորմատիվ դատողության, ըստ էության, համահավասարեցումն է: Իսկ երկրորդ քննախոսության հիմնական թերությունը՝ նորմերի ճշմարտության կապակցումն է էթիկական կամ բարոյական որոշակի նախադասությունների հետ, որոնց ճշմարիտ կամ սխալ արժևորման ենթակա լինելը *per se* (իմա՝ ինքնին) ունի ապացուցման կարիք:

Նորմատիվ ոչ-ռեալիստները (այդ թվում՝ Հ. Քելզեն, Յ. Յորգենսեն, Ա. Ռոս, Օ. Վայնբերգեր, Գ.Հ. Վրիգթ, Ե. Բուլիգին, Կ. Ալչուտոն) սկեպտիցիզմով են վերաբերում

Der Rechtswissenschaft. Düsseldorf: Bertelsmann Universitätsverlag, 1972, P. 134-161., *Kramer M. Legal Positivism and Objectivity*, Philosophy & Law - American Philosophical. Vol. 5, No. 2 (2006), P.9-13.

Անհրաժեշտ է տարբերակել տրամաբանական ճշմարիտ կամ կեղծ հասկացությունը՝ լեզվական ճշմարիտ կամ սխալ հասկացությունից: Դատողությունը համարվում է տրամաբանորեն ճշմարիտ, եթե այն ճշմարիտ է բոլոր հնարավոր աշխարհներում, անկախ իր տարրերի փոփոխությունից:

⁵⁹ St' u Thomas A. Summa Theologica. New York: Benziger Bros., 1947, P. 1335-1338, *Husserl G. Recht Und Welt*. Frankfurt am Main: Klostermann, 1964, S. 76-77., *Maihofer W. Recht Und Sein*. Frankfurt am Main: V. Klostermann, 1954, S. 120-122., *Nozick R. Anarchy, State, And Utopia*. New York: Basic Books, 1974, P. 26-54., *Dworkin R. Objectivity and truth: You' d better believe it*. Philosophy & Public Affairs, Vol. 25, No. 2 (1996), P. 87-139.

նորմերի ճշմարիտ կամ սխալ արժևորման հարցին⁶⁰: Այսինքն, նրանք գտնում են, որ նորմերը դատողություններ չեն և ըստ այդմ՝ չեն կարող լինել ճշմարիտ կամ սխալ: Այդ իսկ պատճառով՝ վերջիններս պնդում են, որ նորմերի տրամաբանություն գոյություն ունենալ չի կարող:

Սակայն նրանցից ոմանք (Կ. Ալչուռոն, Օ. Վայնբերգեր, Ե. Բուլդին) չեն բացառում նորմատիվ ասույթների տրամաբանության գոյության հնարավորությունը⁶¹:

Ֆինլանդացի տրամաբան Գ. Վրիգթը թերահավատորեն է մոտենում նորմերի տրամաբանության ստեղծման հարցին: Նամանավանդ, այն տեսքով, ինչ ներկայացնում են, այսպես կոչված, ռեալիստները և ոչ-ռեալիստները:

Ըստ Գ. Վրիգթի՝ «տրամաբանություն» հասկացությունը ավելի լայն է, քան դատողության ճշմարիտ կամ սխալ արժևորումը կամ ասույթների ճշմարիտ կամ կեղծ գնահատումը (իմա՝ արժևորումը): Քանի որ տրամաբանությունը իր մեջ ներառում է նաև «ռացիոնալություն» հասկացությունը:

Հաշվի առնելով այս հանգամանքը՝ Գ. Վրիգթը պնդում է, որ նորմերի ուսումնասիրման տրամաբանության (կամ որ նույնն է՝ դեօնթիկ տրամաբանության) գոյություն հնարավոր է այն տեսքով, ինչով վերջինս կուսումնասիրի և կձևակերպի նորմատիվ կամքի ճիշտ, նույնն է, թե ռացիոնալ արտահայտման վերաբերյալ կանոնները: Այսինքն՝ կգբաղվի կանոնների մշակմամբ, որը հնարավոր կդարձնի այնպիսի նորմերի սահմանումը, որոնք կլինեն կենսագործելի:

Սակայն, հարց է առաջանում՝ դեօնթիկ տրամաբանությունը նորմատիվ ասույթների՞, թե նորմերի՞ տրամաբանություն է: Այլ կերպ ձևակերպած՝ այն գործ ունի

⁶⁰ Տե՛ս *Kelsen H. Reine Rechtslehre* [2. Aufl.]. Mit Einem Anhang: Das Problem der Gerechtigkeit. Wien, 1960, S. 20., *Kelsen H. General Theory Of Law & State*. New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers, 2006, P. 46, 48., *Kelsen H. General theory of norms*. 1st ed. Oxford England: Clarendon Press. 1991. P. 189-193, 201-202, 203-205, 206-207, 208-210, 212-251, 252-267, *Jørgensen J. Imperatives and logic*. Erkenntnis. Vol. 7, No. 4 (1938), P. 296., *Ross A. Den rene Retslæres 25-Aars-Jubilæum*. Tidsskrift for rettsvitenskap. Vol. 304. 1936, P. 316, *Ross A. On Law And Justice*. Berkeley: University of California Press, 1959. P. 2., *Wright G. H. von. Deontic Logic: A Personal View*. Ratio Juris. Vol 12, No. 1 (1999), P. 31, *Alchourrón C. E. Logic Of Norms And Logic Of Normative Propositions*. Logique Et Analyse, N.S. Vol. 12, No. 47 (1969), pp. 242-268., *Bulygin E. Norms, normative propositions, and legal statements* //in *Fløistad G. La philosophie contemporaine*. 1st ed. Dordrecht: Springer Netherlands. 1982, P. 127-152., *Weinberger O. Law, Institution, And Legal Politics*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1991, P. 77-84.

⁶¹ Տե՛ս *Alchourron C. E. Logic of Norms and Logic of Normative Propositions*. Logique et Analyse. Vol. 12, No. 47 (1969), P. 243., *Weinberger O. Normentheorie Als Grundlage Der Jurisprudenz Und Ethik*. Berlin: Duncker & Humblot, 1981, P. 117., *Bulygin E. Norms And Logic: Kelsen And Weinberger On The Ontology Of Norms*. Law and Philosophy. Vol. 4, No. 2 (1985), P. 145-163.

նորմատիվ ասույթների ռացիոնալությամբ, թե՛ նորմերի ռացիոնալությամբ հետ:

Շարժվելով վրիգթյան փաստարկման տրամաբանությամբ կարելի է պնդել, որ այն գործ ունի նորմերի ռացիոնալության հետ: Քանի որ նորմերի ուսումնասիման էմպիրիկ ընդհանրացումների հիման վրա, դեօնթիկ տրամաբանությունը սեփական իմացաբանական կանոնների շնորհիվ դառնում է տեխնիկական անհրաժեշտ պայման՝ նորմաստեղծման ողջ գործընթացում:

Այսպես դեօնթիկ տրամաբանությունը նորմատիվ կամքի ճիշտ արտահայտման տրամաբանությունն է՝ նորմատիվ կամքի այնպիսի արտահայտման, ինչը հնարավոր կդարձնի հասցեատիրոջ կողմից դրա կենսագործումը: Հետևապես ակնհայտ է դառնում, որ դեօնթիկ տրամաբանությունը հիմնվում է «գործնական ռացիոնալություն» հասկացության վրա:

Սակայն անհրաժեշտ է նշել, որ այս գործնական ռացիոնալությունը կիրառելի է միայն նորմերի նկատմամբ, բայց ոչ՝ նորմատիվ դատողությունների:

Նորմատիվ դատողությունները չեն ենթարկվում դեօնթիկ լեզվատրամաբանական ռացիոնալությանը (ինչը և ցույց կտանք հետագայում):

Ինչպես երևում է՝ դեօնթիկ տրամաբանությունը *mutatis mutandis* (իմա՝ անհրաժեշտ փոփոխություններով հանդերձ) նաև իրավանորմերի տրամաբանությունն է:

Սակայն այս ամենի հետ միասին անհրաժեշտ է նշել, որ իրավանորմերի տրամաբանությունը չի սահմանափակվում միայն գործնական ռացիոնալությամբ: Այսինքն՝ այն հիմնված չէ միայն նորմատիվ կամքի արտահայտման որոշակիության և դրա կատարման արդյունավետության վրա (ինչպիսին վրգիթյան դեօնթիկ տրամաբանությունն է):

Այն նաև հետաքրքրվում է նորմատիվ կամքի արտահայտման գիտական ռացիոնալությամբ: Այսինքն՝ այն հարցով, թե իրավագիտության տեսանկյունից արդյո՞ք բացատրելի է այս կամ այն նորմատիվ կամարտահայտման նպատակը, թե ոչ:

Այսպես մենք հետագայում ևս կառանձնացնենք «դեօնթիկ տրամաբանություն» և «իրավանորմերի տրամաբանություն» եզրույթները՝ ընդգծելու համար իրավանորմերի լեզվատրամաբանական օբյեկտիվության առանձնահատկությունները, որոնք հիմնվում են իրավունքի գիտական ռացիոնալության վրա:

Ի անհրաժեշտություն, կընդգծենք նաև այն կետը, որից սկսած անպատակահարմար է դառնում «դեօնթիկ» և «իրավանորմերի» տրամաբանություն եզրույթների առանձնացումը իրավագիտության շրջանակներում: Այսինքն՝ այն կետը, որից սկսած դեօնթիկ տրամաբանությունը ոչ թե այլևս *mutatis mutandis* (նույնն է, թե այնքանով, որքանով չի աղավաղվում դրա էությունը), այլև՝ *per se* (իմա՝ ինքնին) դառնում է իրավանորմերի տրամաբանությունը:

Այսպես, փորձենք դասական տրամաբանության ճշմարտությունները կիրառել դեօնթիկ տրամաբանության վրա՝ առանձնացնելով դեօնթիկ ռացիոնալությունը՝ իրավանորմերի ռացիոնալությունից:

Ներքին հակասական կարելի է անվանել այն ասույթը, որով հաստատվում և, միաժամանակ, ժխտվում է օբյեկտին վերագրվող որոշակի հատկություն կամ օբյեկտների միջև հարաբերություն՝ $p \& \sim p$ ⁶²: Համապատասխանաբար՝ նորմը, որը սահմանում է, որ պետք է լինի p գործողությունը կամ հարաբերությունը և, միաժամանակ, ժխտում է դա՝ ներքին հակասություն պարունակող նորմ է՝ $O(p \& \sim p)$ ⁶³:

Ինչպես երևում է, դասական տրամաբանության այս ճշմարտությունը, դեօնթիկ տրամաբանության մեջ արտահայտվում է լուրջ առանձնահատկությամբ: Ի տարբերություն դասական տրամաբանության, դեօնթիկ տրամաբանության մեջ ներքին հակասականությունը՝ չի դարձնում նորմը տրամաբանորեն կեղծ: Այլ իրականում՝ այն դարձնում է նորմը գործնական ռացիոնալության տեսանկյունից՝ իռացիոնալ: Օրինակ, եթե առկա է իրավանորմ, որը ներքին հակասական է, ակնհայտ է, որ դա էմպիրկորեն անկենսագործելի է և, հետևաբար՝ իռացիոնալ:

Բայց ինչպես նշեցինք, իրավանորմերի տրամաբանությունը ոչ միայն գործ ունի նորմատիվ կամքի արտահայտման որոշակիության և դրա կատարման արդյունավետության հետ, այլ նաև՝ գիտական ռացիոնալության հետ:

Այսպես, իրավագիտության տարբեր ճյուղեր՝ ներառյալ հանրային իրավունքը ձեռնպահ կմնան որակել իռացիոնալ՝ ներքին հակասականություն պարունակող նորմը:

Պատճառը կայանում է նրանում, որ իրավագիտությունը՝ ի դեմս հանրային

⁶² Տե՛ս *Smith P.* An Introduction To Formal Logic. Cambridge, UK: Cambridge University Press. 2003, P. 9-10.

⁶³ Տե՛ս *Wright G. H. von.* Is There A Logic Of Norms? Ratio Juris. Vol. 4, No. 3 (1991), P. 270.

իրավունքի, չի բացառում ավտորիտար պետահրավական ռեժիմների գոյությունը և այն հնարավորությունը, որ նման ռեժիմները կարձակեն ներքին հակասական նորմեր՝ տարբեր քաղաքական նկատառումներից ելնելով, ընդհուպ մինչև՝ քաղաքական հակառակորդների նկատմամբ իրավական պատասխանատվությունը և հարկադրանքը լեգիտիմացնելու նպատակով: Այս առումով իրավագիտության տեսանկյունից նման իրավանորմերը իռացիոնալ չեն լինի: Քանի որ կա ռացիոնալ բացատրություն. ավտորիտար ռեժիմները գերադասում են նպատակահարմարությունը՝ մարդու իրավունքների գերակայության և որոշակիության սկզբունքներին: Հետևապես, իրավունքի գիտական ռացիոնալությունը չի ժխտում նման իրավանորմերի ռացիոնալությունը:

Սակայն, իրավունքի գործնական ռացիոնալությունը, որը մաս է դեօնթիկ տրամաբանության, նման իրավանորմերը բնորոշում է որպես իռացիոնալ:

Խնդիրը կայանում է նրանում, որ գործնական ռացիոնալության իմացաբանական սահմանները կաշկանդված են որոշակիության և կենսագործելիության ասպեկտներով: Իսկ գիտական ռացիոնալությունը չունի այդպիսի սահմաններ:

Այս ամենի հետ, ներքին հակասականություն պարունակող իրավանորմը և՛ դեօնթիկ, և՛ գիտական ռացիոնալության տեսանկյունից կհամարվի ոչ օբյեկտիվ: Քանի որ նորմի օբյեկտ հանդիսանում է որոշակի հարաբերության կարգավորումը, իսկ ներքին հակասականություն պարունակող իրավանորմը չի կարող կարգավորել այդ հարաբերությունը:

Տրամաբանորեն տրավոլյուզիական կարելի է համարել այն բարդ ասույթը, որը պարունակում է երկու միմյանց կրնկնող ասույթներ⁶⁴:

Դեօնթիկ տրամաբանության մեջ տավտոլոգիան արտահայտվում է նորմի բովանդակության կրկնությամբ⁶⁵: Օրինակ, այս դեպքում՝ $P (pV \sim p)$ ՝ նորմը թույլատրում է p գործողության կատարումը կամ էլ՝ թույլատրում է p գործողության կատարման ժխտումը: Այսպես, սուբյեկտին թույլատրում է կատարել p գործողությունը կամ չկատարել p գործողությունը: Ակնհայտ է, որ երկու դեպքերում էլ խոսքը գնում է թույլատրված կամ սուբյեկտի հայեցողությանը թողնված վարքագծի մասին: Այսպիսով,

⁶⁴ St'u Smith P. An Introduction To Formal Logic. Cambridge, UK: Cambridge University Press. 2003, P. 103-104.

⁶⁵ St'u Wright G. H. von. Is There A Logic Of Norms? Ratio Juris. Vol. 4, No. 3 (1991). P. 270, Wright G. H. von. Deontic Logic: A Personal View. Ratio Juris. Vol. 12, No. 1 (1999), P. 34.

և՛ գործողության իրացման, և՛ չիրացման ժամանակ՝ նորմը իրացվում է: Ըստ այդմ էլ՝ տրամաբանական անհրաժեշտ կարելի է անվանել դեօնթիկ տրամաբանության մեջ այն նորմերը, որոնք իրացվում են անկախ հասցեատիրոջ կամքից:

Այսպիսի բովանդակություն ունեցող իրավանորմերն դիտարկվում են դեօնթիկ տրամաբանության կողմից՝ որպես իռացիոնալ: Քանի որ այսպիսի բովանդակությամբ նորմի կենսագործումն անհնար է: Նորմն ինքնակենսագործվող է՝ անկախ սուբյեկտի իրավական նշանակություն ունեցող վարքագծից:

Իսկ իրավագիտության տեսանկյունից այս ինքնակենսագործվող նորմի գոյությունը՝ ռացիոնալ է: Պատճառն այն է, որ ավտորիտար պետաիրավական ռեժիմները, կարող են արձակել նման բովանդակությամբ նորմեր, որպեսզի ցույց տան հպատակների, այսպես կոչված, «ակտիվությունը» տարբեր խումբ իրավունքների իրացման հարցում. ինչը կբերի տվյալ քաղաքական ռեժիմներին քաղաքական միավորներ միջազգային հանրույթի դիտանկյան շրջանակներում: Սակայն իրականում այստեղ առկա կլինի միայն իրավունքի իրացման իմիտացիա:

Այնուամենայնիվ, և՛ դեօնթիկ տրամաբանության, և՛ իրավագիտության տեսանկյունից այս նորմն օբյեկտիվ չէ: Քանի որ նման նորմը չի կարգավորում հարաբերություն, այլ ստեղծում է այդ հարաբերության կարգավորման կեղծ պատկեր՝ պատրանք:

Տրամաբանական հակադիր կարելի է անվանել միմյանց հակասող երկու ասույթներ, որոնցից մեկը հաստատում է օբյեկտին վերագրվող որևէ հատկության կամ օբյեկտների միջև հարաբերություն, իսկ մյուսը՝ ժխտում է⁶⁶:

Դեօնթիկ տրամաբանության մեջ տրամաբանական հակադիր կարելի է անվանել այն նորմերը, որոնց տրամաբանական կոնյուկցիան առաջ է բերում՝ այդ նորմերի կենսագործման էմպիրիկ անհնարինության (վեճ)⁶⁷: Այսպես, փոխադարձ հակադիր են համարվում՝

1. Վեճը պարտադրող (Op) և արգելող (O~p) իրավանորմերի միջև,
2. Վեճը արգելող (O~p) և թույլատրող (Pp) իրավանորմերի միջև,

⁶⁶ Տե՛ս Smith P. An Introduction To Formal Logic. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2003, P. 10.

⁶⁷ Տե՛ս Wright. G. H. von. Is There A Logic Of Norms? Ratio Juris. Vol. 4, No. 3. 1991, P. 271.

3. Վեճը պարտադրող (Օp) և թույլատրող (~Օp) իրավանորմերի միջև:

Այսպես, այստեղ, ինչպես և տրամաբանական անհնարինության դեպքում, դեօնթիկ տրամաբանությունն իռացիոնալ է համարում միմյանց փոխադարձ հակասող պատվիրագրերի հրապարակումը: Պատճառն կայանում է նրանում, որ այսպիսի պատվիրագրերն էմպիրիկորեն անհնար է կենսագործել:

Սակայն իրավանորմերի գիտական ռացիոնալության տեսանկյունից այսպիսի իրավանորմերի արձակումը այդքան էլ իռացիոնալ չէ: Քանի որ ավտորիտար ռեժիմները կարող են արձակել միմյանց փոխադարձ հակադիր և, հետևաբար, էմպիրկորեն անկենսագործելի նորմեր, որպեսզի իրավական պատասխանատվության ենթարկեն քաղաքական հակառակորդներին՝ իրավական պատվիրագրերի չկատարման հիմքով: Այսպիսով, դրանով նրանք կլեգիտիմացնեն բռնությունները և իրացրած կլինեն իրենց նպատակները:

Այսպիսով, իրավագիտության տեսանկյունից՝ միմյանց հակադիր իրավանորմերը այդքան էլ իռացիոնալ և աննպատակ չեն:

Սրա հետ միասին, պետք է նաև նշել, որ միմյանց հակադիր իրավանորմերը օբյեկտիվ չեն: Քանի որ չեն կարգավորում իրենց օբյեկտ հանդիսացող հարաբերությունը:

Տրամաբանական իմպլիկացիան (մաթերիալ իմպլիկացիան) ևս կիրառելի է դեօնթիկ տրամաբանությունում: Ուղղակի, այստեղ տրամաբանական իմպլիկացիայի շաղկապ $p \rightarrow q$ (եթե...ապա) պարունակող ասույթը չի ստանում ճշմարիտ կամ կեղծ արժեք⁶⁸:

Այս դեպքում իմպլիկացիոն հարաբերությունները իրավանորմերի միջև համարվում են առկա, եթե կոնսեքվենտ (իմա՝ հաջորդող) իրավանորմի ժխտումը՝ կբերի անտեցեդենտի (իմա՝ նախորդողի) հետ կոնսեքվենտի հակադրության:

Օրինակ, թույլատրող իրավանորմը տրամաբանորեն հաջորդում է պարտադրող իրավանորմին՝ $Op \rightarrow Pp$, քանի որ թույլատրող իրավանորմի՝ Pp , ժխտման դեպքում ստանում ենք արգելող իրավանորմ՝ $O\sim p$: Եվ քանի որ թույլատրող իրավանորմի՝ Pp , ժխտումը $O\sim p$ -ն է, ապա՝ ժխտված կամ որ նույնն է՝ արգելող իրավանորմը կարող է մտնել հակադրության մեջ պարտադրող իրավանորմի հետ: Այսպիսով, եթե առկա է

⁶⁸ Տե՛ս Wright G. H. von. Deontic Logic: A Personal View. Ratio Juris. Vol. 12, No. 1 (1999), P. 34.

պարտադիր նորմ, ապա դրա կատարումը թույլատրված է:

Ինչպես երևում է՝ ասույթների դասական տրամաբանության իմպլիկացիան *mutatis mutandis* (իմա՝ այնքանով, որքանով չի աղավաղվում դրա էությունը) կիրառելի է դեօնթիկ տրամաբանության մեջ՝ այնքանով, որքանով այն հիմնվում է գործնական ռացիոնալության վրա: Այսինքն՝ եթե մեկ իրավանորմի գոյությունը չի հակադրվում մյուսի գոյությանը, ապա այստեղ հնարավոր է դասական ասույթների տրամաբանության իմպլիկացիայի կանոնի *mutatis mutandis* (իմա՝ անհրաժեշտ փոփոխություններով հանդերձ) կիրառման հնարավորություն:

Սակայն, իրավանորմների գիտական ռացիոնալության մեջ այս կանոնը կիրառելի չէ: Քանի որ նորմատիվ հակադրությունները՝ իռացիոնալ չեն գիտական ռացիոնալության տեսանկյունից (ինչպես ցույց տվեցինք վերևում):

Դեօնթիկ տրամաբանության մեջ լուրջ վեճերի առիթ է տալիս «պետք է»-ի և «կարող է»-ի միջև իմպլիկացիոն հնարավոր հարաբերությունների վերաբերյալ պնդումները:

Իր դասական առումով այս պնդումը (եթե «պետք է», ապա՝ «կարող է») կիրառելի չէ իրավական նորմերի ուսումնասիրության նկատմամբ: Քանի որ յուրաքանչյուր իրավական համակարգում հնարավոր է բազում իրավական պարտականությունների առկայություն՝ անկախ այն հանգամանքից այդ պարտականությունների հասցեատերը կարողություն ունի իրացնելու դա, թե՛ ոչ: Սակայն, կան նաև այս ասույթի այլ տարբերակներ ևս: Օրինակ, ըստ տրամաբանների Գ.Հ. Վրիգթի և Ռ.Մ. Հեյրի, «պետք է»-ի և «կարող է»-ի միջև հարաբերությունները հանգում են տրամաբանական պրեսուպոզիցիայի, քան իմպլիկացիայի⁶⁹: Այսինքն՝ նրանց միջև գոյություն ունեն ոչ թե՛ «եթե...ապա», այլ «եթե...ուրեմն» հարաբերություններ⁷⁰: Այլ կերպ ասած՝ պարտականությունը գոյություն չունի, եթե բավարարված չեն դրա իրացման հնարավորության համար անհրաժեշտ մինիմալ պայմանները:

Սակայն, ինչպես նշեցինք, հնարավոր են բազում դեպքեր, նամանավանդ՝ ավտորիտար կամ տոտալիտար պետաիրավական ռեժիմների գոյության ներքո, երբ

⁶⁹ St' u Wright G. H. von. Norm and action. 1st ed. London: Routledge and Kegan Paul. 1963, P. 110., Hare R. M. Freedom And Reason. Oxford: Clarendon Press, 1963, P. 53-54.

⁷⁰ Այսպես, «կարող է»-ն (սիմվոլ՝ C) համարվում է «պետք է»-ի (սիմվոլ՝ O) պրեսուպոզիցիան, եթե միայն՝ $O \leftrightarrow (O \rightarrow C) \ \& \ (\sim O \rightarrow C)$: Այսինքն՝ O-ն ենթադրում է պետք է-ի գոյությունը եթե միայն՝ 1) O-ն գոյություն ունի, ապա՝ C գոյություն ունի, 2) O-ն գոյություն չունի, ապա C գոյություն ունի:

հրապարակվում են անկենսագործելի նորմեր: Իհարկե, հրապարակված կատրաման համար անհնարին պարտականությունը դեօնթիկ առումով՝ իռացիոնալ է, բայցևայնպես, այն գոյություն ունի և անհնար է ժխտել նման պարտականության գոյության փաստը:

Այսպես, մենք չենք կարծում հիմնավորված նաև Գ.Հ. Վրիգթի և Ռ.Մ. Հեյրի տեսակետերը:

Այլ է այս ասույթի վերաբերյալ հայնտի ֆինլանդացի տրամաբան Յակկո Հինտիկկայի տեսակետը: Ըստ Յ. Հինտիկկայի՝ դեօնթիկ կատարյալ աշխարհում բոլոր պատրականությունները պետք է կատարվեն, իսկ որպեսզի դրանք կատարվեն՝ պետք է դրանք հնարավոր լինեն կատարման⁷¹: Այս փաստարկը ևս անխոցելի չէ: Ինչպես նշում է տրամաբան Բրայան Չելլասը, եթե անգամ գեթ մեկ, անկենսագործելի նորմ է առկա մեր ակտուալ աշխարհում, ապա վերջինս չի կարող լինել իդեալական՝ այլ աշխարհների նկատմամբ⁷²: Եթե Բ. Չելլասի փաստարկը վավեր է, ապա մենք չենք ապրում դեօնթիկ կատարյալ աշխարհում: Քանի որ կան մի շարք իրավակարգեր, որտեղ առկա են իրացման համար անհնարին իրավական նորմեր: Այս ամենը, ի նկատի ունենալով իրավագետ-տեսաբաններ Պ. Նավառոն և Խ. Ռոդրիգեսը առաջարկում են խնդրի լուծման երկու տարբերակ՝ ա. հրաժարվել գնահատել դեօնթիկ տրամաբանությունը դեօնթիկ կատարյալ աշխարհների սեմանտիկայի միջոցով, կամ՝ բ. փաստել, որ մենք ապրում ենք դեօնթիկ ամենից վատ աշխարհում և ոչ մի դեօնթիկ հնարավոր աշխարհ ավելի վատ չի, քան մեր աշխարհը⁷³:

Մինչ անդրադառնանք Պ. Նավառոյի և Խ. Ռոդրիգեսի առաջարկին, մեզ անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել մի կարևոր փաստի վրա: Վերևում մենք ցույց տալով կոնկրետ ասույթների տրամաբանության կանոնների կիրառելիությունը դեօնթիկ տրամաբանության մեջ՝ զանազանում էինք դեօնթիկ տրամաբանության գործնական

⁷¹ Տե՛ս *Hintikka J.* Deontic logic and its philosophical morals // in *Hintikka J.* Models For Modalities. Dordrecht: D. Reidel. 1969, P. 197.

Hintikka J. Some main problems of deontic logic// in *Hilpinen R.* *Deontic Logic*. Dordrecht: Reidel, 1971, P.73. Ըստ Յ. Հինտիկկայի դեօնթիկ կատարյալ աշխարհը, տրամաբանորեն հնարավոր այլընտրանք է մեր հնարավոր աշխարհին, որտեղ բոլոր պարտականությունները կարտարվում են և արգելքները պահպանվում (ինչպես ակտուալ, այնպես էլ այլընտրանքային աշխարհում):

⁷² Տե՛ս *Chellas B. F.* Modal Logic. Cambridge [Eng.]: Cambridge University Press, 1980, P. 194.

⁷³ Տե՛ս *Navarro P. E, Jorge L. Rodriguez.* Deontic Logic And Legal Systems. P. 33-34.

ռացիոնալությունը և իրավանորմների տրամաբանության գիտական ռացիոնալությունը:

Սակայն, ինչպես երևում է այս դեպքում, եթե մենք սկսում ենք գնահատել դեօնթիկ տրամաբանությունը՝ կատարյալ աշխարհների իմաստաբանությամբ, ապա դեօնթիկ տրամաբանությունը ստիպված ժխտելու է իռացիոնալ նորմերի գոյությունը և ճանաչելու O ($O(p \rightarrow p)$) (եթե «պետք է», ապա՝ «կարող է») ասույթը որպես դեօնթիկ տրամաբանության աքսիոմ:

Սակայն, դրանով չհիմնավորված կնեղացվեն դեօնթիկ տրամաբանության սահմանները: Իսկ իրավունքի գիտական հասկացությունները դուրս կմղվեն դեօնթիկ տրամաբանությունից: Քանի որ այս դեպքում արդեն դեօնթիկ տրամաբանությունը կամայականորեն կասկածի տակ կդնի իրավանորմի գոյության փաստը՝ չհամարելով կատարման համար անհնարին պարտականությունները որպես իրավանորմեր:

Այդ իսկ պատճառով ձևակերպումը, որ յուրաքանչյուր պարտականություն պետք է հնարավոր լինի կենսագործել՝ կարծում ենք չի կարող լինել դեօնթիկ տրամաբանության աքսիոմ:

Այսպիսով, անդրադառնալով Պ. Նավառոյի և Խ. Ռոդրիգեսի առաջարկին, մենք ժխտում ենք O ($O(p \rightarrow p)$) դեօնթիկ ֆորմուլայի որպես դեօնթիկ տրամաբանության աքսիոմ լինելու գաղափարը: Միաժամանակ, չենք պնդում, որ ապրում ենք դեօնթիկ վատագույն հնարավոր աշխարհում: Ուղղակի, առաջարկում ենք իրավանորմերի տրամաբանությունը անվանել իրավանորմերի դեօնթիկ տրամաբանություն, ինչը կուսումնասիրի ինչպես իրավանորմերի գործնական, այնպես էլ՝ գիտական ռացիոնալությունը: Իսկ «սովորական» դեօնթիկ տրամաբանությանը միայն թողնել նորմերի գործնական ռացիոնալությունը և այն կանխավարկածը, որ մենք ապրում ենք դեօնթիկ վատագույն հնարավոր աշխարհում:

Քննարկելով իրավանորմերի լեզվատրամաբանական օբյեկտիվության հիմնահարցերը կարելի է անել հետևյալ եզրահանագումները՝

Ա. Իրավանորմերի գոյաբանական կարգավիճակը պայմանավորված է այն իմացաբանական քննախոսությամբ, որին հարում է այս կամ այն հետազոտողը (նորմատիվ ռեալիզմ, հակառեալիզմ կամ սկեպտիցիզմ): Այս գոյաբանական կարգավիճակի վերա-

բերյալ քննախոսություններից յուրաքանչյուրը պայմանավորում է իրավանորմերի լեգվատրամաբանական օբյեկտիվության հարցի վերաբերյալ յուրահատուկ պատասխան: Մեր կարծիքով, այս քննախոսություններից լավագույնն ու փաստարկվածը տրամաբան Գ. Վրիգթի կողմից առաջ քաշվողն է, որին վերը նշված մեր կողմից առաջարկած որոշ փոփոխությունների և փաստարկների ուժով՝ մենք ևս հարում ենք:

Բ. Իրավանորմերի ռացիոնալությունը պայմանավորված է իրավանորմերի ընդունման ընթացքում դրված նպատակներին հասնելու համար օգտագործվող միջոցների՝ նորմատիվ կամարտահայտության, իրավանորմերի դեօնթիկ տրամաբանության կանոններին համապատասխանելու հետ (ինչը անհրաժեշտ է տարբերակել «սովորական» դեօնթիկ տրամաբանությունից): Դեօնթիկ տրամաբանությունը, ի տարբերություն առաջինի, ուսումնասիրում է իրավանորմերի ընդհանուր ռացիոնալության մի մասը՝ գործնական ռացիոնալությունը: Իսկ առաջինը՝ ընդգրկում է իրավանորմերի ընդհանուր ռացիոնալությունը՝ իր երկու բաղադրատարրերով՝ գիտական և գործնական:

1.4. Դրական իրավունքի նորմատիվ համակարգի լեգվատրամաբանական օբյեկտիվության հիմնահարցը

Դրական իրավունքի լեգվատրամաբանական օբյեկտիվությունը ոչ միայն առնչվում է առանձին իրավանորմերի տրամաբանության (իմա՝ ռացիոնալության) հետ, այլև՝ իրավանորմերի համակարգային ռացիոնալության հետ:

Իրավանորմերի համակարգային ռացիոնալությունը կապված է այն հարցի հետ, թե ինչպե՞ս նույնականացնել վավեր իրավանորմերը իրավական համակարգերում:

Սակայն, մինչև իրավական համակարգում վավեր նորմերի նույնականացման խնդրին անդրադառնալը, հստակեցնենք, թե ի՞նչ ենք մենք հասկանում «իրավական համակարգ» եզրույթի ներքո:

Ռուսական իրավական գրականության մի շարք ներկայացուցիչների մոտ բավական տարօրինակ և ոչ այդքան հիմնավորված պատկերացումներ են ձևավորվել իրավական համակարգի վերաբերյալ: Սրա պատճառն այն է, որ հեղինակներն իրավական համակարգի մեջ ներառում են հասարակական-իրավական կյանքի բոլոր

երևույթները⁷⁴:

Իսկ արևմտյան իրավական գրականության մեջ, առնվազն գերիշխում է այն տեսակետը, որ իրավական համակարգը նման է տրամաբանության մեջ գոյություն ունեցող աքսիոմատիկ համակարգերին՝ մի շարք անհրաժեշտ տարբերություններով⁷⁵: Տրամաբանության մեջ աքսիոմատիկ է համարվում այն համակարգը, որն որոշակի համակարգակազմ կանխադրությունների (աքսիոմների) և այդ կանխադրությունների արտածական (իմա՝ դեդուկտիվ) հետևանք համարվող տրամաբանական ասույթների ամբողջություն է ⁷⁶: Համակարգի գոյության համար անհրաժեշտ է, որ համակարգի կանխադրությունները կամ աքսիոմները լինեն որոշակի և վերջնական և ոչ թե՛ անհամար: Աքսիոմատիկ համակարգերի ռացիոնալության հիմնական պայմանը՝ արտածական հետևության թեզն է: Այս թեզն, ընդհանուր առմամբ, ունի հետևյալ տեսքը.⁷⁷

1. Համակարգի ասույթի հետևանք հանդիսանում է միայն ասույթը:
2. Յուրաքանչյուր ասույթ, որը հետևանք է համակարգում ասույթների որոշակի բազմության՝ համարվում է տվյալ բազմության հետևանք:
3. Որևէ ասույթի հետևանքի հետևանքը՝ նաև այդ ասույթի հետևանքն է:
4. Եթե պայմանական ասույթը ($y \supset z$) համարվում է ասույթների որևէ բազմության

⁷⁴ Տե՛ս *Четвернин В. А.* Введение в курс общей теории права и государства. Учебное пособие. М., 2003. С. 185, *Поляков А. В.* Общая теория права: проблема интерпретации в контексте коммуникативного подхода. СПб., 2004, С. 614., *Алексеев С.С.* Теория государства и права // Собрание сочинений. В 10 т. [+ Справоч. том]. Том 8: Учебники и учебные пособия. – М.: Статут, 2010, С. 136., *Честнов И. Л.* Постклассическая теория права. Монография. СПб.: Изд. Дом «Алеф-Пресс», 2012, С. 379: Պատճառն կայանում է նրանում, որ այս հեղինակներն «իրավական համակարգ» եզրույթը օգտագործում են սոցիոլոգիական իմաստով: Իսկ իրավափիլիսոփայական իմաստը ցուցադրելու համար նրանք օգտագործում են «իրավունքի համակարգ» եզրույթը: Մենք տվյալ աշխատանքում կօգտագործենք «իրավական համակարգ» եզրույթը իր բուն իրավափիլիսոփայական իմաստով, ինչը ընդունված է արևմտյան իրավագիտության մեջ:

⁷⁵ Տե՛ս *Alchourrón C., Bulygin E.* Introducción a la metodología de las ciencias jurídicas y sociales. 1st ed. Buenos Aires: Editorial Astrea de R. Depalma. 1975. P. 111-145., *Bulygin E.* Time and Validity // in Martino A. (ed) Deontic Logic, Computational Linguistics and Legal Information Systems. Vol. II. (Dordrecht: North Holland Publishing Company, 1982), P. 65-81., *Raz J.* The concept of a legal system. 2nd ed. Oxford: Clarendon Press. 1980. P. 167-200., *Pattaro E. A.* Treatise Of Legal Philosophy And General Jurisprudence. Dordrecht: Springer. 2005, Pp. 145-171., *Moreso J. J., Navarro P. E.* The reception of norms, and open legal systems // in Paulson S. and Paulson B. Normativity and norms. 1st ed. Oxford: Clarendon Press. 1998, P. 273-291., *Navarro P. E., Rodríguez J. L.* Deontic Logic And Legal Systems. Cambridge: Cambridge University Press. 2014, P. 117-149.

⁷⁶ Տե՛ս *Hilbert D., Ackermann. W.* Principles Of Mathematical Logic. New York: Chelsea Pub. Co., 1950, P. 11-43, *Tarski A.* Logic, Semantics, Metamathematics: Papers from 1923 to 1938. Clarendon Press: Oxford. 1956, P. 30-37.

⁷⁷ Տե՛ս *Alchourrón C., Bulygin E.* Introducción a la metodología de las ciencias jurídicas y sociales. 1st ed. Buenos Aires: Editorial Astrea de R. Depalma. 1975, P. 87.

հետևանք, ապա z -ն անհրաժեշտաբար պետք է համարվի տվյալ ասույթների բազմության հետևանք:

5. Միմյանց հակադրվող ասույթների (աքսիոմների), առկազն մեկ ասույթի հետևանք կարող է չհակադրվել մյուս՝ ժխտող ասույթին:

6. Եթե առկա է ասույթների բազմություն՝ p_1 և p_2 , որոնց հետևանք է համարվում պայմանական ասույթ ($y \supset z$), և միաժամանակ, կա ասույթ ($\sim p_2$), որը հակադրվում է p_2 -ին և p_1 ու p_2 ասույթների հետևանք՝ ($y \supset z$) -ին, ապա սրանից ամենևին չի հետևում, որ ասույթ $\sim p_2$ հակադրվում է p_2 և p_1 ասույթների բազմության բոլոր հետևանքներին:

Տրամաբանական համակարգի այս կանոններով փորձենք ցույց տալ որևէ իրավական համակարգի օրինակ: Ուղղակի, այստեղ անհրաժեշտ է ի նկատի ունենալ, որ աքսիոմատիկ համակարգերի տրամաբանությունը կիրառելի է իրավանորմերի նկատմամբ այնքանով, որքանով այն բխում է իրավանորմերի համակարգային ռացիոնալությունից:

Այսպես, վերցնենք մի նորմ՝ N_i : Ըստ N_i նորմի՝ օրենքներ պետք է ընդունի միայն օրենսդիր իշխանության մարմինը: Համարենք, որ այս N_i նորմը համակարգակազմ նորմ է կամ որ նույնն է՝ անկախ նորմ է⁷⁸: Այս N_i -ն ունի մի շարք տրամաբանական (դեդուկտիվ) հետևանք նորմեր, օրինակ՝ N_{i1} , N_{i2} և այսպես շարունակ: Որպեսզի ավելի հստակ լինի, թե ի՞նչ ի նկատի ունենք ասելով N_i տրամաբանական հետևանք, բերենք մի օրինակ: Ինչպես նշեցինք՝ ըստ N_i նորմի՝ օրենքներ պետք է ընդունի միայն օրենսդիր իշխանության մարմինը: Սրա տրամաբանական հետևանքներից մեկն էլ այն է, որ օրենքներ պետք է ընդունի Ազգային Ժողովը: Եթե այլ օրենսդիր իշխանության մարմիններ կան՝ նաև դրանք: Մեկ այլ հետևանք է, որ օրենքներ կարող են ընդունել (իմա՝ օրենսդիր գործընթացում մասնակցեն) բոլոր պատգամավորները՝ ներառյալ պատգամավորներ Ա-ն, Բ-ն, Գ-ն և այսպես շարունակ: Ինչպես երևում է՝ N_i նորմը, իր տրամաբանական հետևանքներով հանդերձ, կազմում է ինքնաբավ նորմատիվ համակարգ: N_i նորմը համարվում է անհրաժեշտ և բավարար պայման N_{i1} , N_{i2} , N_{i3} և

⁷⁸ Տե՛ս *Caracciolo R.* El sistema juridico. Problemas actuales. Madrid: Centro de Estudios Constitucionales.. 1988, P. 31. Ռ. Կառաչիոլոն նշում է, որ նորմը համարվում է անկախ, եթե միայն այն հանդիսանում է իրավակարգի սկզբնական իրավական համակարգի նորմատիվ ցանցի անդամ և համակարգորեն չի կապված իրավական համակարգի այլ նորմերի հետ: Այս դեպքում, նորմն անկախ է գործող իրավակարգի բոլոր իրավական համակարգերում LSt_{+i} : Իսկ կախյալ է համարվում այն նորմը, որը գեներտիկորեն կամ դեդուկտիվ կապված է գործող իրավակարգի այլ նորմերի հետ (*Ibid.*):

մյուս նորմերի գոյության համար:

Տրամաբանական հետևանք նորմ կարող է գոյություն ունենալ նաև որպես երկու նորմերի դեդուկտիվ հետևանք:

Պատկերացնենք մի նորմատիվ համակարգ կազմված երկու նորմերից: Օրինակ, դրանցից մի նորմով՝ Na, սահմանվում է, որ գործարքաընդունակ են 16 տարին լրացած անձիք: Մյուս նորմով՝ Nb, սահմանվում է, որ բնակարանի առքուվաճառքի պայմանագիր կարող են կնքել գործարքաընդունակ անձիք: Այս երկու նորմերի դեդուկտիվ հետևանք նորմը՝ N°-ն է, ըստ որի՝ 16 տարին լրացած անձը կարող է կնքել բնակարանի առքուվաճառքի պայմանագիր: Այսինքն՝ այս երկու նորմերի գոյությունը անհրաժեշտ և բավարար պայման է՝ երրորդ նորմի՝ (այս երկու նորմերի դեդուկտիվ հետևանքի)՝ N°-ի գոյության համար:

Սակայն իրավական համակարգերը, բացի նորմերի միջև դեդուկտիվ կապի թեզից, ճանաչում են նաև նորմերի միջև գենետիկ կապի թեզը⁷⁹:

Օրինակ վերցնենք մի նորմ՝ Nj-ը: Ըստ այս՝ Nj նորմի, օրեսդիր իշխանության մարմինը պետք է ընդունի x հարաբերությունները կարգավորող օրենքներ: Nj-ը, ինչպես վերևում նշված Ni նորմը՝ ունի մի շարք տրամաբանական հետևանքներ՝ Nj₁, Nj₂...Nj₃: Այսինքն՝ Nj-ն անհրաժեշտ և բավարար պայման է Nj₁, Nj₂, Nj₃ նորմերի գոյության համար: Սակայն, բացի նրանից որ Nj-ը համարվում է անհրաժեշտ և բավարար պայման նշված նորմերի գոյության համար, այն նաև հանդիսանում է անհրաժեշտ և բավարար պայման որոշակի նորմերի առաջացման համար: Այսինքն՝ առաջացած Nk նորմը՝ իր տրամաբանական հետևանք նորմերով հանդերձ գտնվում է գենետիկ կապի մեջ Nj նորմի հետ: Այսինքն՝ Nj նորմը համարվում է առավել բարձր կարգի նորմ: Ի տարբերություն առաջին կարգի նորմերի, որոնք թույլատրում, արգելում կամ պարտադրում են հասցեատիրոջը որոշակի արարք կատարել, առավել բարձր կարգի նորմերը թույլատրում, արգելում կամ պարտադրում են իրավաստեղծ մարմնին ընդունել որոշակի նորմեր⁸⁰:

⁷⁹ Տե՛ս *Caracciolo R.* El sistema juridico. Problemas actuales. Madrid: Centro de Estudios Constitucionales. 1988, P. 67-70.

⁸⁰ Տե՛ս *Wright G. H. von.* Norm and action. 1st ed. London: Routledge and Kegan Paul. 1963, P. 192., *von Wright G. H. von.* Norms of higher order. *Studia logica*. Vol. 42, No. 2-3 (1983), P. 123, *Wright G. H. von.*

Այս մասնավոր օրինակները ընդհանրացնելով, կարող ենք ասել, որ իրավական համակարգերը դրանք դեդուկտիվ և գենետիկ կապերով կապված բազում նորմերի ամբողջություններ են:

Իսկ իրավակարգն էլ, իր հերթին, իրենից ներկայացնում է մի շարք իրավական համակարգերի հետևանք: Այսինքն՝ իրավակարգը իրենից ենթադրում է միմյանց հետ դեդուկտիվ և գենետիկ կապերով կապված իրավական համակարգերի ամբողջություն⁸¹: Օրինակ, «գործող հայկական իրավունք» հասկացությունը հավասարաբեկ է գործող «հայկական իրավակարգ» հասկացությանը⁸²:

Այս ամենը պարզելուց հետո անդրադառնանք նորմի վավերության հարցին: Ի՞նչ է նշանակում «նորմի վավերություն» եզրույթը:

Նորմերի միջև գենետիկական և դեդուկտիվ կապի թեզից բխում է, որ նորմի իրավաբանական վավերությունը, ոչ այլ ինչ է, քան հաջողությամբ նորմատիվ փաստի ներառումն գործող իրավակարգի մեջ⁸³: Այլ կերպ ասած՝ նորմի վավերությունը նորմի պատկանելն է կոնկրետ գործող իրավակարգի իրավական համակարգին⁸⁴:

Իսկ, եթե նորմի ներառումն իրավական համակարգում տեղի է ունենում անհաջողությամբ, այսինքն՝ տեղի է ունենում գենետիկ խզում (խախտվում է բարձր կարգի պարտադիր նորմը կամ բարձր կարգի արգելող նորմը), ապա՝ այն

On the logic of norms and actions // in Hilpinen R. New studies in deontic logic. 1st ed. Dordrecht, Holland: D. Reidel Pub. Co. 1981, P. 6.

⁸¹ Սա հակասության մեջ է մտնում խորհրդային, ինչու չէ նաև՝ հետխորհրդային շրջանի իրավագիտության մեջ ընդունված այն տեսակետին, թե իրավակարգը՝ նորմերի իրացման հետևանք է: Դա այդպես չէ, որովհետև նորմերի իրացման հետևանք արտհայտությունը՝ ունի սոցիոլոգիական բովանդակություն, և ոչ՝ իրավաբանական: Իսկ իրավափիլիսոփայական թեզաուրուսում իրավակարգը ներկայացվում է հենց մեր նշած իմաստով, Տե՛ս *Bulygin E. Time and Validity in Martino, A. (ed) Deontic Logic, Computational Linguistics and Legal Information Systems, Vol II. Dordrecht: North Holland Publishing Company. 1982, P. 65-81*

⁸² Տե՛ս *Raz J. The concept of a legal system. 2nd ed. Oxford: Clarendon Press. 1980, P. 35.*

Ջ. Ռազը սա անվանում է ժամանակային իրավական համակարգի և ոչ-ժամանակային իրավական համակարգի տարբերություն: Ոչ ժամանակային իրավական համակարգը, ըստ Ռազի ներառում է ժամանակային իրավական համակարգը: Ինչպես երևում է, ոչ ժամանակային իրավական համակարգ եզրույթի տակ Ջ. Ռազին ի նկատի ունի հենց իրավակարգը: Այսինքն՝ իրավակարգը ժամանակագրական և տարածային առավել մեծ միավոր է: Մանրամասն՝ տե՛ս *Kelsen H. General theory of norms. 1st ed. Oxford England: Clarendon Press. 1991, P. 145.*

⁸³ Տե՛ս *Moreso J., Navarro P. E. The reception of norms, and open legal systems // in Paulson, S. and Paulson B. Normativity and norms. 1st ed. Oxford: Clarendon Press. 1998, P. 276.*

⁸⁴ Տե՛ս *Navarro P. E., Moreso J. Applicability and Effectiveness of Legal Norms. Law and Philosophy, 1997, P. 203.*

իրավաբանորեն անվավեր է: Այսինքն՝ այն ունի լուրջ իրավական թերություն⁸⁵:

Սակայն, այս իրավաբանական անվավերությունը անհրաժեշտ է տարբերել նորմի իրավաբանորեն ոչ վավերությունից: Վերջինս, օգտագործվում է նշելու համար, որ տվյալ նորմը չի պատկանում կոնկրետ իրավական համակարգի:

Սակայն, ի տարբերություն իրավաբանորեն անվավեր նորմի (ինչը կա՛մ գործող օրենսդրությունը, կա՛մ դատական պրակտիկան ճանաչում են անվավեր), իրավաբանորեն ոչ վավեր կամ օտար նորմը կիրառելիություն ունի այլ իրավակարգերում⁸⁶:

Սրա ամենից վառ օրինակներից է՝ միջազգային մասնավոր իրավունքի նորմերի կիրառումը տարբեր իրավակարգերում: Երբ մի պետության օրենսդրական նորմերը կիրառվում են այլ պետության իրավակարգում:

Այսինքն՝ եթե մի պետության իրավակարգում կա պարտադրող նորմ կամ նորմեր, որ իրավակիրառը կոնկրետ դեպքում պետք է կիրառի ինչ-որ նորմ՝ լինի դա տվյալ իրավակարգին պատկանող կամ չպատկանող՝ ապա այդ կիառման ենթակա նորմն ունի պարտադիր ուժ իրավակիրառի համար: Սակայն, եթե իրավակիրառի համար ոչ թե պարտադիր է, այլ թույլատրված կիրառել տվյալ իրավակարգին պատկանող կամ չպատկանող նորմը՝ ապա այն չունի պարտադիր ուժ: Այսինքն՝ դա թողնված է իրավակիրառի իրավական հայեցողության վրա:

Այսպես, նորմերի իրավաբանական վավերության մեր քննախոսության համաձայն իրավական նորմերը իրավաբանորեն վավեր են մինչև օրենսդիրի կամ իրավաստեղծ մարմնի կողմից իրենց դեռոգացնելը և շրջանառությունից հանելը, և (կամ) իրավասու

⁸⁵ Տե՛ս *Hart H.* Scandinavian Realism. Cambridge Law Journal. Vol. 17, No. 2 (1959), P. 233-240., *Kelsen H.* Reine Rechtslehre [2. Aufl.]. Mit Einem Anhang: Das Problem der Gerechtigkeit. Wien, 1960, S. 196: Դանիացի իրավագետ Ալֆ Ռոսը վավերություն հասկացությունը օգտագործում է դանիերեն «gylding» բառով, ինչը նշանակում է՝ նորմատիվ վավերություն ու դանիերեն «gaeltende» բառով, ինչը նշանակում տվյալ վավեր իրավանորմի գոյության փաստը: Առաջին բառը ունի դանիերենում նաև հականիշ՝ «ugylding» բառի տեսքով, ինչը նշանակում է անվավերություն: Սակայն երկրորդ բառը՝ «gaeltende»՝ չունի հականիշ: Այդ առումով Ալֆ Ռոսը բացատրում է, որ ինքն իր անգլերեն տեքստերում վավերության (իմա՝ validity) հասկացության տակ ի նկատի է ունեցել և՛ «gylding», և՛ «gaeltende» հասկացությունները միասին վերցված, տե՛ս *Ross A.* Validity and the Conflict between Legal Positivism and Natural Law. Revista Juridica de Buenos Aires. Vol. 4. 1961, pp. 46-88.

⁸⁶ Տե՛ս *Navarro P. E., Moreso J.* Applicability and Effectiveness of Legal Norms. Law and Philosophy, 1997, P. 202-205., *Moreso J. J., Navarro E. P.* The reception of norms, and open legal systems // in Paulson S. and Paulson B. Normativity and norms. 1st ed. Oxford: Clarendon Press. 1998, P. 285.

դատարանի կողմից անվավեր ճանաչելը⁸⁷:

Իրավանորմի վավերության հետ կապված խնդիրներ առաջանում են այն ժամանակ, երբ տեղի է ունենում հեղաշրջում և ընդունվում է հեղափոխական Սահմանադրություն: Այդ ժամանակ հարց է առաջանում, արդյո՞ք նախկին իրավակարգի իրավական համակարգերին պատկանող նորմերը շարունակում են վավեր մնալ: Թե՞ դրանք արդեն իսկ իրավաբանորեն անվավեր են նոր իրավակարգի հաստատման ուժով:

Այս հարցի վերաբերյալ առկա ավանդական քննախոսությունը՝ սկսած Ե. Բենթամից վերջացրած Հ. Քելզենով տալիս է դրական պատասխան⁸⁸: Այսինքն՝ նախկին իրավակարգին պատկանող նորմերը շարունակում են վավեր մնալ այնքան ժամանակ, քանի դեռ դրանք չեն դեռագացվում և շրջանառությունից հանվում օրենսդիրի կողմից:

Սակայն, ըստ հայտնի իսպանացի իրավագետներ՝ Խ. Մորեսոյի և Պ. Նավառոյի, ավանդական քննախոսությունը հանգեցնում է հետևյալ խնդիրներին՝⁸⁹

1. Միմյանց հետ մրցակցող իրավազորող նորմեր. օրինակ, երկու տարբեր իրավակարգերի՝ LO_1 -ի և LO_2 -ի նորմերը, սահմանում են միմյանց հետ մրցակցող իրավազորող նորմեր: Օրինակ պատկերացնենք, որ X պետության մեջ տեղի է ունեցել հեղաշրջում և հաստատվել նոր Սահմանադրություն և ըստ այդմ՝ նոր իրավակարգ: Նոր իրավակարգի մեջ առկա է իրավազորող նորմ, ըստ որի՝ օրենսդիր մարմինն թույլատրվում է դարձնել որոշակի հարաբերություն պարտադիր: Դիցուկ՝ ընդունել օրենք, ըստ որի՝ պարտադիր կնախատեսվի ոչ իրավաչափ վարչարարությամբ պատճառված վնասի փոխհատուցման կարգ: Օրենսդիրն այդ իրավազորող նորմի համաձայն՝ ընդունում է համապատասխան օրենք, որի նորմերով պարտադիր է դարձնում նշված

⁸⁷ Տե՛ս *Казарян Т. М.* Логика норм и нормативных актов // Проблемы методологии и философии права // Самара: Самар. гуманитар. акад., 2015, С. 89-90.

Դեռոգացումը կարող է լինել իրավաստեղծի կողմից մերժման ակնհայտ կամ իմպլիցիտ ակտի միջոցով: Մերժման ակնհայտ ակտ է համարվում այն ակտը, որի միջոցով անվավեր է ճանաչվում կոնկրետ օրենսդրական նորմը կամ օրենքն ամբողջությամբ: Մերժման ներակա (իմա՝ իմպլիցիտ) ակտ է համարվում, երբ նոր նորմը կամ օրենքը փոխարինում է նախկին նորմին կամ օրենքին (*Ibid.*):

⁸⁸ Տե՛ս *Bentham J.* Of Laws In General. [London]: University of London, Athlone Press, 1970, P. 21,

⁸⁹ Տե՛ս *Moreso J. J., Navarro P. E.* The reception of norms, and open legal systems // in Paulson S. and Paulson B. Normativity and norms. 1st ed. Oxford: Clarendon Press. 1998, P. 281., *Kelsen H.* General Theory Of Law & State. New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers, 2006, P. 117-118.

հարաբերությունը:

Սակայն, ըստ Խ. Մորեսոյի և Պ. Նավառոյի՝ կա նաև մեկ այլ նորմ, որը պատկանում է նախկին իրավակարգի իրավական համակարգերից մեկին, ըստ որի՝ օրենսդիր մարմնին թույլատրվում է դարձնել որոշակի հարաբերություն արգելված: Դիցուկ՝ ընդունել օրենք, ըստ որի, կարգելվի ոչ իրավաչափ վարչարարությամբ պատճառված վնասի փոխհատուցման կարգը:

Ըստ Խ. Մորեսոյի և Պ. Նավառոյի՝ եթե շարժվենք ավանդական քննախոսությամբ, ապա անխուսափելիորեն կբխվենք այս՝ տարբեր իրավակարգերի իրավագործող նորմերի խնդիրներին: Համաձայն Խ. Մորեսոյի և Պ. Նավառոյի՝ խնդիրն կայանում է նրանում, որ այս երկու իրավագործող նորմերն միմյանց հետ չեն գտնվում նորմատիվ հակադրության մեջ: Նման հակադրության մեջ են գտնվում այս նորմերի գենետիկ հետևանքները: Եվ ըստ այդմ՝ իրավագիտությանը հայտնի կոնցեպտուալ կանոնները՝ *Lex posterior derogate legi priori* (իմա՝ հաջորդող նորմը դեռոգացնում է նախորդող նորմին), *Lex specialis derogate legi generali* (իմա՝ հատուկ նորմը դեռոգացնում է ընդհանուր նորմին), *Lex superior derogate legi inferiori* (իմա՝ առավել բարձր հիերարխիայի նորմը դեռոգացնում է ավելի ցածր հիերարխիայի նորմին), որոնք ուղղված են իրավաբանական կոլիզիաների կամ հակադրությունների լուծմանը՝ այդ դեպքի համար կիրառելի չեն:

2. Համակարգի տրամաբանական անորոշություն⁹⁰. Ըստ Խ. Մորեսոյի և Պ. Նավառոյի՝ նախկին իրավակարգի նորմի դեռոգացիայի դեպքում, անհրաժեշտ կլինի վերացնել նաև այդ նորմերի տրամաբանական հետևանքները (այլ նորմեր), և այսպիսով՝ այն առաջ կբերի նորմատիվ համակարգի տրամաբանական անորոշության:

Օրինակ, առկա են նախկին իրավակարգի որևէ իրավական համակարգում հետևյալ նորմերը: Ըստ նորմ 1-ի՝ անձը համարվում է չափահաս, եթե լրացել է նրա տասնութ տարին: Ըստ նորմ 2-ի՝ ընտրելու իրավունք ունեն չափահաս անձիք: Այս երկու նորմերի դեդուկտիվ հետևանք նորմ 3-ը կունենա հետևյալ բովանդակությունը՝ եթե լրացել է անձի տասնութ տարին, ապա նա ունի ընտրելու իրավունք: Հիմա

⁹⁰ St' u Moreso J. J., Navarro P. E. The reception of norms, and open legal systems // in Paulson S. and Paulson B. Normativity and norms. 1st ed. Oxford: Clarendon Press. 1998, P. 281.

պատկերացնենք, որ տեղի է ունենում հեղաշրջում և մի ռազմական խունտա գալիս է քաղաքական իշխանության: Այս խունտան սահմանում է, որ տասնութ տարին լրացած անձիք ընտրելու իրավունք չունեն:

Ըստ Խ. Մորեսոյի և Պ. Նավառոյի՝ սրանով այս խունտան դեռոգացրեց և շրջանառությունից հանեց նորմ 3-ը: Սակայն չդեռոգացրեց և շրջանառությունից չհանեց նորմը 1-ը և 2-ը, որոնց դեդուկտիվ հետևանքն էր այս նորմ 3-ը: Այսինքն՝ նա չկարողացավ հասնել իր նպատակներին: Եվ այդ պատճառով նա պետք է դեռոգացնի այնքան նորմեր մինչև դեռոգացնի և հանի շրջանառությունից նորմ 3-ը: Ինչն էլ, իր հերթին, առաջ կբերի նորմատիվ համակարգի տրամաբանական անորոշության:

3. Երրորդ փաստարկն ընդդեմ իրավաբանական վավերության վերաբերյալ ավանդական քննախոսության, ըստ Խ. Մորեսոյի և Պ. Նավառոյի հանգում է հետևյալին. կոնկրետ իրավակարգի անկախ նորմերի նույնականացման համար մեզ անհրաժեշտ է փնտրել այդ նորմերը նախորդ իրավակարգերում և այդպես շարունակ, որը կարող է հանգեցնել ռեգրեսիայի դեպի ավներջություն (իմա՝ *regressus ad infinitum*)⁹¹:

Այսպիսով, ըստ Խ. Մորեսոյի և Պ. Նավառոյի՝ վերոնշյալ երեք խնդիրներն անխուսափելի են, եթե մենք շարժվում ենք նորմերի վավերության ավանդական քննախոսությամբ: Այսինքն՝ եթե մենք ընդունում ենք այն փաստը, որ նոր իրավակարգում, նախկին իրավակարգի նորմերը շարունակում են մնալ վավեր մինչև դրանց ակնհայտ կամ ներակա դեռոգացումը:

Սակայն, մեզ համար կասկածելի են թվում Խ. Մորեսոյի և Պ. Նավառոյի մտահանգումները:

Նախ՝ նրանց առաջին մտահանգումը առ այն, որ իրավագործող նորմերի միջև վեճի գոյությունը անհնար է՝ մեզ համար, առնվազն, անընդունելի է: Այսպես, նորմը, որն որևէ իրավաստեղծ մարմնի թույլատրում է պարտադիր դարձնելու որևէ հարաբերություն, ունի հետևյալ դեօնթիկ ձևակերպումը՝ POp: Իսկ այն նորմը, որով որևէ իրավաստեղծ մարմնի թույլատրվում է արգելված դարձնելու որևէ հարաբերություն, ունի հետևյալ դեօնթիկ ձևակերպումը՝ PO~p: Այստեղ

⁹¹ Տե՛ս *Moreso J. J., Navarro P. E. The reception of norms, and open legal systems // in Paulson S. and Paulson B. Normativity and norms. 1st ed. Oxford: Clarendon Press. 1998, P. 281.*

հակադրությունը դառնում է ակնհայտ O_p և $O \sim p$ միջև և, ըստ այդմ, կիրառելի են դառնում իրավագիտության մի շարք կոնցեպտուալ կանոններ՝ *Lex posterior derogate legi priori* (իմա՝ հաջորդող նորմը դեռոգացնում է նախորդող նորմը), *Lex specialis derogate legi generali* (իմա՝ հատուկ նորմը դեռոգացնում է ընդհանուր նորմը), *Lex superior derogate inferiori* (իմա՝ առավել բարձր հիերարխիայի նորմը դեռոգացնում է ավելի ցածր հիերարխիայի նորմը):

Երկրորդ՝ խունտայի ընդունած նորմի, ըստ որի՝ 18 տարին լրացած անձանց արգելվում է ընտրելու իրավունքը, նպատակն ոչ թե դեռոգացնելն է նորմ 1-ը և նորմ 2-ը, այլ դրանց տրամաբանական հետևանք՝ նորմ 3-ը: Նորմ 3-ի (ըստ որի՝ եթե լրացել է անձի 18 տարին, ապա նա ունի ընտրելու իրավունք) դեռոգացումից համակարգը չի կարող դառնալ տրամաբանորեն անորոշ և այլ նորմերի դեռոգացիայի կարիք չկա: Քանի որ այստեղ գործում է նորմատիվ համակարգերում դեդուկտիվ հետևանքի հետևյալ սկզբունքները.

1. Միմյանց հակադրվող ասույթներից (աքսիոմներից), առվազն մեկ ասույթի հետևանքին կարող է չհակադրվել մյուս՝ ժխտող ասույթը:

2. Եթե առկա են նորմեր՝ N_i -ը և N_j -ը, որոնց հետևանք է համարվում պայմանական նորմ NI -ը ($y \supset z$), և միաժամանակ, կա նորմ ($\sim NI$), որը հակադրվում է N_i -ին և N_i ու N_j նորմերի հետևանք՝ NI ($y \supset z$) նորմին, ապա սրանից ամենևին չի հետևում, որ նորմ $\sim NI$ հակադրվում է N_i -ը և N_j -ը նորմերի բոլոր հետևանքներին: Այսպես Խ. Մորեսոյի և Պ. Նավառոյի օրինակում խունտայի ընդունած նորմը դեռոգացնում է միայն տրամաբանական հետևանք նորմը՝ նորմ 3-ը և հակադրվում է նորմ 2-ի միայն մեկ տրամաբանական հետևանքի հետ: Այսինքն՝ այն հետևանքի հետ, որը ենթադրում է 18 տարին լրացած անձի ընտրելու իրավունքը: Սակայն այն չի հակասում նորմ 2-ի այն տրամաբանական հետևանքներին, որոնք ենթադրում են 19-ից մինչև ասենք, օրինակ, 110 տարեկան ընտրողների ընտրելու իրավունքը: Այլ կերպ ասած՝ խունտան իր նպատակին հասնում է: Այսպիսով բացառվում է, որ այս տեսակ դեպքերում առաջանա համակարգի տրամաբանական անորոշություն:

Երրորդ՝ անկախ նորմի փնտրտուքը համարվում է տեխնիկապես անհարմար, բայց ոչ տրամաբանական խնդիր: Եվ այդ դեպքում՝ անվերջ հետադարձի (իմա՝ *regressus ad infinitum*) խնդիրը որևիցե կերպ չի կարող կասկածի տակ դնել, նորմերի վավերության

վերաբերյալ ավանդական քննախոսության թեզերը:

Այսպիսով, մեր իրավական համակարգի նույնականացման կանոնի կառուցվածքը գրեթե ամբողջությամբ համապատասխանում է ժամանակակից խոշոր իրավագետ Ե. Բուլիգինի կողմից առաջ քաշած նույնականացման կանոնի կառուցվածքին⁹².

1. Նորմատիվ բազմություն՝ $N_1, N_2, \dots, N_n$ -ը, համարվում է գործող իրավակարգի սկզբնական իրավական համակարգը, և այդ նորմատիվ ցանցը՝ հանդիսանում է գործող իրավակարգի սահմանադրության նորմերը:

2. Եթե N_j նորմը համարվում է գործող իրավակարգի իրավական համակարգում (LS_i) վավեր և լիազորում է պետական մարմինն ընդունել N_i նորմը և պետական մարմինն ընդունում է N_i նորմը, ապա N_i նորմը հանդիսանում է վավեր տվյալ՝ գործող իրավակարգի բոլոր իրավական համակարգերում, որոնք հաջորդում են LS_i -ին, այսինքն՝ LS_{t+1} -ում:

3. Եթե N_j նորմը համարվում է գործող իրավակարգի իրավական համակարգում (LS_i) վավեր և լիազորում է պետական մարմինն ընդունել N_i նորմը և դրանով իսկ ենթարկել դեռոգացիայի N_k նորմը, և պետական մարմինն ընդունում է N_i նորմը, ապա N_k նորմը հանդիսանում է անվավեր տվյալ՝ գործող իրավակարգի բոլոր իրավական համակարգերում, որոնք հաջորդում են LS_i -ին, այսինքն՝ LS_{t+1} -ում:

4. Բոլոր վավեր նորմերը և իրենց տրամաբանական հետևանքները գործող իրավակարգի իրավական համակարգում համարվում են վավեր, քանի դեռ դրանք չեն դեռոգացվել այլ նորմերով:

5. Բոլոր գործող նորմերի տրամաբանական հետևանքները համարվում են վավեր նորմեր, քանի դեռ դրանք չեն դեռոգացվել այլ նորմերով:

Սրանց անհրաժեշտ է նաև ավելացնել՝

6. Եթե N_j նորմը համարվում է գործող իրավակարգի իրավական համակարգում (LS_i) վավեր և պարտադրում է պետական մարմինն ընդունել N_i նորմը, իսկ պետական մարմինը՝ ընդունում է ոչ թե N_i նորմը, այլ N_p նորմը, ապա N_p նորմը համարվում է անվավեր գործող իրավակարգի իրավական համակարգ LS_i -ին հաջորդող բոլոր իրավական համակարգերում, այսինքն՝ LS_{t+1} -ում:

⁹² Տե՛ս *Bulygin E.* Algunas consideraciones sobre los sistemas jurídicos. *Doxa*. Vol. 17-18, No 09 (1991), P. 263-264:

7. Եթե N_j նորմը համարվում է գործող իրավակարգի իրավական համակարգում (LS_j) վավեր և արգելում է պետական մարմինն ընդունել որոշակի նորմեր, իսկ պետական մարմինն ընդունում է այդ նորմերը, ապա դրանք համարվում են անվավեր գործող իրավակարգի իրավական համակարգ LS_j -ին հաջորդող բոլոր իրավական համակարգերում, այսինքն՝ LS_{t+1} -ում:

8. Եթե տեղի է ունենում հեղափոխություն կամ *coup d'etat*, և որևէ քաղաքական կազմակերպություն կամ անհատների խումբ գալիս է իշխանության հակասահմանադրական եղանակով, ապա նախկին իրավակարգի նորմերը՝ շարունակում են իրենց վավերությունը նոր իրավակարգի իրավական համակարգերում՝ մինչև իրենց ակնհայտ կամ իմպլիցիտ դեռագացումը:

Այսպիսով, դրական իրավունքի համակարգերը՝ նորմատիվ համակարգեր են, որոնք անհրաժեշտ փոփոխությունների կիրառմամբ նման են աքսիոմատիկ համակարգերին: Այն է թե, ունեն՝ սկզբնական և որոշակի սահմանափակ ասույթների ամբողջություն և այնտեղ առկա են նորմերի միջև գենետիկ և դեդուկտիվ կապեր: Սակայն, դրական իրավունքի համակարգի լեգվտրամաբանական օբյեկտիվությունը ոչ միայն հիմնվում է նշյալ առանձնահատկությունների վրա, այլ նաև՝ դրական իրավունքի նորմերի վավերության, կիրառելիության և պարտադիր ուժի վրա:

Այս ամենից կարելի է գալ այն եզրահանգման, որ դրական իրավունքի համակարգի լեգվտրամաբանական օբյեկտիվությունը ամբողջությամբ կախված է դրական իրավունքի նորմերի վավերությունից և դրանց նույնականացման կանոնի առկայությունից: Նույնականացման կանոնը՝ իր համապատասխան կառուցվածքով, տալիս է պատասխան դրական իրավունքի նորմերի միջև համակարգային կապերի առկայության կամ բացակայության վերաբերյալ հարցերին, ինչպես նաև համակարգակազմ և համակարգային նորմերի վավերության, կիրառելիության և պարտադիր ուժի վերաբերյալ հարցերին:

ԳԼՈՒԽ 2. ԴՐԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՕԲՅԵԿՏԻՎՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ ԻՐԱՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՊՈԶԻՏԻՎԻԶՄԻ ԵՎ ՈՉ- ՊՈԶԻՏԻՎԻԶՄԻ ԻՐԱՎԱԿԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ

2.1. Դրական իրավունքի օբյեկտիվության պոզիտիվիստական թեզերի առանձնահատկությունները

ա. Դրական իրավունքի օբյեկտիվության վերաբերյալ մեթոդոլոգիական պոզիտիվիզմի թեզը

Երկար ժամանակ խորհրդային և հետխորհրդային որոշ հեղինակների մոտ տարածված էր այն թյուր կարծիքը, թե իրավաբանական պոզիտիվիզմը միանշանակ մոտեցում ունի բարոյականության և իրավունքի փոխհարաբերության հարցի վերաբերյալ⁹³: Եվ ըստ այդմ՝ իրավաբանական պոզիտիվիզմը ժխտում է դրական իրավունքի օբյեկտիվության հարցում բարոյականության (էթիկայի) դերը:

Խորհրդային և հետխորհրդային դոկտրինալ իրավագիտակցության մեջ արմատացած այս թյուր կարծիքը որևէ աղերս չուներ և չունի իրերի իրական վիճակի հետ: Սակայն այստեղ մենք նպատակ չունենք բացահայտելու խորհրդային և հետխորհրդային որոշ հեղինակների գրականության և գիտական աղբյուրների սղությունը: Նրանց չհիմնավորված փաստարկներին պատասխանելու համար բավարար է օգտագործել գործնական փաստարկման «հիթչենսյան ածելին», ըստ որի՝ «ինչը պնդվում է առանց հիմնավորման՝ կարող է մերժվել առանց հիմնավորման»⁹⁴:

Այստեղ մեր նպատակն է բացահայտել դրական իրավունքի լեզվանշանագիտական և լեզվատրամաբանական օբյեկտիվության և բարոյականության միջև կապի

⁹³ Տե՛ս Аржанов М. А. Теория государства и права. М., 1949, С. 23-24., Туманов В. А. Буржуазная правовая идеология. К критике учений о праве. М., 1971, С. 186, 199-204., Зорькин В. Д. Позитивистская теория права в России. М., 1978, С. 247, 250., Четвернин В. А. Современные концепции естественного права. М., 1988, С. 9., Нерсисянц В. С. Право и закон. Из истории правовых учений. М.: «Наука», 1983, С. 313., Мальцев Г. В. Понимание права. Подходы и проблемы. М., С. 1999, С. 402., Поляков А. В. Общая теория права: Феноменолого-коммуникативный подход: Курс лекций, СПб., 2001, С. 20., Поляков А. В. Общая теория права: проблема интерпретации в контексте коммуникативного подхода. СПб., 2004, С. 33., Четвернин В. А. Введение в курс общей теории права и государства. Учебное пособие. М., 2003, С. 7., Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления: монография. Х., 2002, С. 41., Վ.Ս. Ներսիսյանց, Իրավունքի և պետության տեսություն, Երևան: Նաիրի, 2001, էջ 30:

⁹⁴ Տե՛ս Hitchens C. God Is Not Great: How Religion Poisons Everything. New York, NY: Twelve Books. 2007, P. 150.

իրավաբանական պոզիտիվիզմի մոտեցման առանձնատկություններին:

20-րդ դարում տրամաբանական պոզիտիվիզմի կամ տրամաբանական ատոմիզմի փիլիսոփայության հիմքի վրա առաջացան իրավաբանական պոզիտիվիզմի մի շարք դպրոցներ: Մեթոդոլոգիական առումով տրամաբանական պոզիտիվիզմի փիլիսոփայությունը հիմնվում էր հետևյալ կանխադրույթների վրա՝ ա. «փիլիսոփայության բոլոր խնդիրները լեզվի խնդիրներ են»⁹⁵, բ. «ոչ ամենը, ինչ հնարավոր է տրամաբանորեն էմպիրիկորեն ևս հնարավոր է», իսկ՝ «ինչ հնարավոր էմպիրիկորեն հնարավոր է նաև տրամաբանորեն»⁹⁶, գ. «ինչի մասին հնարավոր չէ հստակ արտահայտվել պետք է լռել»⁹⁷:

Այսպես սկսվեց նաև իրավունքի ռացիոնալիզացման (տրամաբանականացման) իրավաբանական պոզիտիվիզմի կողմից նախաձեռնած գործընթացը: Այս գործընթացը նպատակ ուներ տրամաբանորեն հիմնավորել, որ դրական իրավունքի օբյեկտիվ նկարագրությունը հնարավոր է առանց մետաֆիզիկայի և բարոյական դատողությունների (արժևորումների):

Իրավունքի ռացիոնալիզացման սկիզբը դրեց գերմանացի հայտնի իրավագետ Հանս Բելզենը: Հ. Բելզենը առաջ քաշեց դրական իրավունքի ուսումնասիրման նորմոլոգիական մեթոդը⁹⁸: Այս մեթոդը թույլ է տալիս ուսումնասիրել իրավագիտության առարկան որպես իրավաստեղծի կամարտահայտության փաստ՝ զերծ մետաֆիզիկայից, գաղափարախոսությունից, սոցիոլոգիայից և բարոյական (էթիկական) արժևորումներից⁹⁹:

Բելզենյան այս մեթոդը համապատասխանում է գիտության արտաձևականության (իմա՝ դեդուկտիվության) արտիստետյան և գիտության բարոյական արժևորումներից մաքրության վեբերյան (Մաքս Վեբերի կողմից ձևակերպված) կանխադրույթներին¹⁰⁰:

⁹⁵ Տե՛ս *Russel B.* The Problems Of Philosophy. Oxford: Oxford university press, 1985. P. 161, *Ayer A.J.* Language, Truth, And Logic. New York: Dover Publications, 1952, P. 26., *Carnap R.* The Logical Syntax Of Language. London: K. Paul, Trench, Trubner & Co., 1937, P. XIII, 8.

⁹⁶ Տե՛ս *Alchourrón C., Bulygin E.* Introducción a la metodología de las ciencias jurídicas y sociales. 1st ed. Buenos Aires: Editorial Astrea de R. Depalma. 1975, P. 54.

⁹⁷ Տե՛ս *Wittgenstein L.* Tractatus Logico-Philosophicus. London, 1960, P. 188–189.

⁹⁸ Տե՛ս *Kelsen H.* Reine Rechtslehre [2. Aufl.]. Mit Einem Anhang: Das Problem der Gerechtigkeit. Wien, 1960, S. 22., Stanley P. Der Normativismus Hans Kelsens. Juristen Zeitung 61, No. 11. 2006, P. 532.

⁹⁹ Տե՛ս *Kelsen H.* Reine Rechtslehre [2. Aufl.]. Mit Einem Anhang: Das Problem der Gerechtigkeit. Wien, 1960.

¹⁰⁰ Տե՛ս *Bobbio N.* Max Weber e Hans Kelsen. Sociologia del diritto. Vol. 8, No. 1 (1981), pp. 135-154.

Քելզենյան իրավունքի մաքուր տեսության հիմնական թերությունը կայանում էր նրանում, որ նորմոլոգիական մեթոդի օգնությամբ հստակ չէր պարզաբանվում, թե ի՞նչ գոյաբանական կարգավիճակ ունի «հիմնական նորմը», ինչը հանդիսանում էր իրավունքի յուրաքանչյուր նորմատիվ նախադասության շարահյուսության և իրավական նորմի իդենտիֆիկացիայի (իմա՝ նույնականացման) չափանիշը¹⁰¹: Ըստ Հ. Քելզենի՝ այս նորմն էմպիրկ նորմ չէ, այլ վերլուծական նորմ է և արտահայտվում է՝ ¹⁰²

1. Սահմանադրության կամ հիմնական օրենքի ստեղծման կամարտահայտության մեջ,

2. Յուրքանչյուր իրավակարգում, երբ անհրաժեշտ է նույնականացնել իրավունքի նորմերը և տարբերակել դրանք իրավական չհամարվող նորմերից:

Սակայն Քելզենը բավարար չափով չի փաստարկում հիմնական նորմը ինքնին իրավագիտության կոնցեպտուալ կանոն է, թե՛ իրավանորմ:

Քելզենյան իրավաբանական պոզիտիվիզմը հիմնվում է «երկու աշխարհների» գաղափարի վրա: «Առաջին աշխարհը» նորմատիվ փաստերի աշխարհն է, որն ենթակա է արտածման (իմա՝ դեդուկտիվ) մեթոդով ուսումնասիրման որպես իրավագիտության առարկա: «Երկրորդ աշխարհը» կամ «զուտ նորմերի աշխարհը» փակ է տրամաբանական ճանաչողության համար: Քանզի իրավանորմը ինքնին դատողություն չէ (ոչ ճշմարիտ է, ոչ էլ՝ սխալ)¹⁰³:

Այսպես, քելզենյան իրավաբանական պոզիտիվիզմը դրական իրավունքի լեգվանշանագիտական օբյեկտիվությունը կապում է էմպիրիկ իրավական փաստերի հետ և բացառում իրավունքի և բարոյականության միջև որևէ տրամաբանորեն անհրաժեշտ կապ: Այսինքն՝ Հ. Քելզենի համար բարոյական կամ էթիկական նորմերին հակադրվող իրավանորմը իրավագիտության տեսանկյունից ամբողջությամբ ռացիոնալ է: Եվ բարոյականությունը չի կարող լինել իրավանորմի ռացիոնալ և իռացիոնալ

¹⁰¹ St' u Kelsen H. Reine Rechtslehre [2. Aufl.]. Mit Einem Anhang: Das Problem der Gerechtigkeit. Wien, 1960, S. 204.

¹⁰² Ibid. S. 205, Kelsen H. Allgemeine Staatslehre, 1925 [unten abgekiirzt als: ASL], S. 99. (հղումն ըստ՝ Paulson Stanley L. Der Normativismus Hans Kelsens. Juristen Zeitung. Vol. 61, No. 11 (2006). P. 531)., Казарян Т. М. Методы исследования норм права в аналитической философии права // Проблемы методологии и философии права // Проблемы методологии и философии права: сб. ст. междунар. круглого стола. 28 февраля 2014 г. Самара: Самар. гуманит. акад., 2014., С. 37.

¹⁰³ St' u Kelsen H. Reine Rechtslehre [2. Aufl.]. Mit Einem Anhang: Das Problem der Gerechtigkeit. Wien. 1960, S. 76.

գնահատման չափանիշ:

Բացի Հ. Քելզենից, այլ իրավագետ-պոզիտիվիստներ և իրավունքի փիլիսոփաներ ևս առաջարկեցին առանց բարոյական արժևորման լեզանշանագիտական և լեզվատրամաբանական իրավագիտության ծրագիր:

Շվեդացի իրավունքի փիլիսոփա Աքսել Հեյգերսթրոմը, քննադատելով քելզենյան «երկու աշխարհների» գաղափարը, ըստ որի՝ իրավագիտության ուսումնասիրման առարկան երկփեղված է իրավանորմի և իրավական դատողությունների միջև, նշում է, որ էմպիրիկ իրականությունը միասնական է և գոյություն ունի ժամանակատարածային մեկ միավորի շրջանակներում¹⁰⁴: Հետևապես իրավագիտությունը ուսումնասիրում է նորմերի մեկ էմպիրիկ իրականություն, ինչը բաց է տրամաբանական ճանաչողության համար¹⁰⁵:

Նույն կերպ է հարցին վերաբերում նաև Ա. Հեյգերսթրոմի աշակերտ դանիացի իրավագետ Ալֆ Ռոսը: Նա առաջարկում է ռեալիստական գոյաբանության (իմա՝ օնթոլոգիայի) և իմաստաբանության (իմա՝ սեմանտիկայի) վրա հիմնված իրավագիտության օրակարգ¹⁰⁶: Այսինքն՝ իրավագիտություն կազմված կոնցեպտուալ չափանիշներից և կանոններից, որոնք հիմնված են դրական իրավունքի էմպիրիկ իրականության վրա¹⁰⁷: Ա. Ռոսը քննադատելով քելզենյան կոգնիտիվ (իմա՝ մըտաճանաչողական) դուալիզմը կապված «հիմնական նորմ»-ի գաղափարի հետ՝ նշում է, որ իրավագիտության ուսումնասիրման առարկան հիմնված է իրավանորմերի էության ընդհանրացման (իմա՝ աբստրակացիայի) և դրանց կոնցեպտուալ վերլուծության վրա¹⁰⁸:

Գրեթե նույն է սույն հարցի վերաբերյալ Ա. Հեյգերսթրոմի մեկ այլ աշակերտի՝ Կառլ Օլիվեկրոնայի կարծիքը: Ըստ Կ. Օլիվեկրոնայի՝ իրավանորմի փաստը ոչ միայն «մաքուր» սոցիոլոգիական երևույթ է, այլև սոցիալ-հոգեբանական¹⁰⁹: Կ. Օլիվեկրոնայի

¹⁰⁴ Ståu Hägerström A. Inquiries into the Nature of Law and Morals. ed. Karl Olivecrona, trans. C. D. Broad. Uppsala: Kungliga humanistiska vetenskapssamfundet i Uppsala, 1953, P. 257-298.

¹⁰⁵ Ibid. P. 267.

¹⁰⁶ Ross A. On law and justice. 1st ed. Berkeley: University of California Press. 1959.

¹⁰⁷ Ibid. P. 65-67.

¹⁰⁸ Ibid. P. 31.

¹⁰⁹ Ståu Olivecrona O. Law as Fact. Copenhagen: Einar Munksgaard & London: Humphrey Milford. 1939, P. 21.

կարծիքով հենց հոգեբանական տարրի չհիմնավորված առանձնացումն է ստիպել Հ. Քելզենին իրավանորմերի աշխարհն առանձնացնել իրավունքի նորմատիվ դատողությունների աշխարհից¹¹⁰:

Այս ամենի հետ միասին և՛ Հեյգերսթրոմը, և՛ Ռոսն ու Օլիվեկրոնան ճանաչում են ռեալիստական իրավագիտությունը՝ զերծ որևէ մետաֆիզիկայից (միստիցիզմից) և բարոյական, էթիկական կամ այլ նորմատիվ արժևորումներից¹¹¹:

Այսպիսով նրանք մերժում են նաև իրավանորմի և բարոյականության միջև որևէ անհրաժեշտ կապի առկայությունը:

Այսինքն՝ նրանք ինչպես Հ. Քելզենը, մերժում են իրավունքի և բարոյականության միջև որևէ անհրաժեշտ լեզվանշանագիտական և լեզվատրամաբանական կապ: Այլ կերպ ասած՝ նրանք մերժում են այն թեզը, որ իրավունքի (նորմատիվ նախադասության շարահյուսության) գոյության փաստը վերհանելու չափանիշ կարող է լինել բարոյական նորմը: Նույնն է, թե ասել, որ նրանք պնդում են, որ բարոյական կարգավորիչը չի կարող հանդիսանալ անհրաժեշտ և (կամ) բավարար պայման, որպեսզի պատասխանենք, թե ի՞նչն է համարվում իրավունք կոնկրետ իրավակարգում հարցին: Իսկ լեզվաիմաստաբանական առումով, նրանք պնդում են, որ իրավական համակարգերի օբյեկտիվ նկարագրության համար բարոյական դատողություններն անհրաժեշտ չեն:

Մյուս կողմից էլ նրանք մերժում են այն թեզը, որ իրավանորմի իրավաբանական վավերության չափանիշ կոնկրետ իրավակարգում կարող է հանդես գալ բարոյականությունը: Այսինքն՝ բարոյականությունը ո՛չ կարող է լինել անհրաժեշտ, ո՛չ բավարար պայման իրավանորմի իրավաբանական վավերության համար:

Սրա հիման վրա կարելի է նաև եզրակացնել, որ պոզիտիվիզմի այս տեսակի կողմնակիցների համար իրավունքի լեզվանշանագիտական և լեզվատրամաբանական օբյեկտիվությունը կապված չէ բարոյականության հետ ո՛չ անհրաժեշտ, ո՛չ էլ բավարար

¹¹⁰ St' u *Olivecrona O. Law as Fact*. Copenhagen: Einar Munksgaard & London: Humphrey Milford. 1939, P. 20-21.

¹¹¹ St' u *Hägerström A. Inquiries into the Nature of Law and Morals*, ed. Karl Olivecrona, trans. C. D. Broad. Uppsala: Kungliga humanistiska vetenskapssamfundet i Uppsala, 1953, P. 17-55, 348-366., *Ross A. On law and justice*. 1st ed. Berkeley: University of California Press. 1959, P. 59-70., *Olivecrona K. Realism and Idealism: Some Reflections on the Cardinal Point in Legal Philosophy*. New York University Law Review. Vol. 26, No. 1 (1951), P. 120-131.

կապով:

Իրավունքի և բարոյականության միջև գոյություն ունեցող ոչ անհրաժեշտ կապի թեզն և այդ երկու սոցիալական կարգավորիչների ուսումնասիրման համապատասխան մեթոդոլոգիական տարբերությունները, հետագայում նաև պնդեցին այնպիսի իրավաբանական պոզիտիվիզմի կողմնակիցներ ինչպիսիք են Նորբերտո Բոքիոն և Եուգենիո Բուլիգինը¹¹²:

Այսպիսով, վերոնշյալի հիման վրա կարելի է առանձնացնել իրավաբանական պոզիտիվիզմի այս տեսակի, որը նաև հայտնի է որպես «մեթոդոլոգիական պոզիտիվիզմ» հիմնական թեզերը: Այս թեզերը լավագույնս թվարկված են տրամաբան Գ. Վրիգթի կողմից: Դրանք հետևյալներն են¹¹³

1. Ամբողջ իրավունքը հանդիսանում է դրական, այսինքն՝ մարդու կողմից ստեղծված,

2. «Է»-ի և «պետք է»-ի հստակ տարանջատում,

3. Հակակոգնիտիվ մոտեցում նորմերի նկատմամբ:

Առաջին թեզի համաձայն՝ ամբողջ իրավունքը հիմնված է իրավաստեղծագործության արդյունք հանդիսացող կոնկրետ փաստերի վրա¹¹⁴:

Այս թեզն ենթադրում է հստակ տարանջատում երկու բնույթի նախադասությունների միջև՝ «իրավունքը, ինչպես որ է» և «իրավունքը, ինչպես որ պետք է լինի»¹¹⁵:

¹¹² Տե՛ս *Bobbio N.* Il positivismo giuridico: Lezioni di filosofia del diritto, Giappichelli. 2nd ed., 1979, P. 151-153., *Bulygin E.* Objectivity of Law in the View of Legal Positivism. *Analisi e diritto*. Vol. 2 (2004), P. 219-227.

¹¹³ Տե՛ս *Wright G. H. von.* Is and Ought // in Bulygin E, Gardies J.L, Niiniluoto I. (Hrsg.). *Man, Law, and Modern Forms of Life*. Dordrecht-Boston-Lancaster 1985, P. 263-281., *Bulygin E.* Zum Problem der Begründung der Menschenrechte // Krawietz W, Garzón E. V. and Squella A. *Politische Herrschaftsstrukturen und neuer Konstitutionalismus*. Berlin: Duncker & Humblot. 2000, S. 180.

¹¹⁴ Տե՛ս *Kelsen H.* General Theory Of Law & State. New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers, 2006, P. 131-132, 163., *Kelsen H.* General theory of norms. 1st ed. Oxford England: Clarendon Press. 1991, P. 1-2, 140-143, 163., *Kelsen H.* Reine Rechtslehre. Mit einem Anhang: Das Problem der Gerechtigkeit. 2nd ed. Wien: F. Deuticke. 1960, S. 204., *Hart H.* Positivism and the Separation of Law and Morals. *Harv. L. Rev.*, Vol. 71, No 4 (1957), P. 601-602., *Hart H.* The concept of law. 2nd ed. Oxford: Clarendon Press. 1994, P.99-100, 240., *Raz J.* Legal Positivism and the Sources of Law // in Raz J. *The authority of law*. 1st ed. Oxford: Clarendon Press. 1979, P. 37-38., *Gardner J.* Legal Positivism: 51/2 Myths. *The American Journal of Jurisprudence*. Vol. 46, No.1 (2001), P. 199-200., *Coleman J. L.* Truth And Objectivity In Law. *Legal Theory*. Vol. 1, No. 1 (1995), P. 33.

¹¹⁵ Տե՛ս *Kelsen H.* Hauptprobleme der staatsrechtslehre entwickelt aus der lehre vom rechtssatze. Tübingen: J.C.B. Mohr (P. Siebeck). 1911, S. 5, 8., *Kelsen H.* Reine Rechtslehre. Mit einem Anhang: Das Problem der Gerechtigkeit. 2nd ed. Wien: F. Deuticke. 1960, S. 4., *Hart H.* The concept of law. 2nd ed. Oxford: Clarendon Press. 1994, P. V, 187, 239., *Bobbio N.* Essere e dover essere nella scienza giuridica. *Rivista di*

Այսինքն՝ տարանջատել իրավունքի նկարագրությունը դրա բարոյական արժևորումից:

Երրորդ թեզի համաձայն՝ իրավանորմը չի կարող լինել ճշմարիտ կամ սխալ, քանի որ իրավանորմը դատողություն չէ¹¹⁶: Միայն նորմատիվ դատողությունը կարող է լինել ճշմարիտ (օբյեկտիվ) կամ սխալ (ոչ-օբյեկտիվ):

Մեթոդոլոգիական պոզիտիվիզմի այս թեզերն ընդունելի կլինեին նաև այնպիսի դասական պոզիտիվիստների կողմից ինչպիսիք էին Ե. Բենթամը և Զ. Օսթինը¹¹⁷:

Այս թեզերից բխում է, որ «մեթոդոլոգիական պոզիտիվիզմը» դրական իրավունքի լեզվանշանագիտական օբյեկտիվությունը կապում է որոշակի նորմատիվ իրավական փաստերի օբյեկտիվ նկարագրության հետ: Եվ հենց այս նորմատիվ իրավական փաստերն են դառնում իրավաբանական պոզիտիվիզմի կողմնակիցների համար հիմք պնդելու, որ իրավունքի ուսումնասիրումը մեթոդոլոգիապես տարբերվում է սոցիալական կյանքի այլ երևույթների (կարգավորիչների) ուսումնասիրումից¹¹⁸:

Այնուամենայնիվ, «մեթոդոլոգիական պոզիտիվիզմ»-ի իրավունքի և բարոյականության միջև որևէ հարաբերության բացակայության թեզը, ընդունելի չէ մի շարք պոզիտիվիստների համար:

Ի տարբերություն «մեթոդոլոգիական պոզիտիվիստների», անգլիացի իրավագետ Հերբերտ Հարթը ճանաչում է իրավունքի և բարոյականության միջև գործնական

filosofia, Vol. 58, No. 3 (1967), P. 235-262., *Bobbio N.* “Sein” and “Sollen” in Legal Science, in *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, Vol. 56, No 6. 1970, P. 7-29., *Shapiro S.* *Legality*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2011, P. 27-28., *Coleman J. L.* *Incorporationism, Conventionality, and the Practical Difference Thesis* // in *Hart’s Postscript. Essays on the Postscript to the Concept of Law*, ed. J.L. Coleman, Oxford/New York: Oxford University Press. 2001, P. 108.

¹¹⁶ Տե՛ս *Kelsen H.* *Reine Rechtslehre. Mit einem Anhang: Das Problem der Gerechtigkeit*. 2nd ed. Wien: F. Deuticke. 1960. S. 73., *A. Ross.* *Imperatives and logic. Theoria*. Vol. 7. No. 1 (1941), P. 53-71.

¹¹⁷ Ամբողջ իրավունքի դրական լինելու վերաբերյալ թեզը կարելի է գտնել հետևյալ աշխատություններում՝ տե՛ս *Bentham J.* *Of Laws In General*. [London]: University of London, Athlone Press, 1970, P. 34., *Austin J.* *The Province Of Jurisprudence Determined*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995. P. 18.

Երկրորդ թեզի վերաբերյալ, տե՛ս *Bentham J.* *Anarchical Fallacies in Nonsense upon Stilts: Bentham, Burke and Marx on the Rights of Man*, ed. Jeremy Waldron. London/New York: Methuen. 1987, P. 46-69.

Երրորդ թեզին նման թեզ կարելի է գտնել հետևյալ աշխատություններում՝ տե՛ս *Bentham J., Burns H. J., Hart H.* *An Introduction To The Principles Of Morals And Legislation*. Oxford: Clarendon Press. 1996, P. 240, *John A.* *The Province Of Jurisprudence Determined*. Cambridge: Cambridge University Press. 1995, P. 157.

¹¹⁸ Տե՛ս *Giorgio P.* *Positivism, Legal Validity, And The Separation Of Law And Morals*. *Ratio Juris*. Vol. 27, No. 2 (2014), P. 193-217

անհրաժեշտ կապի թեզը¹¹⁹:

Այսպես Հ. Հարթն նշում է հետևյալ առումները, որտեղ իրավունքը և բարոյականությունը միմյանց հետ գործանական առումով անհրաժեշտ կապված են՝¹²⁰

Իրավունքի հեղինակությունը. իրավունքի իրացման արդյունավետությունը կախված է բազմաթիվ գործոններից, այդ թվում՝ տվյալ հասարակության բարոյական իդեալներին դրա համապատասխանելուց.

Բարոյականության ազդեցությունը իրավակարգի վրա. յուրքանջյուր ժամանակակից իրավակարգ ինկորպորացնում է որոշ բարոյական իդեալներ: Ինչպես նաև առկա են իրավակարգեր, որոնք «ի՞նչն է համարվում իրավունք տվյալ իրավակարգում» հարցի պատասխանի չափանիշ համարում են բարոյական նորմերը: Այսինքն՝ իրավունքի նույնականացումը կապում են նաև բարոյական չափանիշների հետ:

Իրավունքի մեկնաբանությունը. յուրքանջյուր ժամանակակից իրավակարգում առկա են իրավական անորոշության դեպքեր, երբ նորմատիվ նախադասության մեջ առկա են բազմիմաստ հասկացություններ կամ տվյալ իրավակարգում առկա են իրավունքի բացեր: Այդ դեպքում դատարանի կողմից իրավունքի մեկնաբանությունը կարող է հիմնվել բարոյականության վրա:

Իրավունքի քննադատությունը. յուրքանջյուր հասարակության մեջ առկա է իրավունքի քննադատության դեպքեր տվյալ հասարակության բարոյականության կամ որոշակի բարոյական իդեալների տեսանկյունից:

Արդարություն և օրինականություն. եթե որևէ հասարակության մեջ առկա է

¹¹⁹ Տե՛ս Ross A. Validity and the Conflict between Legal Positivism and Natural Law. Revista Juridica de Buenos Aires. Vol. 4 (1961), P. 46-88., Kelsen H. Reine Rechtslehre [2. Aufl.]. Mit Einem Anhang: Das Problem der Gerechtigkeit. Wien, 1960, S. 10., Bulygin E. Alexy Between Positivism and Non-positivism // in Beltrán F, Moreso J. J, Papayannis D. Neutrality and theory of law. 1st ed. Dordrecht: Springer. 2013, P. 57.

¹²⁰ Տե՛ս Hart H. The concept of law. 2nd ed. Oxford: Clarendon Press. 1994, P. 202-207.

Ի տարբերություն Հ.Հարթի, Հ.Քելզենը գտնում էր, որ իրավունքի և բարոյականության միջև գործնական անհրաժեշտ կապ չի կարող լինել, քանի որ ինչ սահմանում է իրավունքը, ըստ էության բարոյական արժևորման տեսանկյունից լավ է, տե՛ս Kelsen H. What Is Justice?. Berkeley: University of California Press, 1957, P. 139.

Հ. Քելզենի այս թեզն լրջորեն քննադատում են՝ ա. Ա. Ռոսը անվանելով Հ.Քելզենին՝ «քվադրադիտիվիստ», ք. Ն. Բոբբիոն՝ անվանելով քելզենյան այս թեզը՝ «գաղափարախոսական պոզիտիվիզմ», տե՛ս Ross A. Validity and the Conflict between Legal Positivism and Natural Law. Revista Juridica de Buenos Aires. Vol. 4 (1961), P. 83. Bobbio N. Giusnaturalismo e positivismo giuridico. Roma-Bari: Laterza (1st ed. 1965). 2011, P. 92., Bulygin E. Norms, normative propositions, and legal statements. // in Fløistad G. La philosophie contemporaine. 1st ed. Dordrecht: Springer Netherlands. 1982, P. 142.

օրինականություն, ապա այդտեղ իրավանորմերն անհրաժեշտաբար հիմնված են մի-նիմալ արդարության իդեալների վրա:

Այսուհանդերձ, ըստ Հ. Հարթի, այս թեզերը վավեր փաստարկներ են իրավունքի համակարգի մասնակցի համար, որը մասնակցում է իրավական հարաբերություն-ներին: Սակայն այս թեզերն վավեր փաստարկ չեն կարող համարվել իրավունքի համակարգի դիտորդի համար, որն արձնագրում է որոշակի փաստեր: Այսինքն՝ դիտորդի կամ կոնկրետ իրավական համակարգ նկարագրողի համար իրավունքի և բարոյականության միջև գործնական անհրաժեշտության որևէ կապ չկա: Քանի որ իրավունքի համակարգի դիտորդը նկարագրում է համակարգը այնպես, ինչպես որ է և չունի որևէ գործնական անհրաժեշտություն անելու բարոյական դատողություններ և արժևորումներ¹²¹:

Այսպիսով, ըստ Հ. Հարթի, իրավունքի լեզանշանագիտական և լեզվատրամաբա-նական օբյեկտիվությունը չունի անհրաժեշտ և (կամ) բավարար կապ բարոյականու-թյան հետ¹²²:

Հարթյան պոզիտիվիզմի հիման վրա առանձնանում է ժամանակակից իրավական պոզիտիվիզմի երկու տեսակ՝ ինկլյուզիվ (նույնն է, թե ներառող) և էքսկլյուզիվ (նույնն է, թե բացառող):

բ. Դրական իրավունքի օբյեկտիվության վերաբերյալ ինկլյուզիվ և էքսկլյուզիվ պոզիտիվիզմի թեզերը

Ինկլյուզիվ պոզիտիվիզմի ներկայացուցիչները (այդ թվում՝ Հ. Հարթը, Զ. Կոլենանը, Վ. Վալուչոուը, Խ. Մորեսոն, Մ. Կրամերը) դրական իրավունքի և բարոյա-կանության հետ կապի վերաբերյալ հարցում ելնում են հետևյալ կանխադրույթներից¹²³.

¹²¹ Տե՛ս *Hart H.* The concept of law. 2nd ed. Oxford: Clarendon Press. 1994, P. 239-240.

¹²² Ի տարբերություն Հ. Հարթի, Հ. Քելզենի կարծիքով իրավունքի և բարոյականության միջև կապ առկա է այնքանով, որքանով իրավունքը, ինչպես առասպելական թագավոր Միդասը (ով ոսկի էր դարձնում ամենը, ինչին դիպչում էր) որոշակի բարոյական նորմեր իրավակարգում ինկորպորացնելով՝ դարձնում է դրանք իրավական նորմեր, տե՛ս *Kelsen H.* Reine Rechtslehre [2. Aufl.]. Mit Einem Anhang: Das Problem der Gerechtigkeit. Wien, 1960, S. 282.

¹²³ Տե՛ս *Hart H.* The concept of law. 2nd ed. Oxford: Clarendon Press. 1994, P. 250-254., *Coleman J. L.* Negative And Positive Positivism. The Journal of Legal Studies. Vol. 11, No 1 (1982), P. 146., *Coleman J. L.* Beyond Inclusive Legal Positivism. Ratio Juris. Vol. 22, No. 3 (2009) P. 359-394., *Wilfrid J W.* Inclusive Legal Positivism. Oxford: Clarendon Press. 1994, P. 80-84, 232. *Moreso J. J.* In Defense of Inclusive Legal

1. Եթե հնարավոր է առնվազն մեկ իրավակարգի գոյություն որտեղ բարոյականությունը չի համարվում դրական իրավունքի գոյության փաստի վավերության չափանիշ, ապա՝ բարոյականությունը չի համարվում իրավունքի գոյության վավերության չափանիշ:

2. Հնարավոր է առնվազն մեկ իրավակարգի գոյություն որտեղ բարոյականությունը չի համարվում դրական իրավունքի փաստական վավերության չափանիշ:

3. Հետևապես բարոյականությունը չի համարվում դրական իրավունքի փաստական վավերության չափանիշ:

Ինչպես երևում է, ի տարբերություն մեթոդոլոգիական պոզիտիվիզմի, ներառող պոզիտիվիզմը չի մերժում իրավունքի և բարոյականության միջև առկա հնարավոր կապը: Ինկլյուզիվ պոզիտիվիստները ընդունում են, որ որոշ իրավակարգերում բարոյականությունը հնարավոր է, որ ծառայի դրական իրավունքի գոյության փաստը (թե ի՞նչն է համարվում իրավունք կոնկրետ իրավակարգում) վերհանելու չափանիշ: Սակայն այս կապն անհրաժեշտ չէ, ոչ էլ՝ բավարար է: Կարելի է ասել, որ այս կապն՝ տրամաբանորեն հնարավոր բնույթ ունի: Ինկլյուզիվ պոզիտիվիզմի կողմնակիցները նաև չեն բացառում այն հանգամանքը, որ որոշակի իրավակարգերում բարոյականությունը կարող է լինել իրավաբանական վավերության չափանիշ: Սակայն, խոսքն գնում է իրավունքի և բարոյականության միջև ոչ թե անհրաժեշտ և (կամ) բավարար կապի մասին, այլ հնարավոր կապի մասին:

Այսպես, ըստ ինկլյուզիվ պոզիտիվիզմի, իրավունքի լեգանշանագիտական և լեգվատրամաբանական օբյեկտիվությունը չունի անհրաժեշտ և (կամ) բավարար կապ բարոյականության հետ:

Էքսկլյուզիվ պոզիտիվիզմը (Ջ. Ռազ, Ա. Մարմոր, Ջ. Գարդներ, Լ. Գրին) ճանաչում է իրավունքի և բարոյականության անհրաժեշտ տարանջատումը՝ իրավունքի գոյության փաստի վավերության չափանիշի հարցում¹²⁴: Սակայն, ի տարբերություն ինկլյուզիվ

Positivism. In *The Legal Ought*, Ed. Pierluigi Chiassoni. Turin: Giappichelli. 2001, P. 37-63., Matthew K. Moral Principles and Legal Validity. *Ratio Juris*. Vol. 22. No. 1 (2009), P. 44-61.

¹²⁴ Տե՛ս *Raz J.* Legal Positivism and the Sources of Law // *in Raz J.* The authority of law. 1st ed. Oxford: Clarendon Press. 1979, P. 45., The Problem about the Nature of Law // *Raz J.* Ethics In The Public Domain. Oxford: Clarendon Press, 1994, P. 195-210., *Marmor A.* Exclusive Legal Positivism. In *The Oxford Handbook of Jurisprudence and Philosophy of Law*, edited by J. Coleman, S. Shapiro, et al. New York: Oxford University Press, 2002, P. 117-124., *Gardner J.* Legal Positivism: 51/2 Myths. *The American Journal of*

պողիտիվիզմի, պնդում է, որ իրավակարգում իրավանորմերը կարող են հղում կատարել՝ թույլատրել կամ պարտադրել որոշակի բարոյական նորմերի կիրառումը, սակայն այդ փաստից այդ նորմերը չեն դառնում իրավունքի համակարգի մաս¹²⁵:

Սրանով նրանք մերժում են այն թեզը, որ առկա է հնարավոր կապ իրավունքի և բարոյականության միջև՝ դրական իրավունքի փաստի գոյության վերհանման շրջանակներում:

Ինչպես ինկլյուզիվ պողիտիվիզմը, էքսկլյուզիվ պողիտիվիզմը ևս չի մերժում որևէ հնարավոր կապի առկայություն իրավունքի և բարոյականության միջև դրական իրավունքի իրավաբանական վավերության շրջանակներում:

Սակայն, ի տարբերություն ինկլյուզիվ պողիտիվիստների, էքսկլյուզիվ պողիտիվիզմը չի գտնում, որ իրավունքի լեզանշանագիտական օբյեկտիվությունը չունի անհրաժեշտ և (կամ) բավարար կապ բարոյականության հետ: Պողիտիվիզմի այս տեսակի որոշ ներկայացուցիչների կարծիքով իրավունքի օբյեկտիվ նկարագրությունը հնարավոր չէ առանց բարոյական արժևորումների¹²⁶:

Սակայն, էքսկլյուզիվ պողիտիվիզմի այս թեզը կասկածելի է թվում: Դրա համար բերենք հետևյալ փաստարկը:

Յուրքանջյուր իրավակարգում իրավանորմերի միջև նորմատիվ հարաբերությունները կարիք ունեն կարգավորման: Նման հարաբերություններ են՝

- ա. Նորմատիվ աստիճանակարգության հարցը,
- բ. Նորմատիվ անհակասականության հարցը,
- գ. Նորմատիվ բացերի լրացման հարցը,
- դ. Նորմերի վավերականության նորմատիվ պայմանների հարցը:

Այս ներնորմատիվ հարաբերությունները, կարգավորվում են որոշակի նորմերի

Jurisprudence. Vol. 46. No.1 (2001), P. 223., *Green L.* Positivism and the Inseparability of Law and Morals. New York University Law Review. Vol.83, No 4 (2008), P. 1035-1058., *Green L.* Legal Positivism. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. 2003. (<http://plato.stanford.edu/entries/legal-positivism>).

¹²⁵ Տե՛ս *Joseph R.* Practical Reason And Norms. Oxford: Oxford University Press, 1999, P. 152-153, *Leslie G.* Legal Positivism. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. 2003. (<http://plato.stanford.edu/entries/legal-positivism>).

¹²⁶ Տե՛ս *Leslie G.* Positivism and the Inseparability of Law and Morals. New York University Law Review. Vol. 83, No 4 (2009), pp. 1035-1058., *Raz J.* About Morality And The Nature Of Law. *The American Journal of Jurisprudence*. Vol. 48, No.1 (2003), P. 1-15.

կողմից, որոնք հայտնի են նաև որպես մետանորմեր¹²⁷: Մետանորմերը իրավական նորմեր են չնայած այն հանգամանքի, որ իրենց բովանդակությամբ դրանք կարող են մասնակի կամ ամբողջապես համընկնել բարոյական նորմերի հետ: Լինելով իրավական նորմեր, մետանորմերը նաև կարող են որոշ դեպքերում պարտադրել, որ 1-4 նշված հարցերում կիրառվեն բարոյական նորմեր: Օրինակ, որևէ իրավակարգում կարող է առկա լինել սահմանադրական մետանորմ, որը պարտադրի իրավակիրառին, լուսկյաց կարգով, ճանաչել մարդու արժանապատվությունը խախտող իրավանորմը անվավեր: Այստեղ, իրավական մետանորմի օբյեկտն կոնկրետ հարաբերության (4-րդ հարաբերության) կարգավորումն է: Իսկ բարոյական հասկացություն համարվող «արժանապատվությունը» չի հանդիսանում հարաբերություն կարգավորող, այլ մետանորմի կողմից սահմանված պայման է, որի խախտումն կհանգեցնի նոր ստեղծված նորմի իրավաբանական անվավերությանը:

Այսպես, իրավունքի համակարգի դիտորդը այս մետանորմն նկարագրելու համար կարիք չունի նկարագրելու, թե ի՞նչ է հասկացվում բարոյական քննախոսության մեջ «արժանապատվություն» հասկացության ներքո: Քանի որ դիտորդի համար կարևորը այն է, թե կոնկրետ իրավակարգում կոնկրետ հարաբերությունը թույլատրվա՞ծ է, արգելվա՞ծ, թե պարտադիր (այսինքն՝ թե ինչպե՞ս է կարգավորված): Իրավունքի համակարգի դիտորդը նկարագրում է, թե ինչպես է կարգավորված կոնկրետ հարաբերությունը: Սա ցույց է տալիս, որ իրավունքի համակարգի դիտորդի համար դրական իրավունքի նկարագրությունը, ընդհանարապես ոչ մի անհրաժեշտ և (կամ) բավարար կապ չունի բարոյական արժևորումներ հետ: Այսպես, ակնահայտ է, որ էքսկլյուզիվ պոզիտիվիզմի որոշ ներկայացուցիչների կողմից առաջ քաշվող՝ բարոյական արժևորումներով հանդես եկող դիտորդի թեզը՝ անհիմն է:

Այսպիսով, դրական իրավունքի օբյեկտիվության վերաբերյալ մեթոդոլոգիական, ինչպես նաև ինկլյուզիվ պոզիտիվիզմի ներկայացուցիչների տեսակետը հստակ է՝ բարոյականությունը չի կարող համարվել անհրաժեշտ պայման դրական իրավունքի, իմաստաբանական (իմա՝ սեմանտիկ) առումով, օբյեկտիվ նկարագրության համար:

¹²⁷ Տե՛ս *Казарян Т. М.* Мета-нормативные принципы и мета-нормы права, Статті учасників ювілейного X Міжнародного круглого столу (м. Львів, 12 – 13 грудня 2014 року): У 2-х частинах – Львів : Галицька Видавнича Спілка, 2015. – Частина I. – 272 с. – Вид. 2-е, доп., С. 242-249.

Լեզվատրամաբանական օբյեկտիվության առումով՝ մեթոդոլոգիական պոզիտիվիզմը մերժում է դրական իրավունքի գոյության փաստի վավերության և իրավաբանական վավերության որոշման համար՝ բարոյականության անհրաժեշտ կամ (և) բավարար պայման լինելը, իսկ ինկլյուզիվ պոզիտիվիզմը չի բացառում՝ որոշ իրավակարգերում բարոյականության **հնարավոր** անհրաժեշտ կամ (և) բավարար պայման լինելը դրական իրավունքի փաստական վավերության որոշման հարցում: Սակայն, մերժում է դրական իրավունքի իրավաբանական վավերության համար բարոյականության անհրաժեշտ կամ (և) բավարար պայման լինելը:

Էքսկլյուզիվ պոզիտիվիզմը մերժում է բարոյականության անհրաժեշտ կամ (և) բավարար պայման լինելը դրական իրավունքի գոյության փաստի վավերության որոշման հարցում (կամ՝ իրավունքի բնորոշման հարցում), սակայն ճանաչում է դրանց միջև դրական իրավունքի իմաստաբանական (իմա՝ սեմանտիկ) և իրավաբանական վավերության շրջանակներում անհրաժեշտ կապի առկայությունը:

2.2.Դրական իրավունքի օբյեկտիվության ոչ-պոզիտիվիստական թեզերի առանձնահատկությունները

ա. Իրավունքի օբյեկտիվության վերաբերյալ Ռ. Դվորկինի թեզը

Իրավաբանական պոզիտիվիզմի և ոչ-պոզիտիվիզմի տարբերությունը արտահայտվում է ոչ-պոզիտիվիստների այն թեզով, որ դրական իրավունքի և բարոյականության միջև առկա է լեզվանշանագիտական և (կամ) լեզվատրամաբանական անհրաժեշտ կապ¹²⁸:

Սրանից հետևում է, որ ոչ-պոզիտիվիստները պնդում են, որ դրական իրավունքի լեզվանշանագիտական և (կամ) լեզվատրամաբանական օբյեկտիվությունը խարսխված է բարոյականության վրա:

Դրական իրավունքի և բարոյականության միջև լեզվանշանագիտական անհրա-

¹²⁸ Տե՛ս *Dworkin R. The Model of Rules I* // in *Dworkin R. Taking rights seriously*. 1st ed. Cambridge: Harvard University Press. 1977, P. 42., *Dreier R. Der Begriff des Rechts*, *Neue Juristische Wochenschrift*. Vol. 39 (1986), P. 891., *Finnis J. Natural Law And Natural Rights*. Oxford: Clarendon Press, 1980, P. 363-366., *Alexy R. The argument from injustice*. 1st ed. Oxford: Clarendon Press. 2002, P. 91-94., *Dworkin R. No right answer ?* // in *Hart H., Hacker P., Raz J. Law, morality, and society*. 1st ed. Oxford: Clarendon Press. 1977, P. 58-84.

ժեշտ կապի թեզը լավագույնս ներկայացնում է ժամանակակից խոշոր իրավագետներից Ռոնալդ Դվորկինը:

Ռ. Դվորկինը առաջարկում է «ճշմարտացի պատասխան»-ի թեզը, ըստ որի՝ փաստարկված և հիմնավորված բարոյական դատողությունները անհրաժեշտաբար օգտագործվում են դրական իրավունքի օբյեկտիվ նկարագրության հարցում¹²⁹: Այսինքն՝ դրական իրավունքի նշանագիտությունը իր մեջ անհրաժեշտաբար ներառում է բարոյականությունը¹³⁰: Այս առումով, Ռ. Դվորկինը քննադատում է իրավաբանական պոզիտիվիզմի ներկայացուցիչներին այն թեզի համար, որ դրական իրավունքը ներկայացվում է որպես «մաքուր» իրավաստեղծագործական փաստ¹³¹:

Այսպես համաձայն Ռ. Դվորկինի, այն հարցին՝ թե ինչպե՞ս է կարգավորված քարաքը կոնկրետ LS իրավական համակարգում, իրավաբանական պոզիտիվիստները առաջարկում են հետևյալ հնարավոր պատասխանները. արարքը կա՛մ թույլատրված է, կա՛մ արգելված, կա՛մ էլ պարտադիր¹³²: Այսինքն՝ իրավաբանական պոզիտիվիզմը պնդում է, որ յուրքանչյուր արարք կարգավորված է դրական իրավունքի կողմից: Ըստ Ռ. Դվորկինի՝ վերջինս բխում է պոզիտիվիստական այն թեզից, որ դրական իրավունքի վերաբերյալ դատողությունները անհրաժեշտաբար հիմնվում են իրավաստեղծագործական փաստերի վրա: Այսպես Ռ. Դվորկինի կարծիքով, իրավաբանական պոզիտիվիզմը չի կարող ընդունել այն թեզը, որ որոշակի հարաբերություններ չեն կարգավորվում դրական իրավունքի միջոցով:

Ռ. Դվորկինը հիմնավորում է այս ամենը բարդ տրամաբանական գործողությունների միջոցով: Որպեսզի ավելի պարզ դարձնենք Ռ. Դվորկինի թեզը, մենք կօգտվենք դվորկինյան թեզի Ջոզեֆ Ռազի կողմից ներկայացրած, պարզեցված տարբերակից¹³³: Այսպես, ք-ն կնշանակի դրական իրավունքի վերաբերյալ դատողությունը, իսկ S-ն՝

¹²⁹ Տե՛ս *Dworkin R.* No right answer ? // in Hart H., Hacker P., Raz J. Law, morality, and society. 1st ed. Oxford: Clarendon Press. 1977, P. 58-84.

¹³⁰ Տե՛ս *Dworkin R.* The Model of Rules I // in Dworkin R. Taking rights seriously. 1st ed. Cambridge: Harvard University Press. 1977, P. 14-45., *Guest S.* Ronald Dworkin. 3rd ed. Stanford: Stanford Law Books, 2013, P. 48.

¹³¹ Տե՛ս *Dworkin R.* No right answer ? // in Hart H., Hacker P., Raz J. Law, morality, and society. 1st ed. Oxford: Clarendon Press. 1977, P. 58-84., *Dworkin R.* Law's empire. 1st ed. Cambridge, Mass.: Belknap Press. 1986. P. 6.

¹³² Տե՛ս *Dworkin R.* Law's empire. 1st ed. Cambridge, 1986. P. 58-84.

¹³³ Տե՛ս *Raz J.* Legal reasons, sources and gaps // in Raz J. The authority of law. 1st ed. Oxford: Clarendon Press. 1979, P. 55.

իրավաստեղծագործության փաստը: Նման տեսք ունի Ռ. Դվորկինի թեզը ձևակերպված ասույթների տրամաբանության ֆորմուլաների տեսքով՝¹³⁴

1. $p \leftrightarrow S(p)$,
2. $\sim p \leftrightarrow \sim S(p)$,
3. $\sim p \leftrightarrow S(\sim p)$,
4. $\sim S(p) \leftrightarrow S(\sim p)$:

Առաջին ֆորմուլայի համաձայն՝ իրավական նախադասության գոյությունը համարժեք է տվյալ իրավական նախադասության գոյության հիմք հանդիսացող իրավաստեղծագործության փաստի գոյությանը:

Այսպես, օրինակ, իրավական դատողությունը, որ p արարքը արգելված է q դեպքում LS իրավական համակարգում համարժեք է այն փաստին, որ իրավաստեղծող հրահանգել է չկատարել p գործողությունը q դեպքում LS իրավական համակարգում:

Երկրորդ ֆորմուլայի համաձայն՝ իրավական նախադասության ժխտումը համարժեք է տվյալ իրավական նախադասության գոյության հիմք հանդիսացող իրավաստեղծագործության փաստի ժխտմանը:

Այսպես, օրինակ, ժխտումը իրավական դատողության, որ p արարքը արգելված է q դեպքում LS իրավական համակարգում համարժեք է նրան, որ ժխտվում է փաստը, որ իրավաստեղծող հրահանգել է չկատարել p արարքը q դեպքում LS իրավական համակարգում:

Երրորդ ֆորմուլայի համաձայն՝ իրավական նախադասության ժխտումը հավասարաթեք է ժխտմանը, որ իրավական նախադասությունը հիմնվում է համապատասխան իրավաստեղծագործության փաստի վրա:

Այսպես, օրինակ, ժխտումը իրավական դատողության, որ p արարքը արգելված է q դեպքում LS իրավական համակարգում համարժեք է նրան, որ իրավաստեղծող չի հրահանգել կատարել p արարքը q դեպքում LS իրավական համակարգում:

Առաջին հայացքից՝ թվում է, թե երկրորդ և երրորդ ֆորմուլաները տարբեր են, քանի որ մեկն ունի արտաքին ժխտում $\sim S(p)$, այսինքն՝ ժխտվում է իրավաստեղծագործության փաստի առկայությունը, իսկ երկրորդը՝ ներքին. ժխտվում է, որ իրավական

¹³⁴ Տե՛ս *Dworkin R.* No right answer ? // in Hart H., Hacker P., Raz J. Law, morality, and society. 1st ed. Oxford: Clarendon Press. 1977, P. 58-84.

նախադասությունը հիմնվում է համապատասխան իրավաստեղծագործության փաստի վրա: Այսինքն՝ թվում է թե՛ արտաքին ժխտման դեպքում, ներակա (իմա՝ իմպլիցիտ) ճանաչվում է դրական իրավունքի կողմից հարաբերությունների ոչ ամբողջական կարգավորման թեզը: Այսինքն՝ նույնն է, թե ճանաչվում է, որ դրական իրավունքը որոշակի հարցերի վերաբերյալ լուծում է:

Սակայն, ինչպես բխում է առաջին ֆորմուլայից, ք-ն համարվում նույնական բոլոր ֆորմուլաներում: Հետևապես արտաքին և ներքին ժխտումներն ևս նույնական են: Սրանից էլ հետևում է չորրորդ ֆորմուլան, ըստ որի՝ իրավական նախադասության գոյության հիմք հանդիսացող իրավաստեղծագործության փաստի ժխտումը համարժեք է ժխտմանը, որ իրավական նախադասությունը հիմնվում է համապատասխան իրավաստեղծագործական փաստերի վրա:

Այսպես, օրինակ, փաստի ժխտումը, որ իրավաստեղծը հրահանգել է չկատարել ք արարքը Գ դեպքում LS իրավական համակարգում համարժեք է նրան, որ իրավաստեղծը չի հրահանգել չկատարել ք արարքը Գ դեպքում LS իրավական համակարգում:

Սրա վրա հիմնվելով, Ռ. Դվորկինը պնդում է, որ եթե սխալ է, որ իրավաստեղծը հրահանգել է չկատարել ք գործողությունը Գ դեպքում, ապա ճշմարիտ է հակառակը¹³⁵: Այսինքն՝ իրավաստեղծը չի հրահանգել չկատարել ք գործողությունը Գ դեպքում: Այս դեպքում, ըստ Ռ. Դվորկինի, երևում է, որ իրավաբանական պոզիտիվիզմի համար իրավաստեղծի հրահանգի բացակայությունը համարժեք է տվյալ հարաբերության թույլտվությանը:

Սակայն իրավաբանական պոզիտիվիզմի այս տրամաբանությունը, ըստ Ռ. Դվորկինի, պետք է համարել անընդունելի: Քանզի կոնկրետ սոցիալական հարաբերությունը կարգավորող իրավանորմի բացակայությունը, իրավական կարգավորում համարելը՝ սխալ է:

Համաձայն Ռ. Դվորկինի՝ իրավաբանական պոզիտիվիզմը պնդելով այն թեզը, որ դրական իրավունքը համարվում է իրավաստեղծագործության փաստ, արհամարհում է այն, որ դրական իրավունքը երբեմն չի պատասխանում մի շարք հարցերի¹³⁶: Այսինքն՝

¹³⁵ Տե՛ս *Dworkin R.* No right answer ? // in Hart H., Hacker P., Raz J. Law, morality, and society. 1st ed. Oxford: Clarendon Press. 1977, P. 58-84.

¹³⁶ Տե՛ս *Dworkin R.* Law's empire. 1st ed. Cambridge, Mass.: Belknap Press. 1986, P. 7.

այնպիսի հարցերի, որոնք, ըստ էության, կարգավորված չեն դրական իրավունքով կամ անորոշ են կարգավորված: Ըստ Ռ. Դվորկինի՝ այն դեպքերում, երբ բացակայում է իրավակարգավորումը, հարցին՝ «ի՞նչ կարգավիճակ ունի քարարքը գ դեպքում LS իրավական համակարգում» ճշմարտացի պատասխան տալու համար, պետք է բարոյական հայեցակետերի (նույնիսկ՝ միմյանց հետ մրցակցող) վրա հիմնվելով՝ ներկայացնել հիմնավորված փաստարկներ: Դիցուկ՝ նմանատիպ դեպքերում, համաձայն Ռ. Դվորկինի՝ դատարանը մեկնաբանում է դրական իրավունքը այնպես, ինչպես առավել փաստարկված տեսք այն կստանա բարոյականության և նպատակահարմարության տեսանկյունից¹³⁷: Ըստ Ռ. Դվորկինի՝ դատարանը փորձում է փաստարկել իր որոշումը՝ այն լավագույնս ներկայացնելով բարոյականության լույսի ներքո:

Այսպիսով, ըստ Ռ. Դվորկինի, դրական իրավունքի լեզվանշանագիտական օբյեկտիվությունը անհրաժեշտաբար ներառում է նաև բարոյական դատողություններ:

Ռ. Դվորկինի «ճշմարտացի պատասխանի» թեզը և դրանից ածանցվող մյուս թեզերը հիմնված են իրավաբանական պոզիտիվիզմի թեզերի սխալ ներկայացման վրա: Իրավաբանական պոզիտիվիզմը (առնվազն՝ ժանամակակից տեսքով) պնդում է, որ առկա է հստակ տարանջատում իրավական (նորմատիվ) դատողությունների և իրավանորմերի միջև: Իրավաբանական պոզիտիվիզմը, ինչպես պնդում է Ե. Բուլիգինը, ճանաչում է, ոչ թե՛ այն հանգամանքը, որ իրավական դատողություններն են հիմնվում իրավաստեղծագործության փաստերի վրա, այլ այն հանգամանքը, որ իրավանորմերն են հիմնվում իրավաստեղծագործության փաստերի վրա¹³⁸: Սա փոխում է խնդրի ամբողջ էությունը: Սրա վրա հիմնվելով՝ փոխարինելով դվորկինյան իրավական նախադասությունները նորմերով, կստանանք հետևյալ պատկերը՝¹³⁹

ա) $(\sim O \sim p \in L) \leftrightarrow S(\sim O \sim p)$ (իրավանորմը չի արգելում p արարքը, եթե միայն կա

¹³⁷ Տե՛ս *Dworkin R.* No right answer ? // in Hart H., Hacker P., Raz J. Law, morality, and society. 1st ed. Oxford: Clarendon Press. 1977, P. 58-84., *Dworkin R.* Law's empire. 1st ed. Cambridge, Mass.: Belknap Press. 1986, P. 225-275.

¹³⁸ Տե՛ս *Bulygin E.* Norms, normative propositions, and legal statements // in Fløistad, G. Contemporary philosophy. A new survey. 1st ed. Dordrecht: M. Nijhoff. Vol. 3 (1982), P. 145., *Булъгин Е.* Нормы и нормативные предложения: различие между ними и опасность их смешения // Правоведение. No 2. 2008, С. 152.

¹³⁹ Տե՛ս *Булъгин Е.* Нормы и нормативные предложения: различие между ними и опасность их смешения // Правоведение. No 2. 2008, С. 152

համապատասխան իրավաստեղծագործության փաստ),

գ) $(O \sim p \sim \in L) \leftrightarrow \sim S(O \sim p)$ (իրավանորմը չի արգելում p արարքը, եթե միայն չկա համապատասխան իրավաստեղծագործության փաստ),

դ) $(O \sim p \in L) \leftrightarrow S(O \sim p)$ (իրավանորմը արգելում է p արարքը, եթե միայն չկա համապատասխան իրավաստեղծագործության փաստ):

Ա և գ դեօնթիկ տրամաբանական ֆորմուլաներից երևում է, որ գոյություն ունի թույլտվության երկու ձև: Առաջին դեպքում արարքը իրավանորմով թույլատրված է, որը այլ կերպ կոչվում է նաև՝ ուժեղ կամ պոզիտիվ թույլտվություն: Երկրորդ դեպքում արարքը թույլատրված է իրավանորմի բացակայության փաստով, ինչը հայտնի է նաև որպես թույլ կամ նեգատիվ թույլտվություն¹⁴⁰: Պատճառն այն է, որ իրավաստեղծագործության փաստի հաստատումը կամ ժխտումը՝ կապ ունի նորմատիվ-իրավական համակարգի կողմից այս կամ այն արարքի, ըստ էության, կարգավորման հետ: Այն դեպքերում, երբ առկա է նեգատիվ թույլտվություն, իրավաբանական պոզիտիվիզմը չի պնդում, որ հարաբերությունը, ըստ էության, կարգավորված է: Իրավաբանական պոզիտիվիզմը պնդում է, որ եթե նույնիսկ այդ հարաբերությունը, ըստ էության, կարգավորված չէ, ուրեմն՝ թույլ առումով թույլատրված է: Այսինքն՝ կարգավորված է այնքանով, որքանով դրական իրավունքն անտարբեր է այդ հարաբերության նկատմամբ: Այն դեպքերում, երբ դրական իրավունքի անտարբերության հետևանքով առաջացած թույլտվությունը բավարար չէ որոշակի կոնկրետ գործով իրավակիրառ ակտ ընդունելու համար՝ այդժամ արդեն գործ ունենք նորմատիվ բացերի կամ դրական իրավունքի բացերի հետ: Այս դեպքում ևս ոչ մի պոզիտիվիստ չի ժխտի այն փաստը, որ իրավակիրառ դիմելով իրավունքի անալոգիային (իմա՝ համանմանությանը) կամ փորձելով կոնկրետ գործով կիրառել իրավունքի ընդհանուր սկզբունքները կարող է օգտագործել նաև բարոյական փաստարկներ և հիմնավորումներ:

Կոնկրետ գործով դատարանը որպես վերոնշված իրավիճակի լուծում և՛ կարող է սահմանել նեգատիվ թույլտվության իրացման կարգ, և՛ կարող է վերացնել նեգատիվ թույլտվությունը: Սակայն իրավունքի անալոգիայի կիրառման միջոցով դրական իրավունքի բացերի հաղթահարումից՝ բացերի խնդիրը չի լուծվում: Հարցին՝ «ի՞նչ

¹⁴⁰ Տե՛ս *Bulygin E.* On legal gaps. *Analisi e diritto*, Vol. 2 (2002-2003), P. 26-28.

կարգավիճակ ունի ք արարքը գ դեպքում LS իրավական համակարգում» կլինի օբյեկտիվ այն պատասխանը համաձայն որի՝ «LS իրավական համակարգը չի նախատեսում ք արարքի իրավական կարգավիճակը»:

Այսպիսով, Ռ. Դվորկինի թեզի թերությունը կայանում է նրանում, որ այն նույնացնելով իրավանորմը և իրավական նախադասությունը՝ բացառում է երկու ձևի թույլտվությունների առկայությունը: Եվ այսպես չտարանջատելով իրավանորմն իրավական նախադասությունից՝ Ռ. Դվորկինը ենթարկում է իրավաբանական պոզիտիվիզմը հանիրավի քննադատության:

բ. Դրական իրավունքի օբյեկտիվության վերաբերյալ Զ. Ֆինիսի և Ռ. Ալեքսիի թեզերը

Ժամանակակից ոչ-պոզիտիվիստներից՝ Զ. Ֆինիսը ևս գտնում է, որ դրական իրավունքի լեզվանշանագիտական օբյեկտիվությունը անհրաժեշտաբար կապված է բարոյականության հետ¹⁴¹: Ըստ Զ. Ֆինիսի՝ «անարդար օրենքն՝ օրենք չէ» դատողությունը ձևական առումով նույնարժեք է «ոչ վավեր փաստարկն՝ փաստարկ չէ» դատողությանը¹⁴²: Իրավունքի համակարգի դիտորդը կոնկրետ իրավակարգ նկարագրելիս՝ կարող է օգտագործել նաև բարոյական արժևորումներ՝ նշելով, որ կոնկրետ իրավակարգը հակաիրավական է կամ իրավակարգ չէ՝ բառի բուն իմաստով: Վերջին արժևորումն, ըստ Զ. Ֆինիսի, կարելի է օգտագործել այն առումով, որ անարդար իրավակարգում՝ իրավունքի սուբյեկտները առավել քիչ պատճառներ ունեն կեսնագործելու դրական իրավունքը¹⁴³: Սակայն համաձայն Զ. Ֆինիսի՝ այս թեզն տարածելի չէ դրական իրավունքի լեզվատրամաբանական օբյեկտիվության նկատմամբ: Այլ կերպ ասած՝ այս թեզն սահմանափակված է դրական իրավունքի լեզվանշանագիտական ասպեկտով:

Սակայն, այնուամենայնիվ, Զ. Ֆինիսի այս փաստարկը մեզ թվում է տրամա-

¹⁴¹ Տե՛ս *Finnis J.* Natural Law And Natural Rights. Oxford: Clarendon Press. 1980, P. 17-18.

¹⁴² Տե՛ս *Finnis J.* "Natural Law Theories", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2014 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<http://plato.stanford.edu/archives/fall2014/entries/natural-law-theories/>>

¹⁴³ Տե՛ս *Finnis J.* Natural Law And Natural Rights. Oxford: Clarendon Press, 1980, P. 64., *Finnis J.* "Natural Law Theories", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2014 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<http://plato.stanford.edu/archives/fall2014/entries/natural-law-theories/>>

բանության տեսանկյունից խնդրահարույց: Զ. Ֆինիսն իր փաստարկում թույլ է տալիս ռացիոնալ փաստարկման սխալ, որը հայտնի ժամանակակից փիլիսոփա Դ. Դենենթն անվանում է «խորամտություն» (անգլ.՝ *deepity*)¹⁴⁴: Առաջին ընթերցմամբ, նման սխալ պարունակող դատողությունը թվում է, թե տրիվիալ և ճշմարիտ: Սակայն երկրորդ ընթերցմամբ առաջ է գալիս այդ դատողության սխալականությունը: Այսպես, օրինակ, վերցնենք ֆինիսյան «անարդար օրենքն՝ օրենք չէ» կամ «անվավեր փաստարկն՝ փաստարկ չէ» պնդումները: Առաջին ընթերցմամբ, եթե ելնենք այն կանխավարկածից, որ արդարությունն անհրաժեշտաբար կապված է օրենքի գոյության փաստի հետ կամ ոչ-վավեր փաստարկն՝ փաստարկի չգոյության բավարար պայման է, ապա պետք է ընդունենք, որ Զ. Ֆինիսի դատողությունը ճշմարիտ է և տրիվիալ: Այս առումով, դատողությունը տրիվիալ և ճշմարիտ է այնքանով, որքանով անարդար օրենքն հասարակության մեջ չունի այնքան սոցիալական արդյունավետություն, ինչպիսին պետք է ունենան օրենքները որպես սոցիալական կարգավորիչներ¹⁴⁵: Նույն կերպ էլ անվավեր փաստարկն չունի այն արդյունավետությունը, ինչպիսին ունի տրամաբանորեն վավեր փաստարկը: Սակայն երկրորդ ընթերցմամբ երևում է դատողության սխալական լինելը: Երկրորդ ընթերցմամբ երևում է, որ դատողության առավել խոր իմաստը, ըստ որի՝ «անարդար օրենքը չունի փաստացի գոյություն» կամ «անվավեր փաստարկը չունի փաստացի գոյություն» սխալ է: Այսպես դրական իրավունքը նկարագրելիս ասել, օրինակ, «Հյուսիսային Կորեան իրավակարգ չէ, քանի որ անարդար է» կամ «Ֆաշիստական Գերմանիան իրավակարգ չէր, քանի որ անարդար էր» թվում է՝ տրամաբանորեն անհիմն և սուբյեկտիվ: Քանի որ նման դատողությունները պարունակում են կոնկրետ իրավակարգի լեզվանշանագիտական առումով սխալ և սուբյեկտիվ նկարագրություն:

Ժամանակակից հայտնի ոչ-պոզիտիվիստ Ռոբերտ Ալեքսին գտնում է, որ դրական իրավունքի լեզվանշանագիտական և լեզվատրամաբանական օբյեկտիվությունն անհրաժեշտաբար կապված է բարոյականության հետ:

Համաձայն Ռ. Ալեքսիի՝ դրական իրավունքի լեզվանշանագիտական օբյեկտիվու-

¹⁴⁴ Տե՛ս *Dennett D. C.* Intuition Pumps And Other Tools For Thinking. NY/London: W. W. Norton & Company. 2013, P. 56-58.

¹⁴⁵ Տե՛ս *Finnis J.* Natural Law And Natural Rights. Oxford: Clarendon Press. 1980, P. 364.

թյունը իր մեջ ներառում է երկու առում՝ արտաքին և ներքին¹⁴⁶: Արտաքին առումը բացառում է դրական իրավունքի իմաստաբանական (իմա՝ սեմանտիկ) օբյեկտիվության և բարոյականության միջև որևէ հասկացության անհրաժեշտ կապի առկայությունը¹⁴⁷: Այս կապն բացակայում է նույնիսկ այն դեպքում, երբ դրական իրավունքը ծայրահեղ անարդար է¹⁴⁸: Ըստ Ռ. Ալեքսիի՝ արտաքին առումը ոչ թե ակտուալ դիտորդի դիտանկյունն է, այլ հնարավոր դիտորդի¹⁴⁹: Այսինքն այն դիտորդի, որի բացակայությունն որևէ ազդեցություն չունի դրական իրավունքի կենսագործման վրա: Այս տեսանկյունից Ռ. Ալեքսին առաջ չի քաշում դրական իրավունքի և բարոյականության միջև անհրաժեշտ կապի թեզը¹⁵⁰:

Ամբողջությամբ այլ է Ռ. Ալեքսիի կողմից ներկայացվող ներքին առումը կամ իրավունքի համակարգի մասնակցի տեսանկյունը: Ըստ Ռ. Ալեքսիի՝ իրավունքի համակարգի մասնակցի տեսանկյունից իրավունքի և բարոյականության միջև առկա է անհրաժեշտ հասկացության կապ¹⁵¹: Ռ. Ալեքսին իր այս պնդումը հիմնավորում է հետևյալ կերպ: Նա առանձնացնում է երեք տեսակ նորմատիվ համակարգեր՝ ¹⁵²

1. Նորմատիվ համակարգեր, որոնք հավակնում են բարոյական ճշմարտացիության,
2. Նորմատիվ համակարգեր, որոնք հավակնում են բարոյական ճշմարտացիության, սակայն չեն կենսագործվում,
2. Նորմատիվ համակարգեր, որոնք չեն հավակնում բարոյական ճշմարտացիության:

Ըստ Ռ. Ալեքսիի՝ առաջին երկու տեսակին պատկանող համակարգերը կարող են լինել իրավական, իսկ երրորդը՝ ոչ: Բայց ի տարբերություն առաջինի, երկրորդ համակարգը կարող է միայն լինել թերի իրավական համակարգ, քանի որ հավակնությունը բարոյական ճշմարտացիության այդտեղ չի կենսագործվում¹⁵³:

Ռ. Ալեքսին փաստարկում է իրավական համակարգի բարոյական ճշմարտա-

¹⁴⁶ St' u Alexy R. The Argument From Injustice. Oxford: Clarendon Press. 2002, P. 25-26.

¹⁴⁷ St' u Alexy R. The Argument From Injustice. Oxford: Clarendon Press. 2002, P. 28.

¹⁴⁸ Ibid. P. 34.

¹⁴⁹ St' u Alexy R. Between Positivism and Non-positivism? A Third Reply to Eugenio Bulygin // in Ferrer B. J., Moreso J. and Papayannis D. Neutrality and theory of law. 1st ed. Dordrecht: Springer. 2013, P. 229.

¹⁵⁰ St' u Alexy R. The Argument From Injustice. Oxford: Clarendon Press. 2002, P. 31.

¹⁵¹ Ibid. P. 35.

¹⁵² Ibid. P. 34.

¹⁵³ St' u Alexy R. The Dual Nature Of Law. Ratio Juris. Vol. 23, No. 2 (2010), P. 177.

ցիության հավակնությունը՝ փորձելով ցույց տալ, որ այս հավակնությունը հասկացության մակարդակում ունի անհրաժեշտ բնույթ: Նա բերում է երկու դատողության օրինակ՝¹⁵⁴

1. «Մայրցամաքային իրավական համակարգերը մայրցամաքային են»,
2. «Թերի իրավական համակարգերը թերի են»:

Առաջին օրինակում, ըստ Ռ. Ալեքսիի, գործ ունենք տրիվիալ և ճշմարիտ դատողության հետ: Սակայն, միաժամանակ, կարող ենք փաստել, որ «իրավական համակարգ» կապակցության և «մայրցամաքային» եզրույթի միջև չկա որևէ հասկացության անհրաժեշտություն: Քանի որ, բացի «մայրցամաքային» իրավական համակարգերից, կան նաև՝ սոցիոլոգիական առումով այլ իրավական համակարգեր, դիցուկ՝ անգլո-սաքսոնական, հինդուիստական, սոցիալիստական, մուսուլմանական և այլն:

Ինդիրն այլ է երկրորդ դատողության հետ: Երկրորդ դատողությունը ևս տրիվիալություն է: Սակայն, բացի այն փաստից, որ վերջինս տրիվիալություն է, ըստ Ռ. Ալեքսիի, երկրորդ դատողության մեջ ակնհայտ երևում է, որ իրավական համակարգի թերությունը անհրաժեշտ հատկանիշ չէ իրավական համակարգերի համար¹⁵⁵: Ի հեճուկս սրան՝ նաև երևում է, որ իրավական համակարգի թերությունը՝ անցանկալի հատկանիշ է: Եթե իրավական համակարգի, օրինակ, մայրցամաքային լինելը՝ ոչ ցանկալի է, ոչ էլ՝ անցանկալի, ապա իրավական համակարգի թերի լինելը՝ անցանկալի է: Այսինքն՝ գործնական առումով՝ անցանկալի հատկանիշ է: Իսկ ցանկալի հատկանիշը՝ հակառակն է՝ ունենալ անթերի իրավական համակարգ: Դրա համար՝ տվյալ իրավական համակարգի համար գործնական անհրաժեշտություն է հավակնել բարոյական ճշմարտացիության:

Այսպես, ըստ Ռ. Ալեքսիի, ի տարբերություն առաջին դատողության, երկրորդ դատողությունից ակնհայտ է դառնում, որ իրավական համակարգերը հավակնում են բարոյական ճշմարտացիության:

Ռ. Ալեքսին իրավական համակարգերը բարոյական ճշմարտացիության հավակնության թեզը տարածում է նաև առանձին իրավանորմերի վրա: Ըստ Ռ. Ալեքսիի՝ առան-

¹⁵⁴ St'u Alexy R. On The Thesis Of A Necessary Connection Between Law And Morality: Bulygin' s Critique. Ratio Juris. Vol. 13, No. 2 (2000), P. 146.

¹⁵⁵ St'u Alexy R. Between Positivism and Non-positivism? A Third Reply to Eugenio Bulygin // in Ferrer B. J., Moreso J. and Papayannis D. Neutrality and theory of law. 1st ed. Dordrecht: Springer. 2013, P. 234-235.

ծին իրավանորմերը, ինչպես նաև իրավակիրառման ակտերը նույնպես հավակնում են բարոյական ճշմարտացիության: Դիտարկենք հետևյալ դատողությունները՝¹⁵⁶

1. Որևէ իրավակարգում առկա է սահմանադրական նորմ, որի համաձայն՝ X պետությունը համարվում ինքնիշխան, ֆեդերալ և անարդար,

2. X-ը դատապարտվում է մահապատժի, որը համարվում է օրենքի սխալ մեկնաբանության արդյունք:

Ռ. Ալեքսին առաջին օրինակով ցույց է տալիս, որ ԳԴՀ հիմնական օրենքի 1-ին հոդվածը, եթե լիներ այնպես, ինչպիսին իր բերված օրինակն է, ապա այն ոչ միայն կունենար լեզվական, բարոյական, տրամաբանական, տեխնիկական թերություն, այլև՝ իրավական: Սրանով Ռ. Ալեքսին ցույց է տալիս, որ իրավանորմերը ևս հավակնում են բարոյական ճշմարտացիության¹⁵⁷:

Իսկ երկրորդ օրինակով Ռ. Ալեքսին ցույց է տալիս, որ եթե լիներ այնպիսի դատական ակտ, որով անձը դատապարտվեր որևէ պատժի և, միաժամանակ, նույն ակտը իր բովանդակության մեջ ճանաչեր, որ *per se* (ինքնին)՝ այդ ակտը օրենքի սխալ մեկնաբանության արդյունք է, ապա այն կունենար ոչ միայն՝ լեզվական, բարոյական, տրամաբանական, տեխնիկական, այլև՝ որ կարևոր է՝ իրավական թերություն:

Այս օրինակով Ռ. Ալեքսին նշում է, որ իրավակիրառ գործունեությունը ևս հավակնում է բարոյական ճշմարտացիության¹⁵⁸:

Ըստ Ռ. Ալեքսիի՝ դրական իրավունքի իրավանորմերի իրավաբանական վավերությունը ևս անհրաժեշտ կապով կապված է բարոյականության հետ¹⁵⁹: Սակայն ոչ այն առումով, որ բարոյականությանը հակասող իրավանորմերն իրավաբանորեն անվավեր են, այլ որ բարոյական ծայրահեղ թերություններ ունեցող իրավանորմերն անվավեր են¹⁶⁰:

Այն բարոյականությունը ինչի մասին խոսում է Ռ. Ալեքսին պատահական բարոյականություն չէ, այլ որոշակի¹⁶¹: Այն ընդհանուր գործնական դիսկուրսի (իմա՝

¹⁵⁶ St' u Alexy R. The Argument From Injustice. Oxford: Clarendon Press, 2002, P. 36-39.

¹⁵⁷ St' u Alexy R. On the Concept and the Nature of Law. Ratio Juris. Vol.21, No. 3 (2008), P. 287-288

¹⁵⁸ St' u Alexy R. The Dual Nature Of Law. Ratio Juris. Vol. 23, No. 2 (2010), P. 171.

¹⁵⁹ Ibid. P. 177.

¹⁶⁰ Ibid. P. 177.

¹⁶¹ Ibid. P. 75.

քննախոսության) ռացիոնալության միջոցով փաստարկված և հաստատված բարոյականություն է¹⁶²: Իսկ ընդհանուր գործնական դիսկուրսի ռացիոնալությունը իր հերթին կանոնների, սկզբունքների և ձևերի ամբողջություն է¹⁶³: Այդ կանոններից են՝ փաստարկների հստակությունը, անհակասականությունը, էմպիրիկ փաստերի վրա հիմնված լինելը և չկեղծված լինելը¹⁶⁴: Դիսկուրսի ընթացակարգը կազմված է այնպիսի կանոններից, որոնք երաշխավորում են դիսկուրսին մասնակցելու յուրքանջուրի իրավունքը, ուրիշներին իրենց փաստարկների վերաբերյալ հարցեր տալու, ինչպես նաև սեփական փաստարկները պաշտպանելու իրավունքները¹⁶⁵:

Դիսկուրսի համար տրամաբանական անհրաժեշտություն է համարվում մարդու իրավունքների գաղափարը և այն տրամաբանորեն անհնար է հերքելը¹⁶⁶:

Ռ. Ալեքսիի հայեցակետից երևում է, որ դրական իրավունքի լեզվանշանագիտական օբյեկտիվությունը հասկացության անհրաժեշտության կապով կապված է բարոյականության հետ: Իսկ լեզվատրամաբանական օբյեկտիվությունը՝ գործնական անհրաժեշտության կապով է կապված դրական իրավունքի հետ:

Ռ. Ալեքսիի հայեցակետը, ինչպես Զ. Ֆիննիսի հայեցակետը ևս հիմնված է «խորամտություն» (անգլ.՝ «deepity») անվանումով հայտնի՝ ռացիոնալ փաստարկման սխալմունքի վրա:

Նախ և առաջ՝ ուսումնասիրենք այն օրինակները, որոնց շնորհիվ Ռ. Ալեքսին փորձում է փաստարկել, որ իրավական համակարգերը հավակնում են բարոյական ճշմարտացիության:

Դատողությունը, որ թերի իրավական համակարգերը թերի են թվում է, թե հասարակ տրիվիալություն է և տրամաբանորեն ճշմարիտ է: Սակայն սա միայն առաջին ընթերցմամբ: Երկրորդ ընթերցմամբ, ակնհայտ է դառնում այն սխալը, որի վրա կառուցվել է ամբողջ դատողությունը: Իրավական համակարգի թերությունը ինքին ապացուցման կարիք ունի և «թերի իրավական համակարգ» արտահայտությունը որեւիցե կերպ չի վկայում թերի իրավական համակարգերի գոյության հնարավորության

¹⁶² St' u Alexy R. The Dual Nature Of Law. Ratio Juris. Vol. 23, No. 2 (2010), P. 172.

¹⁶³ St' u Alexy R. Theorie der juristischen Argumentation. Frankfurt am Main, 2001, P. 233-234.

¹⁶⁴ St' u Alexy R. The Dual Nature Of Law. Ratio Juris. Vol. 23, No. 2 (2010), P. 172.

¹⁶⁵ St' u Alexy R. Theorie der juristischen Argumentation. Frankfurt am Main, 2001, P. 412-415.

¹⁶⁶ Ibid. P. 255-256.

փաստի մասին: Այդ առումով, իրավական համակարգի թերությունը սուբյեկտիվ չափորոշիչների վրա հիմնված արժևորում է և օբյեկտիվ չէ: Քանի որ չկան թերի կամ կատարյալ իրավական համակարգերի համար սահմանված գիտական չափորոշիչներ:

Մյուս օրինակները, որոնց միջոցով Ռ. Ալեքսին փորձում է ցույց տալ դրական իրավունքի նորմերի և իրավակիրառ ակտերի հավակնությունը առ բարոյականություն, տրամաբանական առումով ևս անթերի չեն: Իհարկե, Ռ. Ալեքսին իրավացի է պնդելով որ, եթե որևէ իրավակարգում գոյություն ունենար իրավանորմ համաձայն որի՝ «X պետությունը համարվում է ինքնիշխան, ֆեդերալ և անարդար» այն անհրաժեշտաբար կունենար մի շարք թերություններ: Սակայն պնդել, որ այն կունենար այդ թերությունների մեջ նաև իրավական թերություն՝ թվում է՝ բավական կասկածելի: Առաջին, նույնիսկ ավտորիտար և տոտալիտար քաղաքական ռեժիմները ձգտում են իրավաստեղծագործական և իրավակիրառման հեղինակության հաստատմանը և, երբեմն, քողարկում են իրենց ռեժիմի բնույթն՝ ընդունելով իրավանորմեր, որոնք լավագույնս համապատասխանում են տվյալ հասարակության ակնկալիքներին: Այս դեպքում, տվյալ իրավանորմերը հավակնում են ոչ թե բարոյական ճշմարտացիության, այլ հանրային ակնկալիքների արտացոլման: Իսկ վերջիններս կարող են նաև լինել բարոյականության տեսանկյունից անընդունելի, բայցևայնպես, հասարակության համար ընդունելի: Ռ. Ալեքսիի օրինակում նշված «անարդար» տերմինը չի օգտագործվի իրավունքի նորմատիվ նախադասության մեջ, ոչ թե նրա համար որ այն բարոյական և իրավական առումով թերի է, այլ նրա համար, որ հասարակական ակնկալիքների տեսանկյունից արդարացված չի լինի: Քանի որ հասարակությունը իր ակնկալիքների մեծ մասը նույնականացնում է «արդարության» հետ: Այլ կերպ ասած՝ հասարակության անդամների մեծամասնությունը հարաբերականորեն ընդհանուր հասարակական-էթիկական նպատակները և ակնկալիքները համարում են բարոյական և արդար: Իսկ ավտորիտար կամ տոտալիտար պետաիրավական ռեժիմին անհրաժեշտ է պահպանել ռացիոնալ պոպուլիզմը և հնարավորինս չխուսափել այդ ակնկալիքների մինիմումի իրացումից:

Երկրորդ՝ քաղաքական ռեժիմը, նույնիսկ ավտորիտար և տոտալիտար, որպես կանոն, համարում է իր իրավաստեղծագործ և իրավակիրառ գործունեության հետե-

վանքները որպես բարոյական: Իրենց քաղաքական ռեժիմները բարոյական են համարել և համարում գրեթե բոլոր ժամանակակից դիկտատորները՝ Ն. Չաուշեվսկուն, Պ. Պոտը, Ա. Պինդչետը, Ս. Հուսեյնը, Մ. Քադաֆին, Ռ. Մուգաբեն, Բ. Ասադը, և այլոք: Այս երկու փաստարկները ամբողջությամբ կիրառելի են Ռ. Ալեքսիի իրավակիրառման առ բարոյականության հավակնության թեզի նկատմամբ ևս:

Իսկ ինչ վերաբերում է Ռ. Ալեքսիի այն թեզին, թե բարոյական առումով ծայրահեղ թերի իրավունքի նորմը կորցնում է իր իրավաբանական վավերությունը՝ այն ևս միանշանակ չէ: Ոչ մի ժամանակակից պոզիտիվիստ չի ժխտի, որ դրական իրավունքի սոցիալական արդյունավետությունը, որոշ դեպքերում, իր վրա կրում է բարոյականության ազդեցությունը: Եվ այդ առումով, որպեսզի իրավաստեղծը հասնի որոշակի սոցիալական նպատակների, ինչի համար իրականացնում է իրավաստեղծագործություն, նրա համար գործնականորեն անհրաժեշտ է իրավաստեղծագործության ամբողջ ընթացքում բարոյական պարտադրանքները կատարելը և արգելքները պահպանելը: Այդ առումով, իրավաբանական պոզիտիվիզմը գտնում է, որ դրական իրավունքի սոցիալական արդյունավետության և բարոյականության միջև առկա է գործնական նշանակության անհրաժեշտ կապ: Սակայն այս ամենը չի նշանակում, որ իրավաբանական պոզիտիվիզմը գործնական անհրաժեշտությունից զատ՝ ճանաչում է բոլոր իրավակարգերում այս կապերի տրամաբանական կամ էմպիրիկ անհրաժեշտությունը: Որոշելու համար, օրինակ, անարդար կամ ծայրահեղ անարդար իրավունքը իրավաբանորեն վավե՞ր է կոնկրետ իրավակարգում, թե ոչ, պետք է նայել արդյո՞ք պահպանվել և կատարվել են տվյալ իրավակարգի մետանորմերը՝ իրավաստեղծագործության ընթացքում, թե՛ ոչ:

Այսպիսով, կարելի է փաստել, որ իրավաբանական ոչ-պոզիտիվիզմի խոշոր ներկայացուցիչներից Ռ. Դվորկինը դրական իրավունքի լեգվատրամաբանական օբյեկտիվությունը անհրաժեշտաբար կապում է բարոյականության հետ, իսկ Զ. Ֆինիսը դրական իրավունքի լեգվանշանագիտական օբյեկտիվությունն է անհրաժեշտաբար կապում բարոյականության հետ: Ինչ վերաբերում է Ռ. Ալեքսիին, ապա նա և՛ լեգվանշանագիտական, և՛ լեգվատրամաբանական առումով դրական իրավունքի օբյեկտիվությունը անհրաժեշտաբար կապում է բարոյականության հետ:

Ինչպես ցույց է տալիս այս հեղինակների կողմից ներկայացվող փաստարկների ուսումնասիրությունը, այդ փաստարկները հիմնվում են անկատար տրամաբանական գործողությունների, ինչպես նաև ռացիոնալ փաստարկման սխալմունքների վրա:

Միաժամանակ, հանուն արդարության՝ պետք է նշել, որ նախորդ պարագրաֆում մեր կողմից քննարկված իրավաբանական պոզիտիվիզմի ոչ բոլոր իմացաբանական թեզերն էին ռացիոնալ փաստարկվածության տեսանկյունից ընդունելի: Դրա ցայտուն վկայություն էին կազմում էքսկլյուզիվ պոզիտիվիզմի որոշ թեզերը, որոնք արժանացան մեր քննադատությանը՝ մեր կողմից ձևակերպված «մետանորմատիվ փաստարկ»-ի միջոցով: Սակայն ցուցադրելով էքսկլյուզիվ պոզիտիվիզմի տվյալ թեզերի անկատարությունը՝ մենք, այնուամենայնիվ, փաստում ենք, որ դրական իրավունքի իմացաբանական՝ լեզվանշանագիտական և լեզվատրամաբանական օբյեկտիվության համատեքստում ավելի հիմնավոր է թվում իրավաբանական պոզիտիվիզմի փիլիսոփայությունը և մեթոդոլոգիան, քան իրավաբանական ոչ-պոզիտիվիզմի:

ԳԼՈՒԽ 3. ԴՐԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԳԻՏԱԲԱՆԱԿԱՆ ՕԲՅԵԿՏԻՎՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ

3.1. Դրական իրավունքի վերաբերյալ օբյեկտիվ գիտելիքի ձեռքբերման մեթոդոլոգիական հիմնահարցերը

Դրական իրավունքի գիտաբանական ռացիոնալությունը ամբողջությամբ հիմնված է օբյեկտի համակողմանի և ճշմարիտ բացահայտման վրա¹⁶⁷: Եթե ելակետային ընդունում ենք այն կանխավարկածը, որ իրավագիտության նպատակն իրեն հասանելի միջոցներով դրական իրավունքի էմպիրիկ իրականությունը օբյեկտիվ նկարագրելն ու բացատրելն է, ապա ներակա (իմա՝ իմպլիցիտ) կարգով ընդունում ենք, որ այն պետք է հիմնված լինի որոշակի չափանիշների և մեթոդների վրա¹⁶⁸: Այլապես առանց կոնկրետ չափանիշների և մեթոդների անհնար է խոսել դրական իրավունքի վերաբերյալ ձեռքբերված գիտելիքի օբյեկտիվության մասին¹⁶⁹:

Այսպիսով իրավագիտությունը էմպիրիկ փաստերի ուսումնասիրության ընթացքում ձևավորում է ընդհանուր գիտաբանական կանխավարկածներ, կոնցեպտուալ կանոններ և չափանիշներ (Տե՛ս գլուխ 1, § 1.2): Իսկ սրանք իրենց հերթին դառնում են դրական իրավունքի օբյեկտիվության վերհանման մեթոդոլոգիական համակազմի համար ուղենիշեր: Էպիստեմոլոգիական կանխավարկածները, կոնցեպտուալ կանոնները և չափանիշները, և դրանց համապատասխանող մեթոդոլոգիան ստեղծում են դատողությունների և գիտության միջև երկկողմ կապ: Այնպիսի կապ, երբ առաջինը դառնում է անհրաժեշտ և բավարար պայման կոնկրետ դատողությունների խումբը գիտական համարելու, իսկ վերջինս էլ հիմնվելով էմպիրիկ փաստերի վրա դառնում է անհրաժեշտ և բավարար պայման գիտաբանական կանխավարկածների, կոնցեպտուալ կանոնների և չափանիշների փոփոխությունների համար:

Այստեղից երևում է, որ գիտության, ինչպես նաև իրավագիտության լեզուն ոչ միայն

¹⁶⁷ Տե՛ս *Булыгин Е. В.* Мое видение рациональности права // Коммуникативная теория права и современные проблемы юриспруденции: К 60-летию Андрея Васильевича Полякова. Коллективная монография: Т. 2. / Под ред. М.В. Антонова, И.Л. Честнова; Издв - СПб., 2014, С. 35, *Hart H.* The concept of law. 2nded. Oxford: Clarendon Press. 1994, P. V.

¹⁶⁸ Տե՛ս *Тарасов Н. Н.* Методологические проблемы юридической науки. Екатеринбург: Издв- УрГЮА. 2001, С. 79, 179.

¹⁶⁹ Տե՛ս *Goldman A. I.* The Need for Social Epistemology // in Leiter B. The Future for Philosophy. Oxford: Clarendon Press. 2004, P. 190,

նկարագրողական է, այլև պատվիրագրող¹⁷⁰: Հենց իրավագիտության լեզվի այսօրինակ երկակի բնույթն էլ կառուցում (վերակառուցում) է իրավունքի տեսությունը¹⁷¹:

Հարց է առաջանում. ինչպիսի՞ որական կապով է իրավունքի տեսությունը կապված պատվիրագրերի լեզվի (իմա՝ պրեսկրիպտիվների) հետ:

Այս հարցին հնարավոր է տալ երկու, միմյանց հետ մրցակցող, պատասխաններ:

Առաջին պատասխանի համաձայն՝ իրավունքի տեսության պատվիրագրող լեզուն անհրաժեշտաբար կապված չէ դրական իրավունքի վերաբերյալ օբյեկտիվ գիտելիքի ձեռքբերման հետ: Այսինքն՝ պատվիրագրող լեզուն չի նախորդում դրական իրավունքի տեսությանը: Կամ՝ դրական իրավունքի տեսությունը չի հաջորդում պատվիրագրող լեզվին:

Երկրորդ պատասխանի համաձայն՝ իրավունքի տեսության պատվիրագրող լեզուն անհրաժեշտաբար կապված է դրական իրավունքի վերաբերյալ օբյեկտիվ գիտելիքի ձեռքբերման հետ: Այսինքն՝ նախորդում է դրական իրավունքի տեսությանը:

Վերլուծելու համար այս երկու պատասխանները վերագրենք նրանցից յուրաքանչյուրին՝ երկուական փաստարկներ:

Առաջին խմբին՝ հետևյալ դատողությունը՝

1. Իրավունքի տեսությունը չի պատվիրագրում, սակայն ձեռք է բերում օբյեկտիվ գիտելիք դրական իրավունքի վերաբերյալ:

Երկրորդ խմբին վերագրենք հետևյալ դատողությունը՝

2. Իրավունքի տեսությունը չի պատվիրագրում, այդ փաստի ուժով չի կարող ձեռք բերել օբյեկտիվ գիտելիք դրական իրավունքի վերաբերյալ:

Առաջին խմբի դատողությունը ցույց է տալիս, որ իրավունքի տեսության պատվիրագրերի գոյությունը կամ դրանց գոյության ժխտումը որևէ կերպ կապված չէ դրական իրավունքի վերաբերյալ գիտելիքի ձեռքբերման հետ:

Իսկ երկրորդ խմբի դատողությունը ցույց է տալիս հակառակը: Սրա համաձայն

¹⁷⁰ Տե՛ս *Coleman J. L.* Negative And Positive Positivism. *The Journal of Legal Studies*. Vol.11, No. 1 (1982), P. 139-164., *Waluchow W. J.* Inclusive Legal Positivism. Oxford: Clarendon Press, 1994, P. 24-30.

¹⁷¹ Տե՛ս *Bayón C. J.* The Province of Jurisprudence Underdetermined // in Beltrán F., Moreso J. and Papayannis D. Neutrality and theory of law. 1st ed. Dordrecht: Springer. 2013, P. 3., *Bix B.* Conceptual questions and jurisprudence. *Legal Theory*. Vol. 1, No. 4 (1995), P. 465-479., *Bix B.* Raz, authority, and conceptual analysis. *American Journal of Jurisprudence*. Vol.50 (2005), P. 311-316.

իրավունքի տեսության պատվիրագրերը անհրաժեշտ կապով կապված են դրական իրավունքի վերաբերյալ օբյեկտիվ գիտելիքի ձեռքբերման հետ:

Հնարավոր է պնդել, որ առաջին խումբ դատողությունը բխում է փիլիսոփաներ Ջորջ Մուրի և Ջոն Օսթինի կողմից ներկայացվող այն փաստարկից, որ մեկ բարդ համադասական նախադասության մեջ անհնար է հաստատել որևէ փաստ և, միաժամանակ, ժխտել դա՝ չհավատալով դրան¹⁷²:

Ջ. Օսթինը բերում է հետևյալ բարդ համադասական նախադասության օրինակը՝ «կատուն նստած է դռան շորի վրա, բայց ես դրան չեմ հավատում»¹⁷³: Դատողություն անողը, ասելով՝ կատուն նստած է շորի վրա, արդեն իսկ ենթադրում է կամ ի նկատի ունի, որ ինքը (նույնն է, թե դատողություն կատարող անձը) գիտի, որ դա այդպես է: Միաժամանակ, պնդելով հակառակը, նա իմացաբանական ծուղակի մեջ է գցում ինքն իրեն:

Նույն տրամաբանական գործողությունը կարելի է կիրառել առաջին խմբի դատողության նկատմամբ: «Իրավունքի տեսությունը չի պատվիրագրում, սակայն ձեռք է բերում օբյեկտիվ գիտելիք դրական իրավունքի վերաբերյալ» ասելով, մենք նույնպես մեզ դնում ենք իմացաբանական ծուղակի մեջ: Քանի որ ասելով, որ իրավունքի տեսությունը ձեռք է բերում օբյեկտիվ գիտելիք մենք ենթադրում ենք, որ այն ունի գիտաբանական կանխավարկածներ, կոնցեպտուալ կանոններ և չափանիշներ, որոնք դառնում են իրավագետ-գիտանականի համար մեթոդոլոգիական ուղենիշեր գիտելիքի ձեռքբերման ողջ ընթացքում: Եվ ժխտելով իրավունքի տեսության պատվիրագրերը՝ ընկնում ենք իմացաբանական ծուղակի մեջ: Այս առումով առաջին խմբի դատողության մերժումը՝ վավեր է դարձնում երկրորդ խմբի դատողությունը:

Պատճառն կայանում է նրանում, որ եթե ընդունում ենք այն թեզը, որ գիտության կարևոր խնդիրն է փորձել նկարագրել էմպիրիկ իրականությունը օբյեկտիվ և համակողմանի, ապա պատվիրագրերի լեզուն ծառայում է որպես միջոց այդ նպատակին հասնելու համար: Իսկ նկարագրման ընթացքում ձեռքբերված փորձը և օգտագործված մեթոդոլոգիան հնարավորություն են տալիս հարստացնել գիտության հասկացութային-

¹⁷² Տե՛ս *Schilpp P. A., Moore. G. E. The Philosophy Of G.E. Moore. La Salle, Ill.: Open Court. 1968, P. 542., Austin J. How to do things with words. Cambridge: Harvard University Press. 1962, P. 48*

¹⁷³ Տե՛ս *Austin J. How to do things with words. Cambridge: Harvard University Press. P. 48*

տեխնիկական լեզուն և մեթոդոլոգիական գործիքակազմը: Սա հիմք է տալիս պնդելու, որ պատվիրագրող և նկարագրողական լեզվի միջև առկա է երկկողմ կապ:

Պարզելով, թե իրավունքի տեսությունը ինչ որակական կապով է կապված պատվիրագրերի լեզվի հետ, անդրադառնանք նկարագրերի (իմա՝ դիսկրիպտիվ) լեզվի և իրավունքի տեսության կապին:

Դրական իրավունքի տեսության և նկարագրողական լեզվի փոխհարաբերության հարցում հնարավոր է երկու մոտեցում:

Առաջին՝ դրական իրավունքի տեսությունը նախորդում է վերլուծական դատողությունների:

Երկրորդ՝ դրական իրավունքի տեսությունը չի նախորդում որևէ վերլուծական դատողությունների, քանի որ որպես այդպիսին վերլուծական դատողություններ գոյություն չունեն:

Դեռևս Իմանիուիլ Կանտից սկսած վերլուծական (իմա՝ անալիտիկ) դատողությունները հայտնի են որպես ապրիորի բանականության արդյունք, որոնք հակադրվում են համադրական (իմա՝ սինթետիկ) դատողություններին, որոնց ճշմարտությունը պայմանավորված է փաստերի բնույթով (իմա՝ ապոստերիորի դատողություններ) ¹⁷⁴:

Այս կանտյան տարանջատումը ընդունեց նաև տրամաբանական պոզիտիվիզմի փիլիսոփայության ներկայացուցիչ Ռուդոլֆ Կառնապը¹⁷⁵: Ըստ Ռ. Կառնապի՝ վերլուծական դատողությունները այն դատողություններն են, որոնք ճշմարիտ են իրերի նկարագրության ուժով¹⁷⁶: Կանտյան թեզի կառնապյան ռեցեպցիայի (իմա՝ մոտարկման) դեմ հանդես եկավ վերլուծական փիլիսոփայության խոշոր ներկայացուցիչ Ուիլիարդ Օրման Քուայնը¹⁷⁷: Ըստ Ու. Քուայնի՝ «վերլուծականություն» հասկացությունը հիմնված է «հոմանիշություն» հասկացության վրա, որը իր հերթին առանձին բնորոշման կարիք

¹⁷⁴ Տե՛ս Kant I. Critique of Pure Reason. Norman Kemp Smith: London, 1958, P. 14.

¹⁷⁵ Տե՛ս Carnap R. The Logical Syntax Of Language. New York: Littlefield, Adams, 1959, P. 39-40., Carnap R. The Logical Structure of the World and Pseudoproblems in Philosophy, trans. by R. George, Berkeley: University of California Press, 1967, P. 176.

¹⁷⁶ Տե՛ս Carnap R. Meaning And Necessity. Chicago: University of Chicago Press, 1956, P. 9.

¹⁷⁷ Տե՛ս Quine W. V. Two Dogmas of Empiricism // in Quine W. V. From A Logical Point Of View. Cambridge: Harvard University Press, 1961, P. 20-47.

ունի¹⁷⁸:

Ու. Քուայնը բերում է հետևյալ օրինակը. «չամուսնացած տղամարդ» և «ամուրի» հասկացությունները միմյանց հոմանիշ են: Բայց միանգամայն առեղծվածային է մնում այն հարցը, թե ինչպե՞ս ենք հասկանում, որ «չամուսնացած տղամարդ» բառակապակցությունը և «ամուրի» բառը միմյանց հոմանիշ են¹⁷⁹: Եթե փորձում ենք դուրս գալ այս հարցի «առեղծվածայնություն»-ից և պնդել, թե բառարանն է հանդես գալիս որպես հոմանիշների վերահանման միջոց, ապա մենք պետք է ընդունենք նաև, որ բառարանը մեզ հայնտում է արդեն հայտնի կամ նույնն է, թե լեզվաբանների կողմից արդեն իսկ հայտնաբերված հոմանիշների մասին: Իսկ վերջիններս, ինչպես գիտենք, եթե տեղ են գտել բառարանում, ուրեմն արդեն իսկ հիմնված են «հոմանիշություն» հասկացության վրա¹⁸⁰:

Այսպես, Ու. Քուայնը հանգում է այն եզրահանգման, որ «հոմանիշության» հասկացության միջոցով բնորոշել «վերլուծականության» հասկացությունը ոչ այլ ինչ է քան՝ հայտնի փաստարկման սխալմունք՝ *ignoratio elenchi* (իմա՝ ոչ տեղին եզրահանգում)¹⁸¹:

Ըստ Ու. Քուայնի՝ հոմանիշության հասկացությունը նաև հիմնվում է փոխարինելիության հասկացության վրա¹⁸²: Այսինքն, երկու հասկացություն միմյանց հոմանիշ են, եթե յուրաքանչյուր լեզվական ձևում մեկը մյուսով փոխարինելուց ճշմարտության արժեքը չի փոխվում (իմա՝ *salva veritate*): Ըստ Ու. Քուայնի՝ հենց սրա վրա է հիմնվում կոգնիտիվ հոմանիշության գաղափարը:

Կոգնիտիվ հոմանիշությունը վերափոխելով վերլուծական նախադասության մեջ պարունակվող մի տերմինը՝ մյուսով, պահպանում է այդ նախադասության ճշմարիտ արժեքը: Օրինակ, «ամուրի» և «չամուսնացած տղամարդ» եզրույթները կոգնիտիվ հոմանիշ են, քանի որ դրանք միմյանցով փոխարինելիս չի փոխվի պնդման կամ դատողության իմաստը կամ ճշմարիտ արժեքը: Ըստ Ու. Քուայնի՝ կոգնիտիվ հոմանիշությունը կարելի է արտահայտել հետևյալ վերլուծական պնդման տեսքով՝¹⁸³

¹⁷⁸ St' u Quine W. V. Two Dogmas of Empiricism // in Quine W. V. From A Logical Point Of View. Cambridge: Harvard University Press, 1961, P. 23.

¹⁷⁹ Ibid. P. 35-46.

¹⁸⁰ Ibid. P. 27.

¹⁸¹ Ibid.

¹⁸² Ibid. P. 27-28.

¹⁸³ Ibid. P. 29-30.

ա. «Բացառապես բոլոր ամուրիները չամուսնացած տղամարդիկ են»:

Ու. Քուայնը այս պնդման օրինակով ցույց է տալիս, որ կոգնիտիվ հոմանիշության գաղափարը հիմնվում է «անհրաժեշտության» կամ «վերլուծականության» հասկացության վրա:

Այսպես, օրինակ, պնդումը համաձայն որի՝

բ. «Անհրաժեշտաբար և բացառապես բոլոր ամուրիները ամուրի են» կլինի տրիվիալություն և վերլուծական ճշմարտություն¹⁸⁴: Վերջինս հնարավորություն կտա ճշմարտության արժեքը պահպանելով փոփոխություն կատարելու երկու նույնիմաստ հասկացությունների միջև: Այսինքն՝ եթե մենք ընդունում ենք, որ «ամուրին» և «չամուսնացած տղամարդը» ճշմարտության արժեքը պահպանելով (իմա՝ *salva veritate*) փոփոխելի են, ապա հետևյալ պնդումը ևս կլինի վերլուծական ճշմարտություն՝

գ. «անհրաժեշտաբար բոլոր և բացառապես ամուրիներն են չամուսնացած տղամարդիկ»¹⁸⁵:

Սակայն վերջին պնդումը կլինի ճշարիտ ոչ թե այն ուժով, որ «ամուրին» և «չամուսնացած տղամարդ» հասկացությունները կոգնիտիվ հոմանիշ են, այլ այն ուժով, որ վերլուծական հասկացություններ են հիմնված «անհրաժեշտություն» հասկացության վրա: Այսինքն՝ կոգնիտիվ հոմանիշության գաղափարը հաջորդում է «վերլուծականության» հասկացությանը, ոչ թե բացատրում և լույս սփռում «վերլուծականության» վրա:

Ու. Քուայնը բերում է այլ օրինակ ևս: Նա առաջարկում է պատկերացնել մի լեզու, որտեղ չկա մոդալ մակբայ, որը ցույց է տալիս «անհրաժեշտություն»-ը¹⁸⁶:

Այդ լեզուն կլինի էքստենսիոնալ: Այլ կերպ ասած՝ երկու պրեդիկատ, որոնք ճշմարիտ են միևնույն օբյեկտի հատկության մասին, մնում են ճշմարիտ նույնիսկ մեկը մյուսով փոխարինելու պարագայում: Բայց տերմինների փոխարինումը զուտ էքստենսիոնալ համաձայնության արդյունքում հիմնվելու է էմպիրիկ փաստերի և ոչ «վերլուծականության» (իմա՝ «իմաստի») հասկացության վրա:

Օրինակ, հայերեն լեզվում «իրավանորմ» և «իրավադրույթ» հասկացությունները

¹⁸⁴ Տե՛ս Quine W. V. Two Dogmas of Empiricism // in Quine W. V. From A Logical Point Of View. Cambridge: Harvard University Press, 1961, P. 30.

¹⁸⁵ Ibid. P. 29-30.

¹⁸⁶ Ibid. P. 30.

հոմանիշ են:

Այսպես, դատողությունը, որի համաձայն՝ «բոլոր իրավանորմերը անհրաժեշտաբար իրավադրույթներ են» կլինի ճշմարիտ ոչ թե նույնիմաստության ուժով, այլ այն փաստի ուժով, որ էմպիրիկ իրականության մեջ բոլոր իրավունքի նորմերը անվանվում են նաև իրավադրույթներ: Վերջինս իրավագիտության լեզվի զարգացման արդյունք է և չի հիմնված՝ լեզվական նույնիմաստության վրա:

Այսինքն՝ կոգնիտիվ հոմանիշությունը, ըստ էության, հիմնվում է ոչ թե՝ պահելով ճշմարտության արժեքը (իմա՝ *salva veritate*) փոփոխելիության վրա, այլ պահելով վերլուծականությունը փոփոխելիության վրա:

Այսպիսով, կարելի է եզրահանգել, որ կոգնիտիվ հոմանիշության գաղափարը ոչ թե բացատրում է «վերլուծականություն» հասկացությունը, այլ ինչպես ցույց է տալիս Ու. Քուայնը, այն ինտենսիվորեն հիմնված է դրա վրա:

Ըստ Ու. Քուայնի՝ «վերլուծականության» հասկացության կիրառելիությունը կլինի հիմնավորված, եթե մենք ընդունենք իմաստի վերիֆիկացման տեսությունը: Վերջինս հիմնվում է այն կանխավարկածի վրա, որ յուրաքանչյուր նախադասության մեջ առկա տերմինների իմաստներն արտահայտում են ընկալողական փորձ: Իսկ նման ընկալողական փորձն էլ իր հերթին հիմնվում է էմպիրիկ փաստերի վրա: Սա Ու. Քուայնն անվանում է ռադիկալ պարզեցում (իմա՝ ռեդուկցիոնիզմ)¹⁸⁷:

Ըստ Ու. Քուայնի՝ վերիֆիկացիոնիզմը կամ ռադիկալ ռեդուկցիոնիզմը անհիմն է, քանի որ լեզվի մեջ առկա են բազում միավորներ, որոնք դժվար է պարզեցնել՝ էմպիրիկ փորձից ելնելով¹⁸⁸: Հետևապես քանի դեռ ռադիկալ ռեդուկցիոնիզմը ապացուցված չէ այն, ըստ Ու. Քուայնի, շարունակում է մնալ, ոչ այլ ինչ, քան «դոգմատիկ հավատամք»¹⁸⁹:

Ու. Քուայնը այս ամենին հակառակ առաջարկում է գիտելիքի հոլիստիկ պատկեր¹⁹⁰:

Ըստ Ու. Քուայնի՝ գիտությունը ոչ թե հիմնված է առանձին պնդումների ճշմարտացի կամ սխալ արժևորման վրա, այլ կոնկրետ տեսությունների վերիֆիկացման և ֆալսիֆի-

¹⁸⁷ St' u Quine W. V. Two Dogmas of Empiricism // in Quine W. V. From A Logical Point Of View. Cambridge: Harvard University Press. 1961, P. 38.

¹⁸⁸ Ibid. P. 39-40.

¹⁸⁹ Ibid. P. 41

¹⁹⁰ Ibid. P. 42.

կացիայի վրա: Առանձին պնդումների ճշմարիտ կամ սխալ արժևորումը չի դարձնում սխալ կամ ճշմարիտ ամբողջ տեսությունը: Տեսությունը հիմնվելով էմպիրիկ փաստերի վրա՝ փորձում է միավորել (իմա՝ ինտեգրել) ճշմարիտ պնդումներ և դուրս մղել սխալ պնդումները: Այլ կերպ ասած՝ էմպիրիկ փաստերը դառնում են տեսության կողմից կոնկրետ պնդումների վերանայման հիմք: Այսպես, ըստ Ու. Քուայնի՝ գիտությունը ոչ թե ընդհանուր բանականության ժխտումն է, այլ իրականում դրա ընդլայնված կեցությունը¹⁹¹:

Այս ամենը կիրառելով մեր բարձրացված հարցի նկատմամբ՝ «արդյո՞ք վերլուծական դատողությունները նախորդում են դրական իրավունքի տեսությանը, թե ոչ»՝ ստանում ենք բացասական պատասխան: Դրական իրավունքի տեսությունը չունի այլ դատողություններ, քան արդեն իսկ տեսության մեջ ինտեգրված դատողությունները: Այսինքն՝ դրական իրավունքի տեսությանը չեն նախորդում դրական իրավունքի տեսության վերաբերյալ գիտաբանական դատողությունները: Դրական իրավունքի տեսությունը ամբողջապես հիմնվելով դրական իրավունքի սոցիալական գոյաբանության (իմա՝ օնթոլոգիայի) վրա ինտեգրում է մի շարք դատողություններ, որոնք ճշմարիտ են ներկայացնում դրական իրավունքի գոյաբանությունը և, դուրս մղում այն դատողությունները, որոնք սխալական են ներկայացնում դրական իրավունքի գոյաբանությունը:

Սրա արդյունքում էլ՝ դրական իրավունքի պատվիրագրող և նկարագրողական լեզվի միջև առաջանում է գործուն կապ, որի արդյունքում դրական իրավունքի հասկացությանին-տեխնիկական լեզուն հարստանում է նոր հասկացություններով, իսկ մեթոդոլոգիական լեզուն՝ նոր մեթոդներով, կոնցեպտուալ կանոններով և չափանիշներով:

Այսպիսով, իրավագիտությունը ոչ թե հանդես է գալիս ընդհանուր սոցիալական բանականությունից բարձր կանգնած գիտելիքի ձեռքբերման և նկարագրման միջոց, այլ ընդհանուր սոցիալական բանականության ընդլայնված կեցություն, իրեն յուրահատուկ նկարագրողական և պատվիրագրող լեզվով:

¹⁹¹ St'u Quine, W. V. The scope and language of science // Quine, W. V. *The Ways Of Paradox*. New York: Random. 1966, P. 229.

3.2. Դրական իրավունքի տեսության և դրական իրավունքի գործառնութավորման հարաբերակցությունը

Գրեթե բոլոր տեսաիրավական քննախոսություններում դրական իրավունքի գործառնութավորման փաստը ներակա (իմպլիցիտ) փաստվում է¹⁹²: Սակայն հարց է առաջանում. արդյո՞ք գործառնութավորումը կարևոր և անհրաժեշտ կապով կապված է դրական իրավունքի տեսության հետ¹⁹³: Պատկերացնենք երկու տեսակ դատողություն այս հարցի վերաբերյալ:

Առաջին դատողության համաձայն՝ դրական իրավունքի գործառնութավորման փաստը կարևոր և անհրաժեշտ կապով կապված չէ դրական իրավունքի տեսության հետ: Երկրորդ դատողության համաձայն՝ դրական իրավունքի գործառնութավորման փաստը կարևոր և անհրաժեշտ կապով կապված է դրական իրավունքի տեսության հետ:

Ուսումնասիրենք այս երկու դատողությունների էմպիրիկ հիմքերը:

Էմպիրիկ հիմքերը ցուցադրելու համար բերենք երկու օրինակ:

1. Դրական իրավունքը չի գործառնութավորում տվյալ հասարակության մեջ, սակայն, այնուամենայնիվ, համարվում է իրավունք:

2. Դրական իրավունքը չի գործառնութավորում տվյալ հասարակության մեջ և այդ փաստի ուժով չի համարվում իրավունք:

Նախապես նշենք, որ դժվար է գործնականում գտնել գեթ մեկ հասարակություն, որտեղ դրական իրավունքը չի գործառնութավորում: Սակայն խնդրո առարկայի ուսումնասիրման նպատակներից ելնելով պատկերացնենք տվյալ հիփոթեզի գոյությունը, քանզի տեսականորեն հնարավոր է ինչ-որ սոցիումի գոյություն, որտեղ իրավունքը (իմա՝ դրական իրավունքը) չի գործառնութավորում:

Փորձենք ենթարկել այս երկու պնդումները հասկացությանի վերլուծության: Պնդումը համաձայն որի՝ դրական իրավունքը չի գործառնութավորում տվյալ հա-

¹⁹² Բացառություն կարող են կազմել միայն այն դեպքերը, երբ քննախոսության առարկան հենց չգործառնութավորող իրավունքն է:

Այստեղ անհրաժեշտ է տարանջատել «գործառնութավորում» հասկացությունը՝ «գործառնութ» հասկացությունից: «Գործառնութավորում» հասկացությունը մենք օգտագործվում է որպես համարժեք «արդյունավետություն» հասկացությանը:

¹⁹³ See *Raz J. The concept of a legal system*. 2nd ed. Oxford: Clarendon Press. 1980, P. 203.

սարակության մեջ, բայց համարվում է իրավունք տվյալ հասարակության մեջ՝ ունի ընկալման առումով երկիմաստություն:

Առաջին ընթերցմամբ այս պնդումը ունի հետևյալ իմաստը. եթե տվյալ իրավա-կարգում բացակայում են՝ կա՛մ անվավեր են, կա՛մ էլ կիրառման ենթակա չեն դրական իրավունքի որոշակի նորմեր, ապա անհրաժեշտաբար դրանք չեն գործառութավորում տվյալ հասարակության մեջ: Օրինակ, ակնհայտ է, որ ՀՀ իրավակարգում չեն գործառութավորում գերմանական գործող իրավակարգի սահամանդրական նորմերը:

Երկրորդ ընթերցմամբ վերոնշյալ պնդումը նշանակում է, որ տվյալ հասարա-կության մեջ չգործառութավորող վավեր իրավունքը՝ իրավունք է:

Եթե առաջին ընթերցման իմաստով օգտագործվեր այս նախադասությունը, ապա պետք է ընդունեինք, որ տվյալ նախադասության մեջ չկա որևէ լեզվական և տրամաբանական թերություն:

Սակայն այլ է այս նախադասության լեզվաօգտագործումը երկրորդ իմաստով: Այս դեպքում մենք, ինչպես իրավունքի տեսության պատվիրագրերի լեզվի խնդրում (քն-նարկված նախորդ պարագրաֆում, տե՛ս գլուխ 3, §3.1) առնչվում ենք անգլիացի վեր-լուծական փիլիսոփա Զ. Օսթինի կողմից բացահայտված լեզվաօգտագործման փաստական սխալի խնդրին¹⁹⁴:

Ասելով, որ «դրական իրավունքը գոյություն ունի» կամ «այսինչ սոցիալական կարգավորիչը համարվում է իրավունքի նորմ»՝ ի նկատի ունենք կամ ենթադրում ենք, որ «դրական իրավունք»-ը կամ «իրավունքի նորմ»-ը՝ կարգավորում է որոշակի խումբ հասարակական հարաբերություններ: Այսինքն՝ ենթադրում ենք, որ դրական իրա-վունքը կամ իրավունքի նորմն անհրաժեշտաբար գործառութավորում է կոնկրետ հասարակության մեջ: Եվ այս տրամաբանությամբ շարժվելով կարող են պնդել, որ եթե այն չի գործառութավորում (իմա՝ արդյունավետ չէ) կոնկրետ հասարակության մեջ, ապա նման դեպքերում «իրավունք» եզրույթի օգտագործումը անհիմն է:

Արանից կարելի է եզրահանգել, որ առաջին հայացքից լեզվական և տրամա-բանական առումով անթերի է թվում վերոնշյալ երկրորդ պնդումը համաձայն որի՝ «եթե դրական իրավունքը չի գործառութավորում տվյալ հասարակության մեջ, ապա այդ

¹⁹⁴ Տե՛ս *Austin J.* How to do things with words. Cambridge: Harvard University Press. 1962, P. 48.

փաստի ուժով չի համարվում իրավունք տվյալ հասարակության մեջ»:

Սակայն մինչև եզրահանգումներ կատարելը, փորձենք ընդհանրացնել քննարկված երկու պնդումները երկու քննախոսության (իմա՝ դիսկուրսի) մեջ:

Առաջին քննախոսության համաձայն՝ դրական իրավունքի սոցիոլոգիական կամ հասարակական գործառութավորման անհրաժեշտությունը իրավագիտության ուսումնասիրման օբյեկտի անհրաժեշտ հատկանիշը չէ:

Երկրորդ քննախոսության համաձայն՝ դրական իրավունքի սոցիոլոգիական կամ հասարակական գործառութավորման հարցը իրավագիտության ուսումնասիրման օբյեկտի անհրաժեշտ հատկանիշն է::

Իմանալու համար, թե այս քննախոսություններից, որն է առավել փաստարկված անհրաժեշտ է հասկանալ, թե արդյո՞ք սոցիալական գործառութավորման փաստը անհրաժեշտաբար կապված է իրավանորմի գոյության փաստի հետ: Այս պարզելու համար փորձենք հասկանալ, թե ինչպիսի՞ չափանիշների ներքո է հնարավոր դրական իրավունքի սոցիալական գործառութավորման փաստի վերհանումը:

Հայտնի իրավագետ Ջոզեֆ Ռազը առաջարկում է իրավական համակարգի նորմերի կենսագործելիության վերհանման ժամանակ չխախտել հետևյալ ուղենիշերը՝ ուշադրություն դարձնել պարտադրող նորմերի կատարման վրա, խուսափել պարզեցված հաշվարկներից (իմա՝ պարզ սոցիոլոգիզմից), տարբեր կերպ վերաբերվել՝ տարբեր իրավախախտումներին՝ հաշվի առնել անտեղի հանգամանքներն ու սուբյեկտների մտադրությունները, հաշվի առնել հասարակական իրավագիտակցության մակարդակը և դրա ազդեցությունը հասարակության վարքագծի վրա, հաշվի առնել իշխանություն տվող նորմերի օգտագործումը, էական կարևորություն տալ կարևոր սահմանադրաիրավական նորմերի պահպանմանը (կատարմանը)¹⁹⁵:

Ինչպես երևում է՝ այս ուղենիշները ցույց են տալիս, որ Ջ. Ռազը ներակա (իմա՝ իմպլիցիտ) ընդունում է, որ դրական իրավունքի կենսագործումը կամ սոցիալական գործառութավորումը հաջորդում է դրական իրավունքի գոյության փաստին և ոչ՝ հակառակը. դրական իրավունքի գոյության փաստը չի հաջորդում դրա կենսագործելիության փաստին: Նույնն է, թե այն որևէ անհրաժեշտ կապով կապված չէ

¹⁹⁵ St' u Raz J. The concept of a legal system. P. 205.

դրական իրավունքի գոյության փաստի հետ:

Սակայն, այս թեզը սոցիոլոգիական տեսանկյունից կունենա լուրջ թերություններ: Նամանականոր, որ սոցիոլոգիական տեսանկյունից իրավունքը ուսումնասիրվում է որպես «կենդանի կարգավորիչ», որի հիմնական խնդիրը՝ հասարակական հարաբերությունների կարգավորումն է: Այս դեպքում վերոնշյալ «ոչ անհրաժեշտ կապի թեզը» առաջացնում է բազմաթիվ խնդիրներ. քանի որ, թույլ գործառութավորող դրական իրավունքը, չի իրականացնում «կենդանի կարգավորիչ»-ի խնդիրը: Սոցիոլոգը, որը նկարագրում է հասարակության մեջ առկա հարաբերությունների իրավական կարգավորվածությունը և իրավանորմերի կենսագործելիությունը կարող է փաստել, որ դրական իրավունքը օբյեկտիվ կարգավորման չի ենթարկում հասարակական հարաբերությունները: Նույնն է, թե դրական իրավունքը չունի բավական օբյեկտիվություն հասարակության մեջ, այսինքն՝ թերի է գործառութավորում կամ չի գործառութավորում: Այլ կերպ ասած, տվյալ դրական իրավունքի նորմերը չեն արտահայտում համընդհանուր սոցիալական ակնկալիքները, այլ միայն՝ որոշակի սուբյեկտների ակնկալիքներ: Այս առումով՝ սոցիոլոգիական տեսանկյունից այս նորմերը օբյեկտիվ չեն, ըստ այդմ՝ իրավունքի նորմեր չեն:

Սակայն այստեղ խոսքը գնում է ոչ թե դրական իրավունքի իմաստաբանական կամ լեզվատրամաբանական օբյեկտիվության մասին, այլ սոցիոլոգիական օբյեկտիվության:

Սրա հիման վրա կարելի է առանձնացնել դրական իրավունքը նկարագրող երկու տեսակ դիտորդ: Առաջին տեսակ դիտորդը կլինի սոցիոլոգիական դիտարկումներ կատարող և օրինաչափություններ ֆիքսող: Մյուս դիտորդը կլինի սոցիալական փաստեր ֆիքսող և դրանք նկարագրող իրավագետ:

Առաջին տեսակ դիտորդի համար (իմա՝ սոցիոլոգի) դրական իրավունքի օբյեկտիվ նկարագրությունը դրական իրավունքի հասարակական գործառութավորման հետ կապված կլինի անհրաժեշտ կապով: Իսկ մյուսի դիտորդի համար (իմա՝ իրավագետի) կբացակայի դրական իրավունքի օբյեկտիվ նկարագրության և դրա սոցիալական գործառութավորման միջև անհրաժեշտ կապը:

Այսպես, կլինեն երկու մրցակցող տեսակետներ. եթե՝ շարժվենք այն կանխավարկածով, որ իրավագիտությունը ոչ միայն նորմոլոգիական տիրույթ ունի, այլ

նաև սոցիոլոգիական տիրույթ, ապա առկա է անհրաժեշտ կապ դրական իրավունքի օբյեկտիվ նկարագրության և դրա հասարակական գործառնության միջև:

Այլ է վիճակը, եթե առաջնորդվենք գիտաբանական այլ կանխավարկածով՝ դրական իրավունքի տեսությունը հնարավոր է նաև առանց իրավունքի սոցիոլոգիայի¹⁹⁶:

Այս դեպքում, դրական իրավունքի համակարգի դիտորդը կարող է օբյեկտիվորեն նկարագրել դրական իրավունքի համակարգը առանց որևէ սոցիոլոգիական օրինաչափությունների անդրադառնալու: Այս իմաստով, մեր գիտաբանական կանխավարկածը կլինի նորմոլոգիական, ոչ թե սոցիոլոգիական: Այսինքն՝ դրական իրավունքի դիտորդը կբավարարվի միայն դրական իրավունքի նորմերի օբյեկտիվ նկարագրությամբ առանց անդրադառնալու այն փաստին, թե ի՞նչ դեր ունեն տվյալ նորմերը կոնկրետ վերցրած հասարակության մեջ: Այս դեպքում վերը նշված «օսթինյան փաստարկ»-ի օգտագործումը կլինի անհիմն:

Այսպիսով, սոցիոլոգիզմի նկատմամբ հնարավոր է դրսևորել հանդուրժողականություն այնքանով, որքանով իրավագիտության համար կարևոր է իրավունքի հասարակական գործառնության ուսումնասիրությունը: Սակայն անգամ մինիմալ շեղումը նման հանդուրժողականության նշյալ սահմանից կհանգեցնի իրավագիտության որպես գիտության ավտոնոմիայի կորստի, ինչպես նաև դրա գիտական ռացիոնալության փոփոխմանը:

3.3. Օբյեկտիվ տեսական գիտելիքի ազդեցությունը հասարակության առաջադիմական վերափոխման վրա

Դրական իրավունքի վերաբերյալ ձեռքբերված տեսական գիտելիքը դառնում է հասարակական իրավագիտակցության հոգեբանական և գաղափարախոսական տարրերի վրա ազդելու միջոց:

Այդ ազդեցությունը ունի երկակի ուղղվածություն: Այն ազդում է և մասնագիտական (իրավաստեղծի և իրավակիրառի) և ոչ-մասնագիտական (իրավաիրացնողի)

¹⁹⁶ Իրավունքի տեսության և սոցիոլոգիայի հարաբերակցության վերաբերյալ դասական է համարվում Հանս Բեկգենի և իրավունքի սոցիոլոգիայի հիմնադիր Օյգեն Էրլիխի միջև գիտական վեճը: Վեճի ընթացքում Հ. Բեկգենը փորձում է հիմնավորել, որ իրավունքի սոցիոլոգիական օրինաչափությունների նկարագրումը և սոցիալական երևույթի նկարագրումը տարբեր հասկացություններ են և անհրաժեշտաբար միմյանց հետ կապված չեն, տե՛ս մանրամասն Kelsen H., Ehrlich E. Rechtssoziologie und Rechtswissenschaft. Eine Kontroverse (1915/17), Baden-Baden, 2003, S. 3-54.

իրավագիտակցության վրա:

Կախված հասարակության զարգացման էվոլյուցիոն առանձնահատկություններից, իրավագիտակցության վրա տեսական գիտելիքի ազդեցությունը կարելի է բաժանել երկու խմբի.

1. Հասարակություններ, որտեղ ստացված օբյեկտիվ գիտելիքը հանդիսանում է տվյալ հասարակության անդամների համար բավարար հիմք իրենց (ան)գործողությունների համար,

2. Հասարակություններ, որտեղ ստացված օբյեկտիվ գիտելիքը հանդիսանում է տվյալ հասարակության անդամների համար ոչ անհրաժեշտ, ոչ էլ՝ բավարար հիմք իրենց (ան)գործողությունների համար:

Առաջին դեպքում խոսքը գնում է, այսպես կոչված, «բաց հասարակության» մասին¹⁹⁷: Նման հասարակության մեջ իրավագիտության կողմից ձևավորված տեսական կանխավարկածները, կանոնները և մեթոդոլոգիան օգնում են հասարակությանը լավագույնս պատկերացնելու իրավունքի գործողության հիմնական օրինաչափությունները տվյալ հասարակության մեջ: Հասարակությունը, իր հերթին, քննադատական իմաստավորման է ենթարկում տվյալ տեսական գիտելիքի պրակտիկայում կիրառելիության վերաբերյալ տարաբնույթ հարցերը¹⁹⁸: Այս առումով, հասարակական էթիկան իրավագիտության կողմից տրամադրված էթիկապես չեզոք գիտելիքի արժեքային իմաստավորման գործառույթ է կատարում հասարակության իրավական կյանքում: Հաշվի առնելով կոնկրետ էթիկական արժևորումների հիմնավորվածության և չհիմնավորվածության վերաբերյալ փաստարկների կշիռը և որակը, դիսկուրսի (իմա՝ քննախոսության) արդյունքում, որոշակի էթիկական արժևորումներ

¹⁹⁷ Այստեղ «բաց հասարակության» հասկացությունը օգտագործվում է գիտության փիլիսոփա Կառլ Պոպպերի և սոցիալական փիլիսոփա Ջորջ Սորոսի կողմից գիտական քննախոսություն (իմա՝ դիսկուրս) մտցված իմաստով: Այսինքն՝ հասարակություն, որն ունի քննադատական մտածելակերպ, չունի որևէ գիտական և էթիկական կարծրատիպ տարաբնույթ կարծիքների վերաբերյալ: Հասարակություն, որտեղ կա հստակ պատկերացում մարդկային յուրաքանչյուր գործունեության սխալականության վերաբերյալ, այդ թվում՝ գիտական և սոցիալական նշանակություն ունեցող գործունեության: Իսկ տվյալ հասարակությունը բացության աստիճանը սահմանվում է դիսկուրսի պրակտիկաների միջոցով, տե՛ս *Poper R. K. The High Tide Of Prophecy. Princeton, N.J: Princeton Univ. Press, 1971, P. 45, George S. The Alchemy Of Finance. New York: Simon and Schuster. 1987, P. 32.*

¹⁹⁸ Ինչը հիմք է տալիս պրագմատիզմի փիլիսոփայության հայտնի ներկայացուցիչ Ռիչարդ Ռորտին գիտելիքը անվանել «որպես հավատամքի սոցիալական հիմնավորում», տե՛ս *Richard R. Philosophy And The Mirror Of Nature. Princeton: Princeton University Press. 1979, Pp. 170-175.*

սկսում են համարվել ընդունելի որպես ռացիոնալ, իսկ որոշները՝ անընդունելի որպես իռացիոնալ: Այս է պատճառը, որ բաց հասարակության մեջ իրավունքի ստեղծման և կիրառման ընթացքը էթիկական առումով կողմնորոշվում է դեպի տվյալ հասարակության դիսկուրսային (իմա՝ քննախոսական) էթիկա¹⁹⁹: Իսկ գիտականությունը և ընդհանուր ռացիոնալությունը դառնում են տվյալ դիսկուրսների (իմա՝ քննախոսությունների) հիմքերը²⁰⁰:

Այս առումով հասարակական էթիկան ոչ թե փոքրամասնության կամ մեծամասնության էթիկան է, այլ դիսկուրսիոն (իմա՝ քննախոսական) պրակտիկաներում լավագույնս հիմնավորված էթիկան²⁰¹:

Ի թիվս վերոնշյալի, բաց հասարակության մեջ առաջնային է համարվում այն կանխադրույթը (իմա՝ պոստուլատը), որ մարդկային գործունեությունը, իր էությանը, սխալներից ապահովագրված չէ²⁰²: Սա է պատճառը, որ հայտնի դարձած, նոր նշանակալի գիտական փաստերի ուժով, գիտությունը փորձում է հղկել իր մեթոդոլոգիական թերացումները, իսկ հասարակությունը հետևելով գիտությանը՝ հղկում է իր դիսկուրսիվ (իմա՝ քննախոսական) պրակտիկաների արդյունքում հաստատված էթիկան²⁰³:

Բաց հասարակությունը սրա շնորհիվ հեշտությամբ հաղթահարում է յուրաքանչյուր կարծրատիպ և արագ արձագանքում է սոցիալական պրակտիկայի յուրաքանչյուր թերացմանը ու դրա շտկման անհրաժեշտությանը:

Այսինքն՝ բաց հասարակության պայմաններում ստեղծվում է մի վիճակ, որտեղ տեսական գիտելիքը չի կտրված կամ խզված հասարակական պրակտիկայից: Իրականում վերոնշյալ երկկողմ կապի շնորհիվ տեսական գիտելիքը դառնում է հասարակության լեգիտիմ ակնկալիքների ձևավորման հիմք, ինչպես նաև դրանց հասնելու միջոց:

¹⁹⁹ Ռոնալդ Դվորկինի կարծիքով, ԱՄՆ իրավական համակարգի մասնակից իդեալական դատավորը, օրինակ՝ դատավոր «Հերկուլեսը» պարտավոր է էթիկական առումով հնարավորինս լավագույն կերպով փաստարկել իր ընդունած որոշումները, եթե նա ունի իրավանորմով տրամադրված ուժեղ իրավահայեցողություն տվյալ իրավական վեճը լուծելու ընթացքում, տե՛ս գլուխ 2, § 2.2:

²⁰⁰ Տե՛ս Alexy R. The Dual Nature Of Law. Ratio Juris Vol. 23, No. 2 (2010), P. 172.

²⁰¹ «Բաց հասարակության» մեջ, այլևս չկա մեծամասնության էթիկայի իշխումը փոքրամասնության էթիկայի նկատմամբ, տե՛ս Dworkin R. Liberal Community, California Law Review. Vol. 77, No. 3 (1989), P. 482-483: Նշյալ աշխատության մեջ Ռոնալդ Դվորկինը օգտագործում է «ազատական հանրույթ» եզրույթը, որն իր բոլոր վավերապայմաններով գրեթե նույնական է մեր կողմից օգտագործվող «բաց հասարակություն» եզրույթին:

²⁰² Տե՛ս George S. The Soros Lectures. New York: BBS/PublicAffairs. 2010, P. 52.

²⁰³ Տե՛ս Kelsen H. What is Justice // Essays In Legal And Moral Philosophy. Dordrecht: Reidel. 1974, P. 24.

Էապես այլ է վիճակը «ոչ-բաց» կամ «փակ» հասարակություններում: Մեր կարծիքով ոչ-բաց հասարակությունը կարող է լինել կիսաբաց ու փակ:

Կիսաբաց հասարակության պայմաններում գիտությունը չի տրամադրում օբյեկտիվ տեսական գիտելիք, այլ տրամադրում է չփաստարկված, տարաբնույթ էթիկական արժևորումներով հարուստ տեղեկույթ հասարակությանը: Այս դեպքում ժամանակի ընթացքում տվյալ աղավաղված տեսական գիտելիքը անհարմար դառնալով բացատրելու հասարակական կյանքի որոշակի օրինաչափություններ, կորցնում է իր հուսալիությունը և հեղինակությունը: Այն սկսում է վայելել ավելի քիչ հեղինակություն, քան հասարակության կողմից ինքնաբուխ ձևավորված սոցիալական պրակտիկաները: Այս հասարակությունների մեջ սկսում է արմատավորվել տեսության և պրակտիկայի խզման վերաբերյալ հավատամք: Քանի որ այս դեպքում տեսական գիտելիքը ավելի քիչ հեղինակություն ունի իրավաստեղծման և իրավակիրառման գործընթացում, քան սոցիալական ինքնաբուխ պրակտիկաները:

Այստեղ իրավաստեղծագործությունը և իրավակիրառումն առավել շատ հիմնվում են կորպորատիվ՝ քաղաքական ռեժիմի էթիկայի վրա: Վերջինս իրենից ներկայացնում է պոպուլիստական էթիկայի որևէ տեսակ, ինչը, երբեմն, հավանություն է արժանանում հասարակության կողմից, երբեմն՝ մերժվում: Հավանության է արժանանում, երբ առավելապես արտահայտում է հասարակության սոցիալական ակնկալիքները: Մերժվում է այն ժամանակ, երբ սկսում է քիչ արտահայտել հասարակության սոցիալական ակնկալիքները:

Այդ իսկ պատճառով նմանատիպ հասարակության պայմաններում, հազվադեպ են էթիկայի վերաբերյալ դիսկուրսները (իմա՝ քննախոսությունները), որոնք հիմնված կլինեն գիտականության և ընդհանուր ռացիոնալության չափանիշների վրա: Ի հեճուկս՝ շատ են ռացիոնալ փաստարկման սխալմունքներով ներկայացվող տարաբնույթ փաստարկները:

Ի տարբերություն կիսաբաց հասարակությանը, փակ հասարակության պայմաններում տեսական գիտելիքը մատուցվում է որպես իշխող քաղաքական ռեժիմի գաղափարախոսական նպատակի հիմնավորում կամ դրա հետևանք:

Այսպիսի հասարակության մեջ, իրավաստեղծագործությունը և իրավակիրառումը

լայնորեն կողմնորոշվում են դեպի այդպիսի գաղափարախոսական էթիկա: Վերջինիս համար առաջնահերթն է ոչ թե դիսկուրսիվ հիմնվորումները և ռացիոնալությունը, այլ փաստարկի ներկայացումը՝ ելնելով հասարակական պրակտիկայի անսխալականության կանխավարկածից²⁰⁴: Այսինքն՝ «փակ հասարակության» համար հասարակական պրակտիկան այն ցուցիչն է, թե ինչպիսի էթիկական նկատառումներով պետք է շարժվի և ձեռքբերված տեսական գիտելիքն օգտագործի իրավաստեղծն ու իրավակիրառը: Իսկ հասարակական պրակտիկաները և դրանց անսխալականության վերաբերյալ թեզը թելադրվում է իշխող քաղաքական ռեժիմի կողմից և՛ գիտությանը, և՛ հասարակությանը²⁰⁵: Դրանով իշխող քաղաքական ռեժիմը փորձում ստեղծել իր կողմից առաջ քաշվող քաղաքական ծրագրերի անսխալականության վերաբերյալ պատրանք:

Այսպիսով, ինչպես երևում է.

1) Կիսաբաց հասարակության պայմաններում գիտելիքը չունի որևէ էական ազդեցություն հասարակական պրակտիկաների ռացիոնալության վրա,

2) Փակ հասարակության պայմաններում գիտելիքը հասարակական պրակտիկաներից ածանցվող երևույթ է:

Սակայն հարց է առաջանում, արդյո՞ք հնարավոր հասնել է բաց հասարակության կայացմանը իրավագիտության միջոցով: Կամ ի՞նչ հնարավոր դեր կարող է ունենալ իրավագիտությունը նկարագրված հասարակական անցումաբանության վրա:

Մեր կարծիքով իրավագիտության դերն հասարակական անցումաբանության մեջ կայանում է հետևյալում: Իրավագիտության խնդիրն է, որպեսզի անկախ հասարակության նշված սոցիոլոգիական տարբերություններից, տրամադրի օբյեկտիվ գիտելիք հասարակությանը և ազդի հասարակության իրավագիտակցության վրա՝ մե-

²⁰⁴ Ինչպես ցույց է տալիս Կ. Պոպպերը՝ սոցիալական պրակտիկաների անսխալականության պատրանքը առկա է փակ հասարակության պայմաններում: Սա, Կ. Պոպպերը, անվանում է փակ հասարակությանը բնորոշ հավատք առ «մագիականություն», տե՛ս *Poper R. K.. The Open Society And Its Enemies*. London: G. Routledge & Sons, Ltd., 1945, P. 294: Իսկ իր հերթին, նորբյան մրցանակակիր, սոցիալական տեսաբան Ֆ. Հայեկը, սա բնորոշում է որպես սոցիալական ինստիտուտների նկատմամբ իռացիոնալ բիբլիական հավատք: Կամ՝ աշխարհի ոչ-գիտական պատկերին բնորոշ «Աստծո նկատմամբ իռացիոնալ հավատք», տե՛ս *Hayek F. A. von, Bartley W. W. The Fatal Conceit*. Chicago: University of Chicago Press, 1989, P. 108.

²⁰⁵ Ֆրիդրիխ Հայեկը փակ հասարակություններին բնորոշ այս կանխադրույթը անվանում է՝ «ճակատագրական (իմա՝ կործանարար) ինքնավստահություն», տե՛ս համանուն աշխատանքը՝ *Hayek F.A.von, Bartley W. W. The Fatal Conceit*. Chicago: University of Chicago Press. 1989.

թողլոգիական հստակ գործիքակազմով²⁰⁶:

Առաջին, իրավագիտությունը անհրաժեշտ է, որ հնարավորինս ձգտի մաքուր լինել սուբյեկտիվ էթիկական արժևորումներից: Երկրորդ, նման իրավագիտությունը պետք է ձգտի այնպիսի ընդհանուր տեսությունների, որոնք լավագույնս են հիմնված ժամանակակից տրամաբանության և փաստարկման տեսությունների վրա²⁰⁷: Այսինքն՝ տրամաբանական փաստարկների և հիմնավորումների տեսանկյունից անխոցելի կամ քիչ խոցելի են: Երրորդ, պետք է բարձրանա էմպիրիկ նյութի տեսական իմաստավորման կարևորությունը, խրախուսվի պրակտիկայի տեսականացումը: Հակառակ դեպքում՝ սոցիալական պրակտիկան կգրկի գիտությանը հասարակության վրա ազդելու գործիքներից: Այդժամ իրավագիտությունը կլինի արվեստ կամ արհեստ, այլ ոչ թե գիտություն: Չորրորդ, դեօնթիկ տրամաբանական գիտելիքների կիրառմամբ փորձել հասարակության իրավագիտակցությունը բարձրացնել՝ նորմերի վերաբերյալ գիտելիքներ տրամադրելով՝ տալ նաև դրանց ուսումնասիրման մեթոդլոգիական գործիքակազմ²⁰⁸:

Այս առումով տեսաիրավական օբյեկտիվ գիտելիքը նպաստում է սոցիալական էվոլուցիային, հասարակության ընդհանուր և ինստիտուցիոնալ էթիկայի զարգացմանը, ինչը իր հերթին բերում է նաև օբյեկտիվ իրավական գիտելիքի կարևորության հասկացմանը և իրավագիտության, ինչպես նաև այլ գիտությունների զարգացմանը²⁰⁹: Մեր համոզմամբ, միայն այսպես է հնարավոր հասնել հասարակության առաջադիմական վերափոխմանը՝ օբյեկտիվ տեսաիրավական գիտելիքի միջոցով:

²⁰⁶ St' u *Hans K.* Law And Morality // Essays In Legal And Moral Philosophy. Dordrecht: Reidel. 1974, P. 91.

²⁰⁷ St' u *Bulygin E.* What can one expect from logic in the law? (Not everything, but more than something: A reply to Susan Haack). Ratio Juris. Vol. 21, No. 1 (2008), P. 150–156., Булыгин. Е.В. Мое видение рациональности права // Коммуникативная теория права и современные проблемы юриспруденции: К 60-летию Андрея Васильевича Полякова. Коллективная монография: Т. 2. Под ред. М.В. Антонова, И.Л. Честнова — СПб.: Изд. «Алеф-Пресс», 2014. С. 35, *Казарян Т. М.* От классической к постнеклассической научной рациональности: проблемы современного юридического мышления // «Հանրային կառավարում» գիտ. հանդես, Երևան, No 1. 2013, С. 156–157.

²⁰⁸ St' u *Navarro P. E, Rodriguez J. L.* Deontic Logic And Legal Systems. Cambridge [Eng.]: Cambridge University Press. 2014. Pp. XX- XXII (Preface), *Казарян Т. М.* Методы исследования норм права в аналитической философии права// Проблемы методологии и философии права: сб. ст. междунар. круглого стола. 28 февраля 2014 г. Самара: Самар. гуманит. акад., 2014. С. 36-46.

²⁰⁹ St' u *Hans K.* What is Justice // Essays In Legal And Moral Philosophy. Dordrecht: Reidel. 1974, P. 24.

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Ելնելով վերոքննարկվածից, փորձենք բնորոշել դրական իրավունքի օբյեկտիվության հիմնախնդիրները և կատարել որոշակի եզրահանգումներ:

1. Կարծում ենք, որ դրական իրավունքի օբյեկտիվության հիմնախնդիրները՝ դրական իրավունքի վերաբերյալ լեզվանշանագիտական, լեզվատրամաբանական և գիտաբանական ճշմարիտ դատողությունների, կոնցեպտուալ կանոնների, չափանիշների և կանխավարկածների հետ կապված հիմնահարցերն են, որոնք իրենց հերթին ընդգրկում են դրական իրավունքի նկարագրության, դրական իրավունքի էմպիրիկ իրականության, դրա իմացաբանության և տրամաբանության, վերացարկման (իմա՝ արստրակցիայի) և կոնցեպտուալիզացիայի ամբողջ գործընթացը:
2. Կարծում ենք, որ դրական իրավունքի օբյեկտիվությունը, նախ և առաջ, նշանագիտական (իմա՝ սեմիոտիկ) հասկացություն է: Այն կապված է դրական իրավունքի վերաբերյալ նորմատիվ դատողությունների ճշմարտության հետ: Այսպես, դրական իրավունքի օբյեկտիվ նկարագրության համար անհրաժեշտ են, որպեսզի դրական իրավունքի (և որն առանձնակի կարևոր է՝ նորմատիվ համակարգի) վերաբերյալ մեր դատողությունները լինեն ճշմարիտ: Օրինակ, եթե LS լատինատառ հապավմամբ նշված իրավական համակարգում p արարքը արգելված է q դեպքում, ապա դատողությունը, որ LS իրավական համակարգում p արարքը արգելված է q դեպքում կլինի ճշմարիտ: Իսկ դատողությունը, որ LS իրավական համակարգում p արարքը արգելված չէ q դեպքում կլինի սխալ, քանի որ p արարքը արգելված է q դեպքում:
3. Դրական իրավունքի օբյեկտիվությունը գործ ունի նաև դրական իրավունքի լեզվական նշանի և իմաստի մտքից անկախության հարցի հետ: Դրական իրավունքի նշանային ասպեկտը, որպես կանոն, թույլ անկախության մեջ է գտնվում մտքից: Այսինքն՝ կախված է իրավական համայնքի կողմից մշակված կոնցեպտուալ կանոններից, չափանիշներից և կանխադրույթներից: Դրական իրավունքի նորմատիվ ձևակերպումների կամ նշանի մարդկային մտքից անկախությունից տարբերվում է դրական իրավունքի իմաստաբանության մտքից անկախությունը: Քանի որ դրական իրավունքի գոյաբանությունը պայմանավորված է հենց լեզվով, անհնար է խոսել դրական իրավունքի մտքից բացարձակ անկախության մասին: Դրական իրավունքի

գիտաբանական կանխավարկածները, չափանիշները և նորմերը չունեն թույլ կամ ուժեղ անկախություն մարդկային մտքից, պատկերացումներից և համոզմունքներից: Դրանք ձևակերպվում են դոկտրինալ իրավագիտակցության մեջ և հանդիսանում են իրավագետ-գիտնականների միջև առկա այս կամ այն գիտական հարցի վերաբերյալ բարձրաձայն կամ լռակյաց համաձայնության արդյունք:

4. Քննարկելով իրավանորմերի լեզվատրամաբանական օբյեկտիվության հիմնհարցերը կարելի է կատարել հետևյալ եզրահանագումները՝

Ա. Իրավանորմերի գոյաբանական կարգավիճակը պայմանավորված է այն իմացաբանական քննախոսությամբ, որին հարում է այս կամ այն հետազոտողը (նորմատիվ ռեալիզմ, հակառեալիզմ կամ սկեպտիցիզմ): Այս գոյաբանական կարգավիճակի վերաբերյալ քննախոսություններից յուրաքանչյուրը պայմանավորում է իրավանորմերի լեզվատրամաբանական օբյեկտիվության հարցի վերաբերյալ յուրահատուկ պատասխան: Մեր կարծիքով, այս քննախոսություններից լավագույնն ու փաստարկվածը տրամաբան Գ. Վրիգթի կողմից առաջ քաշվողն է, որին վերը նշված մեր կողմից առաջարկված որոշ փոփոխությունների և փաստարկների ուժով՝ մենք ևս հարում ենք:

Բ. Իրավանորմերի ռացիոնալությունը պայմանավորված է իրավանորմերի ընդունման ընթացքում դրված նպատակներին հասնելու համար օգտագործվող միջոցների՝ նորմատիվ կամարտահայտության, իրավանորմերի դեօնթիկ տրամաբանության կանոններին համապատասխանելու հետ (ինչը անհրաժեշտ է տարբերակել «սովորական» դեօնթիկ տրամաբանությունից): Դեօնթիկ տրամաբանությունը, ի տարբերություն առաջինի, ուսումնասիրում է իրավանորմերի ընդհանուր ռացիոնալության մի մասը՝ գործնական ռացիոնալությունը: Իսկ առաջինը՝ ընդգրկում է իրավանորմերի ընդհանուր ռացիոնալությունը՝ իր երկու բաղադրատարրերով՝ գիտական և գործնական:

5. Կարծում ենք, որ դրական իրավունքի համակարգերը՝ նորմատիվ համակարգեր են, որոնք նման են աքսիոմատիկ համակարգերին: Ունեն՝ սկզբնական և որոշակի սահմանափակ ասույթների ամբողջություն, նորմերի միջև գենետիկ և դեդուկտիվ կապեր: Սակայն, դրական իրավունքի համակարգի լեզվատրամաբանական օբյեկտիվությունը ոչ միայն հիմնվում է նշյալ առանձնահատկությունների վրա, այլ նաև՝ դրական իրավունքի նորմերի վավերության, կիրառելիության և պարտադիր ուժի վրա:

Դրական իրավունքի համակարգի լեզվատրամաբանական օբյեկտիվությունը ամբողջությամբ կախված է դրական իրավունքի նորմերի վավերությունից և դրանց նույնականացման կանոնի առկայությունից: Նույնականացման կանոնը՝ իր համապատասխան կառուցվածքով, տալիս է պատասխան դրական իրավունքի նորմերի միջև համակարգային կապերի առկայության կամ բացակայության վերաբերյալ հարցերին, ինչպես նաև համակարգակազմ և համակարգային նորմերի վավերության, կիրառելիության և պարտադիր ուժի վերաբերյալ հարցերին:

6. Կարծում ենք, որ դրական իրավունքի օբյեկտիվության վերաբերյալ մեթոդոլոգիական, ինչպես նաև ինկլյուզիվ պոզիտիվիզմի ներկայացուցիչների տեսակետը հստակ է՝ բարոյականությունը չի կարող համարվել անհրաժեշտ պայման դրական իրավունքի իմաստաբանական (իմա՝ սեմանտիկ) առումով օբյեկտիվ նկարագրության համար: Լեզվատրամաբանական օբյեկտիվության առումով՝ մեթոդոլոգիական պոզիտիվիզմը մերժում է դրական իրավունքի գոյության փաստի վավերության և իրավաբանական վավերության որոշման համար՝ բարոյականության անհրաժեշտ կամ (և) բավարար պայման լինելը, իսկ ինկլյուզիվ պոզիտիվիզմը չի բացառում՝ բարոյականության **հնարավոր** անհրաժեշտ կամ (և) բավարար պայման լինելը դրական իրավունքի փաստական վավերության որոշման հարցում որոշ իրավակարգերում: Սակայն, մերժում է դրական իրավունքի իրավաբանական վավերության համար բարոյականության անհրաժեշտ կամ (և) բավարար պայման լինելը: Էքսկլյուզիվ պոզիտիվիզմը մերժում է բարոյականության անհրաժեշտ կամ (և) բավարար պայման լինելը դրական իրավունքի գոյության փաստի վավերության որոշման հարցում (կամ՝ իրավունքի բնորոշման հարցում), սակայն ճանաչում է դրական իրավունքի իմաստաբանական (իմա՝ սեմանտիկ) և իրավաբանական վավերության շրջանակներում անհրաժեշտ կապի առկայությունը միմյանց միջև:

7. Կարծում ենք, որ դրական իրավունքի պատվիրագրող և նկարագրողական լեզվի միջև առկա է գործուն կապ, որի արդյունքում դրական իրավունքի հասկացությային-տեխնիկական լեզուն հարստանում է նոր հասկացություններով, իսկ մեթոդոլոգիական լեզուն՝ նոր մեթոդներով, կոնցեպտուալ կանոններով և չափանիշներով: Այսպիսով, իրավագիտությունը ոչ թե հանդես է գալիս ընդհանուր սոցիալական բանականությունից

բարձր կանգնած գիտելիքի ձեռքբերման և նկարագրման միջոց, այլ ընդհանուր սոցիալական բանականության ընդլայնված կեցություն իրեն յուրահատուկ՝ նկարագրողական և պատվիրագրող լեզվով:

8. Կարծում ենք, որ դրական իրավունքի տեսության և դրական իրավունքի գործառութավորման միջև կապի տրամաբանորեն անհրաժեշտ կամ ոչ-անհրաժեշտ լինելը կախված է՝ միմյանց հետ մրցող նորմոլոգիական և սոցիոլոգիական գիտաբանական կանխավարկածներից: Այս առումով, անհրաժեշտ է գիտական հանդուրժողականության սկզբունքը կիրառել դրական իրավունքի տեսության և դրական իրավունքի գործառութավորման միջև տրամաբանական անհրաժեշտ կամ ոչ-անհրաժեշտ կապի թեզը հաստատող կամ ժխտողների նկատմամբ: Սոցիոլոգիզմի նկատմամբ հնարավոր է դրսևորել հանդուրժողականություն այնքանով, որքանով իրավագիտության համար կարևոր է իրավունքի հասարակական գործառութավորման ուսումնասիրությունը: Սակայն անգամ մինիմալ շեղումը նման հանդուրժողականության նշյալ սահմանից կհանգեցնի իրավագիտության որպես գիտության ավտոնոմիայի կորստի և դրա գիտական ռացիոնալության փոփոխմանը:
9. Կարծում ենք, որ իրավագիտությունը օբյեկտիվ գիտելիքի միջոցով կարող է ազդել հասարակության առաջադիմական վերափոխման և բաց հասարակության կայացման վրա: Առաջին՝ իրավագիտությունը անհրաժեշտ է, որ հնարավորինս ձգտի մաքուր լինել սուբյեկտիվ էթիկական արժևորումներից: Երկրորդ՝ նման իրավագիտությունը պետք է ձգտի այնպիսի ընդհանուր տեսությունների, որոնք լավագույնս են հիմնված ժամանակակից տրամաբանության և փաստարկման տեսությունների վրա: Այսինքն՝ տրամաբանական փաստարկների և հիմնավորումների տեսանկյունից անխոցելի կամ քիչ խոցելի են: Երրորդ՝ պետք է բարձրանա էմպիրիկ նյութի տեսական իմաստավորման կարևորությունը, խրախուսվի պրակտիկայի տեսականացումը: Հակառակ դեպքում՝ սոցիալական պրակտիկան կզրկի գիտությանը հասարակության վրա ազդելու գործիքներից: Այդժամ, իրավագիտությունը կլինի արվեստ կամ արհեստ, այլ ոչ թե գիտություն:

Չորրորդ, դեօնթիկ տրամաբանական գիտելիքների կիրառմամբ փորձել հասարակության իրավագիտակցությունը բարձրացնել՝ տրամադրելով նորմերի վերաբերյալ

գիտելիքներ, տալ նորմերի ուսումնասիրման մեթոդաբանական գործիքակազմ:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԱԿՏԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

Օգտագործված նորմատիվ իրավական ակտեր

1. Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրություն՝ փոփոխություններով // 05.07.1995թ., ՀՀ ՊՏ 2015.12.21 / Հատուկ թողարկում, Հոդ . 11188:
2. ՀՀ հարկային օրենսգիրք // 04.10.2016թ., ՀՀ ՊՏ 2016.11.04/79(1259), Հոդ.1038:
3. Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետության Հիմնական Օրենք // 23.05.1949 (<http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/gg/gesamt.pdf>).

Օգտագործված տեսական գրականության ցանկ

1. Վ.Ս. Ներսիսյանց, Իրավունքի և պետության տեսություն, Երևան: «Նաիրի», 2001, 300 էջ:
2. Alchourron C. E. Logic of Norms and Logic of Normative Propositions. Logique et Analyse. Vol. 12, No. 37 (1969), pp. 242-268.
3. Alchourrón C., Bulygin E. Introducción a la metodología de las ciencias jurídicas y sociales. 1st ed. Buenos Aires: Editorial Astrea de R. Depalma. 1975, 277 p.
4. Alexy R. Between Positivism and Non-positivism? A Third Reply to Eugenio Bulygin// in Ferrer B. J., Moreso J. and Papayannis D. Neutrality and theory of law. 1st ed. Dordrecht: Springer. 2013, pp. 225-238.
5. Alexy R. On The Thesis Of A Necessary Connection Between Law And Morality: Bulygin's Critique. Ratio Juris. Vol. 13, No. 2 (2000), pp. 138-147
6. Alexy R. The argument from injustice. 1st ed. Oxford: Clarendon Press. 2002, 142 p + xiii
7. Alexy R. Theorie der juristischen Argumentation. Frankfurt am Main, 2001, 435 S.
8. Alexy R. On the Concept and the Nature of Law. Ratio Juris Vol.21, No. 3 (2008), pp. 281-299.
9. Alexy R. The Dual Nature Of Law. Ratio Juris. Vol. 23, No. 2 (2010), pp. 167-182.
10. Austin J. How to do things with words. Cambridge. 1962, vii, 166 p.
11. Austin J. The Province Of Jurisprudence Determined. Cambridge: Cambridge University Press. 1995. xxxix, 298 p.
12. Ayer A. J. Language, Truth, And Logic. New York: Dover Publications. 1952, 160 p.
13. Bayón C. J. The Province of Jurisprudence Underdetermined// in Beltrán F., Moreso J. and Papayannis D. Neutrality and theory of law. 1st ed. Dordrecht: Springer. 2013, pp. 1-16.
14. Bentham J. An Introduction To The Principles Of Morals And Legislation. Oxford: Clarendon Press, 1996. cxii, 343 p.
15. Bentham J. Anarchical Fallacies in Nonsense upon Stilts: Bentham, Burke and Marx on

- the Rights of Man London/New York: Methuen. 1987, pp. 46-69.
16. *Bentham J.* Of Laws In General. [London]: University of London, Athlone Press. 1970, xlii, 342 p.
 17. *Bix B.* Conceptual questions and jurisprudence. *Legal Theory*. Vol. 1, No. 4 (1995), pp. 465–479.
 18. *Bix B.* Raz, authority, and conceptual analysis. *American Journal of Jurisprudence*. Vol.50 (2005), pp. 311–316.
 19. *Black M.* The Gap Between "Is" and "Should". *The Philosophical Review*. 1964, pp. 165-181.
 20. *Blackburn S.* Ruling Passions. Oxford: Clarendon Press. 1998, X, 334 p.
 21. *Bloomfield P.* Moral Reality. Oxford: Oxford University Press, 2001,xvi, 208 p.
 22. *Bobbio N.* “Sein” and “Sollen” in Legal Science, in *Archiv für Rechts und Sozial philosophie*.Vol. 56, No. 6. 1970, pp. 7-29.
 23. *Bobbio N.* Giusnaturalismo e positivismo giuridico. Roma-Bari: Laterza, 2011. 218 p.
 24. *Bobbio N.* Il positivismo giuridico : Lezioni di filosofia del diritto, Giappichelli. 2nd ed., Torino, 1979, 258 p.
 25. *Bobbio N.* Essere e dover essere nella scienza giuridica. *Rivista di filosofia*. Vol. 58 No. 3 (1967), pp. 235-262.
 26. *Bobbio N.* Max Weber e Hans Kelsen.*Sociologia del diritto*. Vol. 8, No. 1 (1981), pp. 135-154.
 27. *Bon F.* Grundzüge der wissenschaftlichen und technischen Ethik. Leipzig: W. Engelmann. 1896, 166 p.
 28. *Boyd R.* How to be a Moral Realist //in Sayre-McCord G. *Essays On Moral Realism*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press. 1988, P. 181-228.
 29. *Brink D. O.* Moral Realism and the Foundations of Ethics. New York: Cambridge University Press, 1989, XII, 340 p.
 30. *Brink D. O.* Realism, Naturalism, and Moral Semantics. *SocialPhilosophy and Policy*. Vol.18, No. 3. (2001), pp. 154-176.
 31. *Bulygin E.* On legal gaps. *Analisi e diritto*, Vol. 2 (2002-2003), pp. 21-28.
 32. *Bulygin E.* Alexy Between Positivism and Non-positivism// in Beltrán F, Moreso J. J, Papayannis D. *Neutrality and theory of law*. 1st ed. Dordrecht: Springer. 2013, pp. 49-99.
 33. *Bulygin E.* Algunas consideraciones sobre los sistemas jurídicos. *Doxa*. Vol. 7-8, No. 09 (1991), pp. 257-279.
 34. *Bulygin E.* Norms And Logic: Kelsen And Weinberger On The Ontology Of Norms. *Law and Philosophy*. Vol. 4, No. 2 (1985), pp. 145-163
 35. *Bulygin E.* Norms, normative propositions, and legal statements//in Fløistad G. *La philosophie contemporaine*. 1st ed. Dordrecht: Springer Netherlands. 1982, pp. 127-152
 36. *Bulygin E.* Objectivity of Law in the View of Legal Positivism. *Analisi e diritto*. Vol. 2. 2004, pp.

219-227.

37. *Bulygin E.* Time and Validity // in Martino A. (ed) *Deontic Logic, Computational Linguistics and Legal Information Systems*. Vol. II. Dordrecht: North Holland Publishing Company. 1982, pp. 65-81.
38. *Bulygin E.* True or False Statements in Normative Discourse// in *Egidi R.* In search of a new humanism. 1st ed. Dordrecht: Kluwer Academic. 1999, pp. 183-191.
39. *Bulygin E.* What can one expect from logic in the law? (Not everything, but more than something: A reply to Susan Haack). *Ratio Juris*. Vol. 21, No. 1 (2008), pp. 150–156
40. *Bulygin E.* Zum Problem der Begründung der Menschenrechte// *Krawietz W, Garzón E. V. and Squella A.* Politische Herrschaftsstrukturen und neuer Konstitutionalismus. Berlin: Duncker & Humblot. 2000, pp. 175-181.
41. *Caracciolo R.* El sistema jurídico. Problemas actuales. Madrid: Centro de Estudios Constitucionales. 1988, 91 p.
42. *Carnap R.* Empiricism, semantics, and ontology. *Revue Internationale de Philosophie*. Vol. 4, No. 11 (1950), pp. 20-40,
43. *Carnap R.* The Logical Structure of the World and Pseudoproblems in Philosophy, trans. by R. George, Berkeley: University of California Press. 1967, xxvi, 364 p.
44. *Carnap R.* Meaning And Necessity. Chicago: University of Chicago Press. 1956, viii+210 p.
45. *Carnap R.* Philosophy And Logical Syntax. New York: AMS Press, 1979, 100 p.
46. *Carnap R.* The Logical Syntax Of Language. London: K. Paul, Trench, Trubner & Co., 1937, 352 p.
47. *Chalmers D.* Ontological Anti-Realism //in D. Manley, D. Chalmers, R. Wasserman (ed.), *Metametaphysics: new essays on the foundations of ontology*, Oxford University Press, Oxford. 2009, pp. 77-129.
48. *Chellas B. F.* Modal Logic. Cambridge [Eng.]: Cambridge University Press. 1980, xii, 295 p.
49. *Coleman J. L.* Beyond Inclusive Legal Positivism. *Ratio Juris*. Vol. 22, No. 3 (2009), pp. 359-394.
50. *Coleman J. L.* Incorporationism, Conventionality, and the Practical Difference Thesis// in *Hart's* Postscript. Essays on the Postscript to the Concept of Law, ed. J.L. Coleman, Oxford/New York: Oxford University Press. 2001, pp. 99-147.
51. *Coleman J. L.* Negative And Positive Positivism. *The Journal of Legal Studies*. Vol. 11, No. 1 (1982), pp. 139-164,
52. *Coleman J. L.* Truth And Objectivity In Law. *Legal Theory*. Vol. 1, No. 1 (1995), pp. 33-68.
53. *Dennett D. C.* Intuition Pumps And Other Tools For Thinking. NY / London: W. W. Norton & Company. 2013, xiv, 496 p.

54. *Devitt M.* Realism And Truth. Princeton, N.J.: Princeton University Press. 1984, 250 p.
55. *Devitt M., Kim S.* Language And Reality. Cambridge, Mass.: MIT Press. 1999, XVI-342 p.
56. *Dreier R.* Der Begriff des Rechts. Neue Juristische Wochenschrift. Vol. 39 (1986), pp. 890-896.
57. *Dummett M.* Truth //in *Dummett M.* Truth And Other Enigmas. Cambridge: Harvard University Press. 1978, pp. 1-25.
58. *Dummett M.* What is a theory of meaning? (II) // in Evans G., McDowell J. Truth and Meaning, Oxford: Clarendon Press. 1976, pp. 67-138.
59. *Dummett M.* Realism // in *Dummett, Michael.* Truth And Other Enigmas. Cambridge: Harvard University Press, 1978, pp. 145-165.
60. *Dworkin R.* Law's empire. 1st ed. Cambridge, Mass.: Belknap Press. 1986, xiii, 470 p.
61. *Dworkin R.* No right answer ?// in Hart H., Hacker P., Raz J. Law, morality, and society. 1st ed. Oxford: Clarendon Press. 1977, pp. 58-84.
62. *Dworkin R.* Objectivity and truth: You'd better believe it. Philosophy & Public Affairs. Vol. 25, No. 2 (1996), pp. 87-139.
63. *Dworkin R.* The Model of Rules I// in *Dworkin R.* Taking rights seriously. 1st ed. Cambridge: Harvard University Press. 1977, pp. 184-205.
64. *Dworkin R.* Liberal Community, California Law Review. Vol. 77, No. 3 (1989), pp. 479-504.
65. *Finnis J.* "Natural Law Theories", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2014 Edition) , Edward N. Zalta (ed.) , URL = <<http://plato.stanford.edu/archives/fall2014/entries/natural-law-theories>>
66. *Finnis J.* Natural Law And Natural Rights. Oxford: Clarendon Press, 1980, xv, 425p.
67. *Gardner J.* Legal Positivism: 51/2 Myths. The American Journal of Jurisprudence. Vol. 46, No. 1. 2001, pp. 199-217.
68. *George S.* The Alchemy Of Finance. New York: Simon and Schuster, 1987, 368 p.
69. *George S.* The Soros Lectures. New York: BBS/PublicAffairs, 2010, viii, 127 p.
70. *Giorgio P.* Positivism, Legal Validity, And The Separation Of Law And Morals. Ratio Juris.Vol.27, No. 2. 2014, pp. 193-217
71. *Goldman A. I.* The Need for Social Epistemology // in *Leiter B.* The Future for Philosophy. Oxford: Clarendon Press. 2004, pp. 182-207.
72. *Green L.* 2003. Legal Positivism. *Stanford Encyclopedia of Philosophy* (<http://plato.stanford.edu/entries/legal-positivism>).
73. *Green L.* Positivism and the Inseparability of Law and Morals. New York University Law Review. Vol.83, No. 4. (2008), pp. 1035-1058.
74. *Greenawalt K.* Law And Objectivity. New York: Oxford University Press. 1992, x, 288 p.

75. *Guest S. Ronald Dworkin*. 3rd ed. Stanford: Stanford Law Books, 2013, viii, 297 p.
76. *Hägerström A.* Inquiries into the Nature of Law and Morals // in *Karl Olivecrona*, trans. C. D. Broad. Uppsala: Kungliga humanistiska vetenskapssamfundet i Uppsala. 1953, 377 p.
77. *Hale B., Wright C.* Putnam's Model-Theoretic Argument Against Metaphysical Realism // in *Hale B. and Wright C. (eds.)*, *A Companion to the Philosophy of Language*, Oxford: Blackwell, 1997, pp. 427–457.
78. *Hare R. M.* The language of morals. 1st ed. Oxford [Eng.]: Clarendon Press. 1952, 202 p.
79. *Hare R. M.* Freedom And Reason. Oxford: Clarendon Press. 1963, 228 p.
80. *Hart H.* Positivism and the Separation of Law and Morals. *Harv. L. Rev.*, Vol. 71, No. 4. (1957), pp. 593-629.
81. *Hart H.* Scandinavian Realism. *Cambridge Law Journal*. Vol. 17, No. 2 (1959), pp. 233-240,
82. *Hart H.* The concept of law. 2nd ed. Oxford: Clarendon Press. 1994, 315 p. .
83. *Hayek F. A. von., Bartley W. W.* The Fatal Conceit. Chicago: University of Chicago Press, 1989, xiii, 180 p.
84. *Hedenius I.* Om rätt och moral. 1st ed. Stockholm: Tidens. 1941, 176 p.
85. *Hilbert, D., Ackermann. W.* Principles Of Mathematical Logic. New York: Chelsea Pub. Co., 1950, xii, 172 p.
86. *Hintikka J.* Deontic logic and its philosophical morals // in *Hintikka J.* *Models For Modalities*. Dordrecht: D. Reidel, 1969, pp. 184-214.
87. *Hintikka J.* Some main problems of deontic logic // in *Hilpinen R.* *Deontic Logic*. Dordrecht: Reidel. 1971, pp. 59-104.
88. *Hitchens C.* God Is Not Great: How Religion Poisons Everything. New York, NY: Twelve Books. 2007, 307 p.
89. *Hume D.* A treatise of human nature. 1st ed. [Waiheke Island]: Floating Press. 2009, 975 p.
90. *Husserl G.* *Recht Und Welt*. Frankfurt am Main: Klostermann, 1964, 375 S.
91. *Jørgensen J.* Imperatives and logic. *Erkenntnis*. Vol. 7, No. 1 (1937-1938), pp. 288-296.
92. *Joseph R.* Practical Reason And Norms. Oxford: Oxford University Press. 1999, 199 p.
93. *Kalinowski G.* Norms And Logic. *The American Journal of Jurisprudence*. Vol. 18, No. 1 (1973), pp. 165-197,
94. *Kalinowski G.* Théorie des proportions normative // *Kalinowski, G.* *Études de logique déontique*. 1st ed. Paris: Librairie générale de droit et de jurisprudence. pp. 19-53.,
95. *Kant I.* Critique of Pure Reason. NY: Modern Library, 1958, xviii, 335 p.
96. *Kant I., Vorländer K.* Grundlegung zur Metaphysik der Sitten. 1st ed. Hamburg: F. Meiner. 1965. xxvii, 100 p.

97. *Kelsen H.* Allgemeine Staatslehre, Berlin, J. Springer, 1925, xvi, 433.
98. *Kelsen H.* Hauptprobleme der staatsrechtslehre entwickelt aus der lehre vom rechtssatze. Tübingen: J.C.B. Mohr (P. Siebeck). 1911, xxvii, 709 p.
99. *Kelsen H.* Pure theory of law.1st ed. Berkeley: University of California Press. 1967, x, 356 p,
100. *Kelsen H.* Reine Rechtslehre [2. Aufl.]. Mit Einem Anhang: Das Problem der Gerechtigkeit. Wien, 1960, 534 p.
101. *Kelsen H.* General Theory Of Law & State. New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers. 2006, xl, 516 p.
102. *Kelsen H.* Law And Morality // Essays In Legal And Moral Philosophy. Dordrecht: Reidel. 1974, pp. 83-94.
103. *Kelsen H.* What is Justice// Essays In Legal And Moral Philosophy. Dordrecht: Reidel. 1974, pp. 1-26
104. *Kelsen H.* What Is Justice?. Berkeley: University of California Press. 1957, 397 p.
105. *Kelsen H., Ehrlich E.* Rechtssoziologie und Rechtswissenschaft. Eine Kontroverse (1915/17), Baden-Baden, 2003, XXI, 78 p.
106. *Kelsen, H.* General theory of norms. 1st ed. Oxford England: Clarendon Press. 1991, lx, 465 p.
107. *Kramer M. H.* Moral Realism As A Moral Doctrine. Chichester, U.K.: Wiley-Blackwell. 2009, 387 p.
108. *Kramer M.* Legal Positivism and Objectivity, Philosophy & Law - American Philosophical. Vol.5, No, 2 (2006), pp. 9-13.
109. *Kramer M.* Moral Principles and Legal Validity. Ratio Juris. Vol. 22, No. 1 (2009) , pp. 44-61.
110. *Leslie G.* 2003. Legal Positivism. *Stanford Encyclopedia of Philosophy* (/// <http://plato.stanford.edu/entries/legal-positivism>).
111. *Mackie J. L.* Inventing Right And Wrong. Harmondsworth: Penguin. 1977, 249 p.
112. *Maihofer W.* Recht Und Sein. Frankfurt am Main: V. Klostermann. 1954, 125 S.
113. *Marmor A.* Exclusive Legal Positivism. In The Oxford Handbook of Jurisprudence and Philosophy of Law, edited by J. Coleman, S. Shapiro, et al. New York: Oxford University Press. 2002, pp. 104-124,
114. *Marmor A.* Positive Law And Objective Values. Oxford [England]: Clarendon Press. 2001, viii, 188 p.
115. *Mazzarese T.* Norm Proposition: Epistemic and Semantic Queries. Rechtstheorie, Vol. 22, No. 1 (1991) , pp. 39-70,
116. *Moore G. E.* Principia Ethica. Cambridge: At the University Press. 1922, xxvii. 232 p.
117. *Moore M. S.* Moral Reality Revisited. Michigan Law Review. Vol. 90, No. 8 (1992) , pp. 2442-

2533,

118. *Moreso J. J.* In Defense of Inclusive Legal Positivism. In *The Legal Ought*, Ed. Pierluigi Chiassoni. Turin: Giappichelli. 2001, pp. 37-63.
119. *Moreso J. J., Navarro P. E.* The reception of norms, and open legal systems // in Paulson S. and Paulson B. *Normativity and norms*. 1st ed. Oxford: Clarendon Press. 1998, pp. 273-291.
120. *Moritz M.* Über den Satz. Die Handlung H ist Pflicht, *Theoria*, Vol. 17, No. 1-3 (1951), pp. 176-182.
121. *Moritz M.* Verpflichtung und Freiheit. Über den Satz “Sollen impliziert Können”, *Theoria*, Vol. 19, No. 3 (1953) , pp. 131-171
122. *Navarro P. E., Jorge L. Rodriguez.* Deontic Logic And Legal Systems. Cambridge: Cambridge University Press. 2014, xxv, 261 p.
123. *Navarro P. E., Moreso J.* Applicability and Effectiveness of Legal Norms. *Law and Philosophy*. Vol 16. 1997, pp. 201-219.
124. *Neurath O.* Protokollsätze. *Erkenntnis* Vol. 3, No. 1(1932/33) , pp. 204–214,
125. *Nozick R.* Anarchy, State, And Utopia. New York: Basic Books. 1974, xi, 418p.,
126. *Olivecrona K.* Realism and Idealism: Some Reflections on the Cardinal Point in Legal Philosophy. *New York University Law Review*. Vol. 26. No. 4 (1951), pp. 120 -131.
127. *Olivercrona O.* Law as Fact. Copenhagen: Einar Munksgaard & London: Humphrey Milford. 1939, 220 p.
128. *Parfit D.* *On What Matters*. 2 vols, Oxford: Oxford University Press. 2011, 1365 p.
129. *Pattaro E.* A Treatise Of Legal Philosophy And General Jurisprudence. Dordrecht: Springer. 2005, XV, XIX, XXXI, 844 p.
130. *Paulson Stanley L.* Der Normativismus Hans Kelsens. *Juristen Zeitung*. Vol. 61, No. 11 (2006), pp. 529-535.
131. *Popper R. K.* The High Tide Of Prophecy. Princeton, N.J: Princeton Univ. Press. 1971, 432 p.
132. *Popper R. K.*. The Open Society And Its Enemies. London: G. Routledge & Sons, Ltd., 1945, 376 p.
133. *Putnam H.* Reason, Truth, And History. Cambridge [Cambridgeshire]: Cambridge University Press, 1981, xii, 222p.
134. *Putnam H.* The Many Faces Of Realism. La Salle, Ill.: Open Court, 1987. 98 p.
135. *Quine W. V.* (1948) On What There Is // in Quine, W. V. *From A Logical Point Of View*. Cambridge: Harvard University Press. 1961, pp. 1-19.
136. *Quine W. V.* Two Dogmas of Empiricism // in *Quine W. V.* *From A Logical Point Of View*. Cambridge: Harvard University Press. 1961, pp. 20-46.

137. Quine W. V. *Identity, Ostension, and Hypostasis* // in Quine W. V. *From A Logical Point Of View*. Cambridge: Harvard University Press. 1961, pp. 65-79.
138. Quine W. V. *Word And Object*. [Cambridge]: Technology Press of the Massachusetts Institute of Technology. 1960, xv, 294 p.
139. Quine W. V. The scope and language of science // Quine, W. V. *The Ways Of Paradox*. New York: Random. 1966, pp. 228-245.
140. Radbruch G. Der Handlungsbegriff in seiner Bedeutung für das Strafrechtssystem. Neudruck Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft. XII, 175 S.
141. Raz J. About Morality And The Nature Of Law. *The American Journal of Jurisprudence*. Vol. 48, No. 1 (2003), pp. 1-15.
142. Raz J. Legal Positivism and the Sources of Law// in Raz J. *The authority of law*. 1st ed. Oxford: Clarendon Press. 1979, pp. 37-50.
143. Raz J. *The concept of a legal system*. 2nd ed. Oxford: Clarendon Press. 1980, viii, 245p.
144. Raz J. *The identity of legal systems* // in Raz J. *The authority of law*. 1st ed. Oxford: Clarendon Press. 1979, pp. 78-102.
145. Raz J. *The Problem about the Nature of Law*// Raz J. *Ethics In The Public Domain*. Oxford: Clarendon Press. 1996, pp. 195-209,
146. Reinach A., Seifert J. *Philosophy of law*. 1st ed. Irving, Tex.: International Academy of Philosophy Press. 1983, xxi, 246 p.
147. Richard R. *Philosophy And The Mirror Of Nature*. Princeton: Princeton University Press. 1979, 401 p.
148. Ross A. Den rene Retslæres 25-Aars-Jubilæum. *Tidsskrift for rettsvitenskap*. Vol. 304 (1936), pp. 304-331.
149. Ross A. *Om ret og retfærdighed*. 1st ed. København: Nyt nordisk forlag Arnold Busck. 1953, 476 p.
150. Ross A. *On law and justice*. 1st ed. Berkeley: University of California Press. 1959, xi, 383 p.
151. Ross W. D. *The Right and the Good*, Oxford: Oxford University Press. 1930. vi, 176 p.
152. Ross A. *Validity and the Conflict between Legal Positivism and Natural Law*. *Revista Juridica de Buenos Aires*. Vol. 4 (1961), pp. 46-88.
153. Ross A. *Imperatives and logic*. *Theoria*. Vol. 7, No. 1 (1941), pp. 53-71
154. Russel B. *The Problems Of Philosophy*. Oxford: Oxford university press. 1985, 100 p.
155. Schilpp P. A., Moore. G. E. *The Philosophy Of G.E. Moore*. La Salle, Ill.: Open Court. 1968, xv, 727 p.
156. Schlick M. *Problems of ethics*. 1st ed. New York: Dover Publications. 1962, 217 p.
157. Schreiber R. *Logik des Rechts*. Berlin and Heidelberg: Springer. 1962, 100 p.

158. *Searle J.* Speech acts. 1st ed. London: Cambridge University Press. 1969, 203 p.
159. *Searle J.* Minds, Brains, And Science. Cambridge, Mass.: Harvard University Press. 1984, 102 p.
160. *Shafer-Landau R.* Moral Realism: A Defense. Oxford, 2003, x, 322 p.
161. *Shapiro S.* Legality. Cambridge, Mass.: Harvard University Press. 2011, 472 p.
162. *Smith P.* An Introduction To Formal Logic. Cambridge, UK: Cambridge University Press. 2003, viii, 357 p.
163. *Svavarsdottir S.* Objective Values. Does Metaethics Rest on a Mistake // in B. Leiter. Objectivity in Law and Morals. Cambridge. 2001, pp. 143-193.
164. *Tarski A.* Logic, Semantics, Metamathematics: Papers from 1923 to 1938. Clarendon Press: Oxford. 1956, 471 p.
165. *Tarski* Conception Of Truth: And The Foundations Of Semantics. A. The Semantic Philosophy and Phenomenological Research. Vol. 4, No. 3 (1944), pp. 341-376.
166. *Thomas A.* Summa Theologica. 3 vol. New York: Benziger Bros., 1947-1948. 4049 p.
167. *Waluchow W. J.* Inclusive Legal Positivism. Oxford: Clarendon Press. 1994. x. 290 p.
168. *Weinberger O.* Bemerkungen zur Grundlegung der Theorie des juristischen Denkens // in Albert H. Rechtslehre Als Grundlagenwissenschaft Der Rechtswissenschaft. Dusseldorf: Bertelsmann Universitätsverlag. 1972, pp. 134-161.
169. *Weinberger O.* Law, Institution, And Legal Politics. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers. 1991, xviii, 276 p.
170. *Weinberger O.* Normentheorie Als Grundlage Der Jurisprudenz Und Ethik. Berlin: Duncker & Humblot. 1981, 208 p.
171. *Weinberger O.* Normenlogik und logische Bereiche // *Conte A., Hilpinen R., Wright G. H. von.* Deontische Logik und Semantik. 1st ed. Wiesbaden: Athenaion. 1977, pp. 176-212.
172. *Wittgenstein L.* Tractatus Logico-Philosophicus. London, 1960, 207 p.
173. *Wood W, Lundgren S, Ouellette J, Busceme S, Blackstone T.* Minority Influence: A Meta-Analytic Review of Social Influence Processes. Psychological Bulletin. Vol 115, No. 3 (1994), pp. 323-345.
174. *Wright C.* Realism, Meaning, And Truth. Oxford, UK: Blackwell. 1987, xii, 386 p.
175. *Wright C.* Truth And Objectivity. Cambridge, Mass.: Harvard University Press. 1992, x, 247 p.
176. *Wright G. H. von.* Deontic Logic: A Personal View. Ratio Juris. Vol 12, No. 1. (1999), pp. 26-38.
177. *Wright G. H. von.* Is and Ought // in Bulygin E, Gardies J.L, Niiniluoto I. (Hrsg.) . Man, Law, and Modern Forms of Life. Dordrecht-Boston-Lancaster: Springer. 1985, pp. 263-281.
178. *Wright G. H. von.* Is There A Logic Of Norms? Ratio Juris. Vol. 4, No. 3 (1991), pp. 265-283.
179. *Wright G. H. von.* Norm and action. 1st ed. London: Routledge and Kegan Paul. 1963, xviii, 214 p.
180. *Wright G. H. von.* Norms of higher order. Studia logica. Vol. 42, No. 2-3 (1983), pp. 119-127.

181. *Wright G. H. von.* On the logic of norms and actions //in Hilpinen R. New studies in deontic logic. 1st ed. Dordrecht, Holland: D. Reidel Pub. Co., 1981, pp. 3-35.
182. *Wright G. H. von.* Norms, Truth And Logic // in *Wright G. H. von.* Practical Reason, Philosophical Papers. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press. 1983, pp. 130-209.
183. *Алексеев С. С.* Теория государства и права//Собрание сочинений. В 10 т. [+ Справоч. том]. Том 8: Учебники и учебные пособия. – М.: Статут. 2010, 480 с.
184. *Аржанов М. А., Кечекьян С. Ф., Маньковский Б. С., Строгович М. С.* Теория государства и права. М.: Госюриздат., 1949, 511 с.
185. *Булыгин Е. В.* Нормы и нормативные предложения: различие между ними и опасность их смешения// Правоведение. No 2. 2008, с. 147-154.
186. *Булыгин Е. В.* Мое видение рациональности права// Коммуникативная теория права и современные проблемы юриспруденции: К 60-летию Андрея Васильевича Полякова. Коллективная монография: Т. 2. / Под ред. М.В. Антонова, И.Л. Честнова; Издв - СПб.: 2014, с. 33-39.
187. *Нерсесянц В. С.* Право и закон. Из истории правовых учений. М.: «Наука». 1983, 366 с.
188. *Зорькин В. Д.* Позитивистская теория права в России. М: Изд-во МГУ. 1978, 270 с.
189. *Казарян Т. М.* Логика норм права и нормативных актов// Проблемы методологии и философии права: сб. ст. междунар. круглого стола. 27-28 февраля 2014 г. Самара: Самар. гуманит. акад., 2015, с. 81-93.
190. *Казарян Т. М.* Мета-нормативные принципы и мета-нормы права, Статті учасників ювілейного Х Міжнародного круглого столу (м. Львів, 12 – 13 грудня 2014 року) : У 2-х частинах – Львів : Галицька Видавнича Спілка, 2015. – Частина I. – 272 с. – Вид. 2-е, доп., с. 242-249.
191. *Казарян Т. М.* Методы исследования норм права в аналитической философии права// Проблемы методологии и философии права: сб. ст. междунар. круглого стола. 28 февраля 2014 г. Самара: Самар. гуманит. акад., 2014, с. 36-46.
192. *Казарян Т. М.* Объективность права и морали с позиции аналитической философии права// Этические и антропологические характеристики современного права в ситуации методологического плюрализма: сб. науч. тр. под общ. ред. В.И. Павлова, А.Л. Савенка. Минск: Акад. МВД. 2015, с. 184-192,
193. *Казарян Т. М.* От классической к постнеклассической научной рациональности: проблемы современного юридического мышления // «Հանրային կառավարում» գիտ. հանդես, Երևան, No 1. 2013, с. 152-159.
194. *Казарян Т. М.* Юридический позитивизм и независимость онтологии права от сознания//

Евразийский юридический журнал. Вып., 98, Но. 7 (2016), с. 142-145.

195. *Максимов С. И.* Правовая реальность: опыт философского осмысления: монография. Харьков: Право. 2002, 328 с.
196. *Мальцев Г. В.* Понимание права. Подходы и проблемы. М.: Прометей. 1999, 419 с.
197. *Михаилов А. М.* Объективизация права как функция правовой идеологии // Правоведение. Вып. 318, No.1. 2015, с. 35-44.
198. *Поляков А. В.* Общая теория права: проблема интерпретации в контексте коммуникативного подхода. СПб: СПбГУ. 2004, 864 с.,
199. *Поляков А. В.* Общая теория права: Феноменолого-коммуникативный подход: Курс лекций, СПб: Юридический центр Пресс. 2001, 642 с.,
200. *Тарасов Н. Н.* Методологические проблемы юридической науки. Екатеринбург: Издв-УрГЮА. 2001, 264 с.
201. *Туманов В. А.* Буржуазная правовая идеология. К критике учений о праве. М.: Наука. 1971, 381 с.
202. *Честнов И. Л.* Постклассическая теория права. Монография. СПб.: Изд. Дом «Алеф-Пресс. 2012, 650 с.
203. *Четвернин В. А.* Введение в курс общей теории права и государства. Учебное пособие. М.: Институт государства и права РАН. 2003, 204 с.
204. *Четвернин В. А.* Современные концепции естественного права. М.: Наука. 1988, 144 с.